

С.М.БОНЬКОВСЬКА

КОВАЛЬСТВО
НА УКРАЇНІ
(XIX-початок XX ст.)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРУ
ТА ЕТНОГРАФІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

С.М.БОНЬКОВСЬКА

КОВАЛЬСТВО НА УКРАЇНІ
(XIX-початок XX ст.)

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1991

ББК 63.5(2Ук)

Б81

У книзі вперше в історичному аспекті досліджуються процеси виникнення, становлення й розвитку ковальства на Україні, його технологій, знаряддя праці та технічні прийоми, види й форми кованих виробів, їх функціональне призначення та художньо-естетичні особливості. Розглядаються тенденції розвитку сучасного художнього ковальства. Велика увага приділяється висвітленню народного ковальства як одного із значних художніх явищ, його генетичного зв'язку з іншими видами мистецтва українського та інших слов'янських народів.

Для мистецтвознавців, етнографів, художників, викладачів вузів, студентів, усіх читачів, що цікавляться історією культури українського народу.

Відповідальний редактор
Р. В. ЗАХАРЧУК-ЧУГАЙ

Затверджено до друку вченою радою Львівського відділення
Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії
ім. М. Т. Рильського АН України

Редакція літератури, мови та мистецтвознавства

Редактор С. А. Онисенко

0505000000-576
Б М221(04)-97-80-91

ISBN 5-12-001986-2

© С. М. Боньковська, 1991

ВСТУП

Ковальство — одне з найважливіших ремесел матеріальної культури, має свою багатовікову історію. Починаючи з найдавніших часів і включно до 30-х років ХХ ст. воно було майже єдиним джерелом виробництва основних знарядь праці та інструментів. З огляду на важливість і велику питому вагу ковальства в суспільно-політичному, соціально-економічному і культурному житті народу, правильне розуміння його виробничо-соціальної структури має велике значення для вивчення продуктивних сил і виробничих відносин, рівня розвитку загальної культури народу.

Найбільш давні відомості про міське ковальське ремесло, цехову організацію його виробництва, спеціалізацію і диференціацію знаходимо в актових книгах магістратів міст, судових документах, хроніках міст, цехових книгах і уставах, а також в записках мандрівників кінця ХVІІІ ст.¹

Серед перших робіт, спеціально присвячених дослідженню вітчизняного металообробного ремесла, є праця І. Забеліна «Про металеве виробництво в Росії до кінця ХVІІ ст.»,

¹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине ХVІІ века, описанное сыном его архидиаконом Павлом Алеппским.— М., 1896.— Вып. 1.

Н. Арістова «Промисловість давньої Русі», яка вийшла у 1866 р., А. Спіцина «Торгові шляхи Київської Русі», М. Хмирова «Метали, металеві вироби і мінерали в давній Русі». Через відсутність достатньої кількості речових матеріалів для порівняльного аналізу і технічних можливостей металографічного аналізу серед істориків того часу домінуючим було твердження про норманське походження кованих виробів на Русі.

Більш систематичне обстеження стану ковальської справи ХІХ — початку ХХ ст. знаходимо в публікаціях того часу: в земських статистичних та оглядових матеріалах², часописах³, періодиці⁴, енциклопедичних виданнях⁵.

Окремі аспекти теми висвітлювались у загальних працях про матеріальну культуру українського народу таких її дослідників, як Ф. Волков⁶, В. Шухе-

² Статистическое описание Киевской губернии.— Киев, 1852; Ежегодник Полтавского губернского земства.— Полтава, 1896, 1897; Харьковский сборник.— Харьков, 1887.— Вып. 1.

³ Киевская старина.— К., 1870.— Т. 10; 1881.— Т. 21; 1898.— Т. 61; Хлебороб.— Харьков, 1908.— № 2, 12.

⁴ Зоря.— Львів, 1934; Життя і знання.— 1932.— № 2.

⁵ Энциклопедический словарь.— СПб., 1903.

⁶ Волков Ф. Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Петроград, 1916.

вич⁷, Я. Головацький⁸, П. Чубинський⁹, В. Сумцов¹⁰, О. Кольберг¹¹, К. Мошинський¹², Я. Гаєк¹³ та ін.

Основним недоліком цих досліджень є вивчення стану ремесла абстраговано від соціальних процесів, досить інформативно, часто — фрагментарно.

Починаючи з 70-х років минулого століття особлива увага урядових органів тогочасної Російської імперії та земств різних губерній була звернена на вивчення культурних промислів і ремесел з метою їх підтримки розвитку і, відповідно, визиску. В результаті з'явилися дослідження — звіти про стан ковальського промислу в окремих губерніях таких авторів, як М. Добриловський¹⁴, В. Василенко¹⁵, Н. Савицький¹⁶, С. А. Давидова¹⁷,

А. Д. Твердохлібов¹⁸, І. Фундуклей¹⁹ та ін.

Цінний матеріал для порівняльного аналізу українського ковальства з російським і білоруським дають праці Ч. П'єткевича²⁰, О. Кольберга²¹, Вл. Лозинського²², Я. Колачковського²³, А. Нікітіна²⁴.

Значний інтерес становлять також праці та окремі публікації з питань народного та професійного ковальства дослідників Польщі²⁵, Чехословаччини²⁶, Болгарії²⁷.

Етапною в історичній думці стала фундаментальна праця академіка Б. А. Рибакова «Ремесло древньої Русі», в якій переконливо доведено самобутність культури Київської Русі і, зокрема, високий технічний і художній рівень давньоруського ковальства.

⁷ Шухевич В. Гуцульщина. Матеріальна культура.— Львів, 1901.— Т. 2.

⁸ Головацький Я. Мандрівка по Галицькій та Угорській землі // Жовтень.— 1976.— № 6.

⁹ Чубинський П. П. Малоросы Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.— СПб., 1872.— Т. 2.— Вып. 2.

¹⁰ Сумцов В. Современная малорусская этнография // Киевская старина.— 1895.— Т. 50; Сумцов В. Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии.— Харьков, 1902.

¹¹ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficznej.— Kraków, 1882.— Т. 1.

¹² Moszyński K. Kultura Ludowa slowian.— Kraków, 1929.

¹³ Gajek J. Zarys etnograficznej zachodniej części Podola. Kultura materialna.— Petrograd, 1917.

¹⁴ Добриловский Н. М. Кузнечно-слесарный промысел в Киевской губернии // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— Киев, 1912.

¹⁵ Василенко В. И. Полтавская губерния // Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауз, А. Н. Ефрон.— СПб., 1898.— Т. 24.

¹⁶ Савицкий Н. Культурные промыслы в Харьковской губернии // Харьковский сборник.— Харьков, 1828.— Вып. 8.

¹⁷ Давидова С. А. Культурная промышленность в Подольской губернии.— СПб., 1903.

¹⁸ Твердохлебов А. Д. Котельва // Труды комиссии по исследованию промыслов Харьковской губернии.— Харьков, 1887.— Вып. 3

¹⁹ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: Обзорные промышленные и торговые.— СПб., 1852.— Ч. 3.

²⁰ Pietkiewicz Cz. Kowalstwo. Polesie Rzeczyckie. Materialy etnograficzne.— Kraków, 1928.

²¹ Kolberg O. Dzieła wszystkie.— Warszawa, 1973.— Т. 51.

²² Łoziński Wł. Życie polskie w dawnich wiekach.— Lwów, 1912.

²³ Kolaczkowski J. Wiadomości tuczące się przemyciu a sztuki w dawnej Polsce.— Kraków, 1881.

²⁴ Никитин А. В. Русское кузнечное ремесло XVI—XVII вв. // Археология СССР.— М., 1971.— Вып. 1—34.

²⁵ Reinfuss R. Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce.— Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1983. Karczmarszewski A. Kowalstwo Ludowe południowowschodniej Malopolski.— Rzeszów, 1976.

²⁶ Bialekova D. Davne slowancke kováčstvo.— Praha, 1978. Niederle L. Slowanské starožitnosti. Život starých slowanů.— Praha, 1921.

²⁷ Боженов А. и др. Ковано желез. Художественны творбы на болгарските ковачи преди освобождението.— София, 1957.

Великим вкладом у вивчення металообробного ремесла є металографічні дослідження кованих виробів, проведені такими вченими, як Н. Риндіна²⁸, Г. Вознесенська²⁹, Б. Колчін³⁰, Б. Шрамко, Л. Солнцев, Л. Фомін³¹.

Цікаві дані про стан ковальського ремесла виявлено в працях вітчизняних істориків І. Крип'якевича³², Я. Ісаєвича³³, Ф. Стеблій³⁴, Я. Кіся³⁵, Г. Яценка³⁶, Д. Мишка³⁷; економістів О. Нестеренка³⁸, В. Інкіна³⁹; етно-

графів А. Будзана⁴⁰, В. Сумцова⁴¹, І. Франка⁴².

Велике значення у науково-методологічному плані та для порівняльного аналізу мають праці і публікації дослідників з інших республік, зокрема М. Некрасової⁴³, С. Рождественської⁴⁴, Є. Сахути⁴⁵, Л. Стравинської⁴⁶, В. Василенка⁴⁷.

При написанні роботи автором використані матеріали польових досліджень, технічні дані металографічного аналізу виробів, типологічний та історико-порівняльний аналізи.

Вивчені історіографічні джерела, фактологічний матеріал свідчать про те, що різні за характером дані не дають повного, цілісного уявлення про розвиток ковальства на Україні. Тому є необхідність узагальненні результатів досліджень і систематизації картини історії українського ковальства.

²⁸ Риндіна Н. В. Металлография в археологии // Археология и естественные науки.— М., 1965.— № 129.

²⁹ Вознесенская Г. А. Металлографическое исследование из раннеславянских памятников: Краткие сообщения.— М., 1967.

³⁰ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // Материальные исследования по археологии СССР.— М., 1953.— Вып. 2.

³¹ Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки черных металлов лесостепной и степной Скифии // Советская археология.— 1963.— № 4.

³² Крип'якевич І. П. Львів, його минувши-на і теперішність.— Львів, 1910; Львівська Русь в першій половині XVI ст. // ЗНТШ.— Львів, 1907.— Т. 78, кн. 4.

³³ Ісаєвич Я. Д. З історії Дрогобича.— XVI—XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук.— К., 1961.

³⁴ Стеблій Ф. Карпатське залізо // Жовтень.— 1977.— № 1.

³⁵ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму. XIII—XIX ст.— Львів, 1959.

³⁶ Яценко Г. А. Юридика міста Львова XVIII ст. // Питання історії УРСР.— Львів, 1958.— Вып. 7.

³⁷ Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні в XV—XVI ст. // Український історичний журнал.— К., 1963.— № 3.

³⁸ Нестеренко О. О. Ремесло і мануфактура // Розвиток промисловості на Україні.— К., 1959.— Ч. 1.

³⁹ Інкін В. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст.— Львів, 1959.

⁴⁰ Будзан А. Ф. Українські народні скрині // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.— К., 1975.

⁴¹ Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта.— Харьков, 1901.

⁴² Франко І. Я. Моя вітківська хата // Твори: В 50 т.— К., 1983.— Т. 39; Вугляр // Там же.— Т. 14; Цигани // Там же.— Т. 16.

⁴³ Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры.— М., 1987.

⁴⁴ Рождественская С. В. Русская народная художественная традиция в современном обществе.— М., 1981.

⁴⁵ Сахута Є. М. Беларуске мастацтво.— Мінск, 1978.

⁴⁶ Стравинская А. Кузнечное дело как современное народное искусство // Liandies meno savitumas.— Kaunas, 1984.

⁴⁷ Василенко В. М. О содержании в русском крестьянском искусстве XVIII—XIX вв. // Русское искусство XVIII—первой половины XIX вв.— М., 1970.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОВАЛЬСТВА НА УКРАЇНІ

Археологічні дані свідчать про те, що на території України людина оволоділа металом (міддю) близько п'яти тисяч років тому. Дослідження мідних виробів трипільських майстрів (сокири з Карбунського скарбу) свідчать, що вони зроблені руками досвідчених ковалів¹, які «вміли розкувати мідь на тонкі пластини і надавати їм потрібної форми наступною обрубкою і обрізанням країв, вони навчилися розрубувати масивні куски міді і згинати на формах потрібного профілю, досягли досконалості в техніці зварки, витяжки, пробивки отворів»².

З появою ливарства в пізньому Трипільлі починає розвиватися гаряче кування, за допомогою якого ковалі³ покращували механічні властивості міді. Винайдення заліза у I тис. до н. е. і способів його обробки відіграло революційну роль у розвитку суспільства: «Залізо зробило можливим рільництво на більших площах розчищення під рілля широким лісовим просто-

¹ Термін «ковалі» (майстри по обробці міді періоду трипільської культури) вперше ввела в науковий обіг металознавець Н. В. Риндіна.

² Риндіна Н. В. Металлографія в археології // Археологія и естественные науки.— М., 1965.— № 129.— С. 119, 127.

³ Етимологія слова «коваль» походить від давньоруського «күти» = «ковати» = кувати, «ковачь» — той, що робить що-небудь з металу за допомогою молота // Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка.— М., 1989.— Т. 1, часть 2.— С. 1242.

рів, воно дало ремісникові зняття такі тверді і гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів»⁴.

Початок залізного віку на Україні, тобто винайдення і освоєння заліза, а також остаточне витіснення ним бронзи співпадає з початком скіфської епохи (VII—VI ст. до н. е.)⁵.

Велика кількість різноманітних залізних речей, знайдених у скіфських поселеннях (Більському і Люботинському городищах на Харківщині, Кам'янському на Дністрі та ін.), свідчать про широкий асортимент виробів скіфських ковалів. Серед них різні види наступальної (мечів, кинджалів, сокир, списів) і захисної (щитів, шоломів, панцирів, бойових поясів) зброї, кінської зброї (вудила, стремена, псалії), а також серпи, мотики, ножі, рубанки, скоби, цвяхи, що використовувалися в повсякденному житті скіфів⁶.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Выбранные творения.— К., 1969.— Т. 3.— С. 127.

⁵ Греков Б. Н. Старейшие находки железных вещей в Европейской части территории СССР // Советская археология.— 1958.— № 4.— С. 5; Бондар М. М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я.— К., 1959.— С. 3; Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С. 33.

⁶ Греков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— № 310.— С. 35—92, 93, табл. 1, 2, 9, 17 д; Іллінська В. А. Скіфські сокири // Археологія.— К., 1961.— Т. 16.— С. 17; Черненко Є. В. Скіфські бойові

Скіфські ковалі свої вироби, особливо зброю (мечі, кинджали) і зброю (вудила, псалії) оздоблювали зображенням голівок птахів, часто звернених одна до одної голів орла чи його кігтів. Наприклад, дві орлині голови прикрашають руків'я меча із Чигиринської могили⁷.

Металлографічний аналіз меча, знайденого в кургані біля с. Нижні Сорогози, показав, що він виготовлений із сталі з високими механічними властивостями, яких досягнуто шляхом довготривалої проковки з багаторазовим підгірвом і охолодженням в межах невисоких температур (680—750°). Такий спосіб одержання високовуглецевої сталі, так званий маятниковий випал, зберігся до нашого часу⁸.

Високої твердості меча із Більського городища при одночасному збереженні в'язкості серцевини було досягнуто шляхом науглецювання⁹.

Отже, вже на початку раннього залізного віку скіфські ковалі шляхом нарощування вуглецю на поверхню металу одержували сталь високої якості. З цього приводу Н. Риндіна пише: «...Великі соціально-економічні зміни, зв'язані з металом, коли ковалі практично опановують процесом науглецювання заліза і іншими способами широкого виробництва сталі — металу такої твердості, який дійсно здійснив революцію у всьому госпо-

дарстві і соціальному ладі суспільства»¹⁰.

Комплексний аналіз залізних виробів скіфського періоду дає можливість стверджувати, що місцеві ковалі володіли майже всіма основними способами обробки чорного металу. Гаряче кування і холодний наклеп, витяжка, розклепування, кручення, згин, пробивка отворів, карбування, штампування, науглецювання і ковальське зварювання становили арсенал професійних навиків тогочасного коваля і залишилися у виробництві до нашого часу. Відсутність термічного настилення свідчить про те, що ковальство в Скіфії розвивалося самостійно, без помітного впливу греків, яким гартування заліза було відоме ще в гомерівську епоху¹¹.

В III ст. до н. е. під тиском сарматів, які прийшли з-за Дону, розпадається Скіфська держава.

Сармати належали до північноіранських народностей, проте їх тогочасна культура стояла на значно нижчому рівні, ніж у скіфів: «Ці останні, — пише Діодор Сіцилінський, — через багато років зробившись більш сильними, спустошили значну частину Скіфії і, поголовно знищуючи переможених, перетворили більшу частину країни в пустелю». В результаті — припинилося життя в Кам'янському, а пізніше і Знаменському городищах¹². Оскільки війни у житті сарматів займали основне місце, то вони особливого значення надавали озброєнню воїнів. В похованнях зустрічаються мечі двох типів: короткі мечі і кинджали з кіль-

пояси // Археологія.— К., 1964.— Т. 17.— С. 27; Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С. 29; Граков Б. Н. Кам'янское городище на Днепре.— М., 1954.— С. 132; Вознесенская Г. А. Металлографические исследования из раннеславянских памятников // Краткие сообщения.— М., 1967.— С. 138.

⁷ Граков Б. Н. Скифы.— С. 76—77.

⁸ Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки черного металла в лесостепной и степной Скифии.— С. 18, рис. 5, 6.— С. 16.

⁹ Там же.— С. 15, рис. 1.

¹⁰ Риндина Н. В. Металлография в археологии.— С. 121.

¹¹ Вознесенская Г. А. Металлографические исследования...— С. 138; Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки черного металла...— С. 53, 54, 55.

¹² Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С. 241.

цевим наверхам і прямим перехрестям та довгі мечі з таким же наверхам; руків'я їх часто прикрашене кольоровим камінням.

Сарматські ковалі виготовляли вістря для довгих списів, дротики, кінську зброю (псалії, залізні вудила, кільця). Саме у сарматів виникають ланцири з нашитими металевими пластинками у поєднанні з кольчужними кільцями, а пізніше — кольчуги. З предметів побуту в похованнях зустрічаються сокири, ножі, рідко — прикраси¹³.

Кінець I тис. до н. е. — перша половина I тис. н. е. на території України характеризується формуванням нових соціально-економічних відносин — феодального ладу, відносно однорідної, підготовленої досягненнями попередніх історичних епох, культури слов'янської народності. Через відсутність писемних джерел основним матеріалом вивчення історії формування ранніх слов'ян є археологічні дослідження, оскільки засоби праці мають найбільше значення для пізнання суспільно-економічних формацій, що перестали існувати.

Значну територію середнього Дніпра, південну частину Верхнього Подніпров'я, Білоруське Полісся, басейни річок Десни і Сожу населяли племена зарубинецької культури. Виявлені в Середньому Подніпров'ї (на території городища Пилипенкова Гора в м. Києві) залишки ковальської майстерні та знаряддя праці (серпи, ножі, рибачий гарпун, шила) свідчать про існування тут залізообробного і ковальського ремесел¹⁴.

Із досліджених 14 предметів, що походять із семи пам'яток даної культури, майже всі вироби виявилися ви-

конаними повністю із заліза, без додаткових технологічних операцій. Встановлена також невисока якість механічної обробки металу¹⁵.

Значний осередок залізообробного ремесла цього періоду на території сучасної України становило Закарпаття. Ще рабовласницькому Римові був відомий могутній металургійний центр поблизу с. Нове Клинове і ковальські вироби з поселення Галіш-Ловачка під Мукачевом. Тут знайдено велику кількість ковальських інструментів (ковада, кувалди, молоти-ручники, кліщі, зубила, пробійники), що могли забезпечити виробничий процес щонайменше в чотирьох кузнях; понад 100 екземплярів різноманітних знарядь праці (наральників, серпів, кіс, тесел, пилок, стамесок), а також зброю і зброю (мечі, дротики, списи, псалії). Така кількість ковальського інвентаря для епохи залізного віку, як зазначає В. Бідзілля, явище унікальне¹⁶.

Порівняльний та металографічний аналізи кованих виробів цього поселення дають змогу стверджувати, що майстри по обробці металу були забезпечені високоякісними в технологічному відношенні інструментами, застосовували складні способи обробки заліза¹⁷.

¹⁵ *Вознесенская Г. А.* Заключение о результатах металлографического анализа зарубинецких изделий. Приложение № 1 // Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 171.

¹⁶ *Бідзілля В. І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої епохи. — К., 1972. — С. 15, 56, 134; *Бідзілля В. І., Пеняк С. І.* Давні металурги українських Карпат. — Ужгород, 1978. — С. 63.

¹⁷ *Бідзілля В. І.* Історія культури Закарпаття... — С. 78, 79, 135—138; *Гонак В. Д., Калюк П. І.* Технологія обробки заліза зарубинецьких племен Південного Побужжя // Археологія. — К., 1972. — Вип. 6. — С. 91; *Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974. — С. 93.

¹³ Там же. — С. 210.

¹⁴ *Максимов Е. В.* Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора // Археологія. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 41, 50.

В другій половині I тис. н. е. велику територію сучасної України — Подніпров'я і Прикарпаття, заселяли східні слов'яни або венеди (чи анти).

Одним з найбільших ремісничих центрів Середнього Подніпров'я вважається Пастирське городище (VI—VIII ст. н. е.). Особливо цінною знахідкою для вивчення ковальського ремесла ранніх слов'ян стало виявлення тут згорілої наземної будівлі, яка, за твердженнями дослідників, була кузнею. В ній знайдено цілий набір ковальського начиння: ковадло, два ковальських молоти, двоє кліщів, ножиці для різання металу, пробійник і уламок зубила¹⁸.

Великими осередками залізообробного ремесла в даному районі були Канівське городище XIII—IX ст. до н. е. та поселення XII—IX ст. до н. е. в урочищі Макарів Острів на пониззі р. Тясмин, в якому знайдено значну кількість залізних речей¹⁹.

Наприкінці I тис. н. е. східні слов'яни в політичному відношенні становили собою союз князівств, об'єднаних князем Олегом в єдину державу — Київську Русь. Розглядаючи причини виникнення держави, російський історик В. Татищев пише: «...Для того різних промыслов и ремесел люди совокупились, дабы вся к свободно потребное себе в близости достать... и все обще о пользе и защите общества обязались, чрез это гражданство начало возмело»²⁰.

Безперечно, що найважливішим видом ремісничої діяльності було видобування і обробка чорного металу. Оскільки ковальство на той час ста-

новило собою єдине джерело постачання зброї і значної долі засобів виробництва, висвітлення стану його розвитку в епоху Київської Русі має важливе значення для правильного розуміння загальної історії народу, соціально-економічних і географічних джерел творення його культури. Прихильники торгової теорії походження культури Київської Русі твердили, що руське ремесло, особливо ковальство, не могло знаходитися на належному рівні розвитку через відсутність сировини.

Цю хибну теорію спростував Б. Рибаків. Узагальнивши всі наявні археологічні матеріали і писемні джерела і склавши карту залатання залізної руди на території Русі, він заявив: «Всі східнослов'янські племена лежали в зоні рудних родовищ, руські ковалі майже повсюдно були забезпечені сировиною»²¹.

В «Повісті минулих літ» (IX—X ст.) згадуються понад двадцять міст, серед них Київ, Чернігів, Любеч, Галич, Білгород, Вишгород, що були великими культурними та політичними центрами з розвинутим ремеслом. Під час їх розкопок в ремісничих посадах знайдено багато різноманітних кованих виробів, які, очевидно, виготовлялися для забезпечення місцевих потреб, а також потреб навколишніх сільських поселень²².

²¹ Там же.— С. 81.

²² Толочко П. П., *Висоцький С. А., Боровський Я. Е.* Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 268; *Богусевич В. А.* Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // *Археологія*.— К., 1954.— С. 45; *Толочко П. П.* Дотопографія древнього Києва // *Археологія*.— К., 1965.— Т. 18.— С. 18; *Холостенко Н. В.* Археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове 1953—1954 г. // *Советская археология*.— 1956.— Т. 24.— С. 34; *Пастернак Я.* Старий Галич.— Львів.— С. 160; *Археологія Української РСР*.— К., 1975.— Т. 3.— С. 227.

¹⁸ *Брайчевская А. Г.* На Пастерском городище.— М., 1959.— Вып. 2.— С. 23.

¹⁹ *Линка Н. Р., Шовкопляс А. М.* Раннеславянское поселение на реке Тясмин.— М., 1963.— № 8.— С. 13.

²⁰ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси.— М., 1948.— Т. 1.— С. 8.

Зображення кузні на мініятурі Іпатіївського літопису. СПб., 1908.

Про розвиток ковальської справи в Переяславі Руським свідчать згадки в літописах XI ст. про «кузнечні ворота», завдяки яким місто було перетворено в добре укріпленій стратегічний пункт на південних кордонах держави²³.

Важливими центрами ремесла в Київській Русі були городища і сільські поселення. Як зазначає Б. Рибаків, феодала мали своїх ковалів, зброярів, оскільки їх професія тісно зв'язана з основним заняттям дружини — війнами²⁴. В городищі Княжа Гора близько Києва знайдені набори ковальських, слюсарних і деревообробних інструментів, землеробські знаряддя, зброя, залізні побутові речі, знаряддя рибальського промислу

тощо²⁵. Сиродутний горн і ковальську майстерню з набором усіх необхідних інструментів, а також велику кількість зброї та знарядь праці знайдено в Райковецькому городищі поблизу с. Райки Житомирської області. Очевидно, це городище було значним металургійним, металообробним і оборонним пунктом на південних кордонах давньоруської держави²⁶.

Аналіз ковальських виробів X—XIII ст., знайдених на території неукріплених поселень Подніпров'я, віддалених від великих ремісничих центрів, дає можливість стверджувати, що вони виготовлені майстрами, які досконало володіли всіма основними прийомами механічної обробки заліза²⁷.

Зокрема, складний спосіб наварювання сталюого леза на залізну основу широко використовувався при виготовленні ножів, серпів, кіс, сокир, мотик, свердл, ножиць. Вершиною ковальської технології в епоху Київської Русі стало виготовлення мечів і ножів з дамаської сталі, секрети виробництва якої були на довгі століття втрачені²⁸.

Надзвичайна складність цієї технології і водночас її широка (за свідченням хорезмського вченого — мандрівника XI ст. Аль-Біруні) розповсюдженість серед давньоруських ковалів говорить про високу кваліфікацію, до-

²⁵ Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.— С. 267.

²⁶ Молчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XIII—XVIII вв. по материалам Райковецкого городища // ПИДО.— 1934.— № 5.— С. 84—85.

²⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— С. 137; Раер Я. Г. Характер размещения сельского населения в Могилевском Поднпрывье в X—XIII вв. // Советская археология.— 1982.— № 4.— С. 116.

²⁸ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.— 1953.— Вып. 32.— С. 74—76, 79, 90.

²³ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М., 1947.— Т. 1.— С. 238.

²⁴ Там же.— С. 491.

сягнуто завдяки засвоєнню багатівкового практичного досвіду. На цей час були створені всі основні види конструкції знарядь праці та інструментів, більшість з яких використовуються в сучасному виробництві і побуті.

Письмові джерела, в яких згадуються «уноти» і «коченики», а також технічні умови виробничого процесу, який вимагає участі у роботі коваль-майстра і помічника-молотобійця приводять до висновку, що в ковальстві існував інститут учнівства, який забезпечував високий рівень ремесла²⁹. Специфіка ковальського ремесла вимагала наявності спеціального обладнаного приміщення — кузні, віддаленої від житла. Про їх існування свідчать розкопки на території Райковецького та Проскурівського городищ³⁰ та згадки в писемних давньоруських пам'ятках: «...и кузницы вельти написати»³¹, а також графічне зображення на мініатюрі Іпатіївського літопису³².

Серед майстрів, які виготовляли продукцію, застосовуючи ковальську технологію, були ковалі-універсали, серповики-косники, сокирники, ножівники, інструментальники, зброярі, бронники, шоломники, щитники, стрільники, цвяхарі, вуздечники, замочники тощо.

В цей же час формується термінологія ковальського ремесла. Основні назви інструментів і обладнання («кладиво», «ковачь», «коваль», «гърнило») і технологічних операцій

(«ковати»-«кути», «ковеші»), дійшли до нас з тих часів³³.

Свої вироби давньоруські ковалі оздоблювали вибагливо переплетеними фігурками птахів, звірів і дивовижних створінь. Таким орнаментом прикрашений, зокрема, меч, виготовлений ковалем Людотом в 1000 р., топирець Андрія Боголюбського³⁴.

Татаро-монгольська навала на довгі століття загальмувала розвиток металообробного мистецтва, як і всієї культури місцевих народів.

На Україні від ординських набігів дещо менше від інших регіонів постраждали Полісся і Прикарпаття. Північно-західні землі стали надійним притулком для багатьох ремісників-втікачів. Як зазначає автор Галицько-Волинського літопису, серед ремісників, яких князь Данило Галицький скликав на будівництво замку у Холмі, були і ковалі: «...идяху день и во день уноты и мастера всяции бежаху из татар... и кузнецы железу... и бѣ жизнь и наполныша дворы окресть града, поле и села»³⁵.

В післямонгольський період (друга половина XIII—XIV ст.) — період поглиблення суспільного поділу праці, дальшого розвитку виробничих відносин, а також процесу відокремлення міста від села ковальське ремесло відіграє помітну роль у відродженні матеріальної культури народів.

Феодальні виробничі відносини, що все більш утверджувалися, впливали і на форми організації дрібного виробництва. «Необхідність об'єднання про-

²⁹ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка.— М., 1989.— С. 1231, 1335; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— С. 513.

³⁰ Гончаров В. К. Райковецьке городище.— К., 1950.— С. 85; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— С. 133.

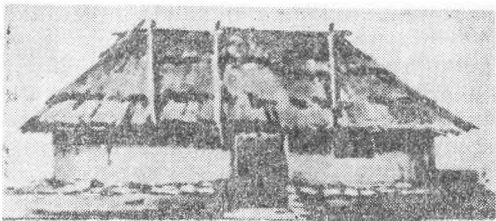
³¹ Срезневский И. И. Материалы...— С. 760.

³² Ипатьевская летопись // Полный сборник летописей.— СПб., 1908.— 2-е изд.— Т. 2.— С. 69.— Рис. 21.

³³ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка.— М., 1989.— Т. 1, ч. 1.— С. 616; Т. 1, ч. 2.— С. 1212; 1242.

³⁴ Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство.— С. 8; Бочаров Г. Н. Художественный металл древней Руси X—XIII веков.— М., 1984.— С. 120, 124.

³⁵ Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII в.— Львів, 1871.— С. 93.

Давньоруська кузня ІХ—Х ст. на Дністрі (Екімауцьке городище — загальний вигляд). За реконструкцією Г. Б. Федорова і Г. Б. Шукіна.

ти розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях в період, коли промисловець був одночасно і купцем, зростання конкуренції з боку збіглих кріпаків, які сходились в розквітаючі тоді міста, феодальна структура всієї країни — все це породило цехи»³⁶.

Перші об'єднання («братства») ремісників різних професій на Україні почали зароджуватись ще у XIV ст. з наданням містам самоврядування, тобто «магдебурзького права». Таке об'єднання, куди входили ковалі, слюсарі, ткачі й інші ремісники, вже у 1376 р. було в Старому Самборі, у 1371 р. в Перемишлі³⁷. В другій половині XIV ст. багато ковалів працювало у Львові. В період між 1405—1425 рр. 11 ковалів одержали міське право. Очевидно, у Львові вже тоді існував ковальський цех, оскільки за цеховими статутами для того, щоб стати майстром, необхідно було мати міське право. Ковальський цех серед дев'яти інших згадується і в присяжній грамоті королеві Ягайлові від 1425 р.³⁸ Своїми виробами славилися

кременецькі ковалі, які у 1438 р. разом із наданням магдебурзького права м. Кременцю, одержали право на утворення цеху³⁹.

В кінці XIV—XV ст. у понад тридцять міст України (Києві, Каневі, Брацлаві, Житомирі, Овручі, Староконстантинові, Ковелі, Збаражці, Кам'янець-Подільському, Дрогобичі, Ніжині, Чернігові, Фастові, Вінниці, Корсуні та ін.) були ковальські цехи або ремісничі об'єднання, куди входили ремісники-металообробники⁴⁰.

З метою підвищення економіки та обороноздатності невеликих містечок їх власники (гетьмани, князі та поміщики) видають грамоти, в яких дозволяють цехове управління. На цій основі цехи створюються в містечках Меджибож і Сатанів (Поділля), що належали магнатові Сенявському⁴¹. З січня 1746 р. граф Потоцький стверджує права об'єднаного цеху ковалів і стельмахів у містечку Струсові Тербовлянського повіту, хоча магдебурзьке право місто дістало тільки у 1771 р.⁴²

Через малочисельність ремісників у містечках функціонували переважно об'єднані цехи, до складу яких входили

³⁹ Архив Юго-Западной Руси.— К., 1869.— Т. 1, ч. 5.— С. 2.

⁴⁰ Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла...— С. 14; Балушок В. Г. Побут та звичай ремісничих цехів старого Києва // Свята та обряди старого Києва.— К., 1982.— С. 106; Джерела до історії України—Русі.— Львів, 1897.— Т. 2.— С. 1—3; Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні.— Женева, 1880.— С. 38; Charewiczowa J. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiowej.— Lwów, 1929.— S. 7; Карачієвський М. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби // Київський збірник.— К., 1930.— Вип. 1.— С. 47.

⁴¹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— С. 88.

⁴² Bauger S. A. Powiat Trembowelski. Szkic geograficznohistoryczne i etnograficzne.— Lwów, 1899.— S. 189.

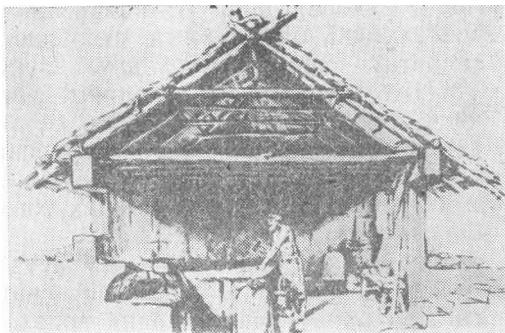
³⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— К., 1959.— Т. 3.— С. 22.

³⁷ Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні в XV—XVI ст. // Український історичний журнал.— 1963.— № 3.— С. 67.

³⁸ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму XIII—XIX ст.— Львів, 1959.— С. 41, 52.

ли ремісники різних професій⁴³. Так, Ярема Вишневецький, надаючи права і вольності своєму стольному місту Лубни, стверджує і права цехів «совокупних з собою: кравецького, кушнерського, кузнечного»⁴⁴.

В. більших містах існують ковальсько-слюсарські, ковальсько-бондарсько-колодійські цехи тощо⁴⁵. Ще у середині XVII ст. навіть у великих містах — ремісничих центрах, таких як Київ, Луцьк, Кам'янець-Подільський та інших, існували збірні цехи, які об'єднували майстрів споріднених професій. Наприклад, у Львові до ковальського цеху входили слюсарі, мечники, ножівники, зброярі, платнери, гравери, бляхарі, конвісари, золотарі, годинниківі⁴⁶. Загострення конкурентної боротьби щодо збуту окремих видів товарів сприяло диференціації металевого виробництва, яка відповідно вела до звуження спеціалізації, що в свою чергу вилилось у відокремлення спеціалістів різних професій у відповідні цехи: бляхарський, годинниковарський, голкарьський, зброярів та ін. Відокремлення ковалів і слюсарів львівського цеху почалося в середині XVII ст. Відтоді (1646 г.) учень, який вступав до цеху, повинен був відразу визначити свій фах: «zapisać się pod tymże rzemiosłem kowalskim ze nie będzie ślusarstwem robił» (Записуючись до ковальства запевняю, що слюсарством

Интер'єр давньоруської кузні IX—X ст. на Дністрі (Єкімауцьке городище).

займатися не буду)⁴⁷. Але остаточне розмежування, утворення окремо ковальського і слюсарського цехів, очевидно, відбулося у XVIII ст. Про це свідчить затверджений міським урядом у 1772 р. тариф цін на всі вироби львівського ковальського цеху, а також на всі види виконуваних майстрами цього фаху підков із заліза і сталі, підковування коней, обковування господарських возів і ремонт повозів⁴⁸.

Виготовлення кованих віконних ґрат, балконних решіток, парапетів, окуття дверей, хрестів, ліхтарів, флюгерів і інших архітектурних елементів входило до номенклатури слюсарного цеху⁴⁹.

Ковані вироби посідають особливе місце в міській архітектурі. Ще в першій половині XVI ст. «ковані» вікна наказує пробити у своїй світлиці львівський міщанин Філіп⁵⁰.

Решітки кафедрального собору у

⁴³ *Baranowski L.* Przemysł Polski w XVI wieku.— Warszawa, 1919.— S. 50; *Клименко Н.* Цехи на Україні.— К., 1929.— Т. 1.— Вип. 1.— С. 95, 96; *Клименко Ф. В.* Западнорусские цеха XVI—XVIII вв.— К., 1914.— Вып. 4.— С. 37.

⁴⁴ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні.— С. 89.

⁴⁵ *Baranowski L.* Przemysł Polski w XVI wieku.— S. 52.

⁴⁶ *Білецький С. Т.* Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 3—4.

⁴⁷ *Chawewiczowa J.* Lwowskie organizacii zawodowe.— Lwów, 1929.— S. 109.

⁴⁸ ЦДІА у Львові.— Ф. 52.— Оя. 1.— Спр. 330.— С. 1—2.

⁴⁹ *Pzemioslo.*— Warszawa, 1932.— S. 91. Rok 1, zeszyt 3, 4, 5.

⁵⁰ *Крип'якевич І. П.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.— Львів, 1907.— Т. 78.— Кн. 4.— С. 33.

Львові виковані з прутів квадратного профілю, які, з'єднуючись, створюють квадратну або ромбовидну сітку. Прості готичні решітки, окремі елементи яких з'єднувалися між собою за допомогою ковальського зварювання або обхватів (кілець), були надійними і досить міцними в умовах тогочасного побуту.

Балкон житлового будинку XV—XVI ст., що на вул. Вірменській, свідчить про раннє використання ковалями заліза як засобу підсилення художньої виразності простих архітектурних форм. Відсутність дверей, що ведуть на балкон, ще раз підтверджує, що він виконував в даній споруді роль своєрідного елемента архітектурного оздоблення.

Після пожежі 1527 р. будинки на вул. Руській і на площі Ринок будують з каменю. Балконні решітки і віконні ґрати, брами використовуються тут як засоби підсилення стилевих особливостей споруд ренесансної доби. Довгі, на ширину фасаду балкони використовувались як оглядові площадки Ринкової площі.

Яскравим прикладом ренесансного художнього кування є вхідні двері порталу каплиці Трьох святих (XVI ст.) у Львові (архітектор Красовський)⁵¹. Півкругла решітка над обкованими залізом дверима виконана з прутів круглого профілю, які плавно викладені в точені вісімки, оздоблена круглими шишками і квіткоподібними розетами. Прути ренесансних решіток з'єднувалися кільцями або ж способом протягнення тонкого кінця прута в попередньо пробиті отвори.

Антіохійський патріарх Макарій, відвідавши Київ в середині XVII ст., захоплювався кованими дверима

Успенського собору Києво-Печерської лаври, декоративними ґратами в інтер'єрі Софії Київської⁵².

В барокових решітках використовуються пруті різної товщини і профілю (квадратного, прямокутного). На відміну від ренесансних рівноплоских, вони були об'ємними, прикраси виступали над каркасом власне решітки. Для цього періоду характерний криволінійний рисунок кованих композицій, як, наприклад, полотно залізної огорожі подвір'я монастиря при Домініканському соборі у Львові.

Під час спорудження будівель у стилі рококо використовувалося ребристе залізо, як і в бароковий період, але оздоблюючі елементи — гірлянди, квіти найчастіше виготовлялися з тонкої бляхи.

Доба класицизму знаменує собою повернення до лаконічності і простоти (балкон будинку № 1/3 на проспекті Свободи, брама будинку № 10 на вул. Театральній).

Середина XIX ст. і перша половина XX ст.— особливий період у розвитку художнього ковальства. В цей час поряд із структурною символікою залізних конструкцій стилю модерн з'являється велика кількість кованих елементів, притаманних еклектичному напрямку у архітектурі — ренесансні, барокові, рококові балконні решітки, віконні ґрати, консолі ліхтарів, брами, флюгери та інші, які виконувались під впливом мистецтва відповідних епох і їх технологічних засобів.

Проте під час виготовлення даних виробів часто застосовувалася обробка металу в гарячому стані, що характерно саме для ковальського ремесла. Слюсарна (холодна обробка) проходила тільки на завершальному етапі їх виконання або при виготовленні

⁵¹ Овсійчук В. А. Архітектурні пам'ятники Львова.— Львів, 1969.— С. 39, 40.

⁵² Мариченко О. Кований метал Києва.— К., 1948.— С. 14.

окремих деталей. Тому, на наш погляд, дійсне місце ковальського ремесла в загальному металообробному виробництві доцільно визначати не за назвою професії, яка, як правило, давалася за принципом кінцевої продукції, а з огляду на співвідношення застосування технології і технічних прийомів в процесі виготовлення.

Велика частка ковальського ремесла була і у виробничому процесі цеху мечників та цвяхарів. Ковальськими інструментами користувалися також майстри інших металообробних професій: слюсарі, мечники, зброярі, ливарники, бляхарі, платнери та ін. Ковалі виготовляли знаряддя праці (або залізні частини до них) для будівельників, столярів, стельмахів, бондарів, каретників, каменярів та ін.

Інструментарій каретного цеху в основному складався з ковальського начиння: ковадла, шперака, кувалди, кліщів, лома для натягування обруча на колесо, рашпіля, ковальського міха та ін.⁵³

Без кованих залізних елементів не обходилося також на пилюрамах, сукновальнях, в млинах, олійнях тощо.

Як бачимо, частка ковальського ремесла в загальному виробництві досить значна, що свідчить про його важливу роль в соціально-економічному, а також суспільно-політичному житті міста, краю, народу.

Високий рівень кваліфікації майстра — коваля забезпечувався організацією його підготовки. Час (період переходу учня в майстри тривав у середньому 6—7 років) і процес навчання ремеслу, права і обов'язки окремих членів цеху, характер виробничої діяльності, норми поведінки в робочий

час, в сім'ї та побуті, громадська діяльність, обрядові традиції та їх атрибутика передбачалися цеховим статутом. У Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) м. Львова зберігаються два найстаріших статuti ковальського цеху, датовані 1529 і 1558 роками⁵⁴.

Кожний цех мав свою печатку, прапор, скриньку, ціху, кубок тощо, а наявність цих атрибутів засвідчувала його місце, вагу і роль в суспільному житті міста.

Збереглося зображення печатки львівських цехів 1425 р., якою ремісники міста стверджували свою присягу королеві Ягайлові. На ній зображені емблеми основних ремісничих професій. Центральне місце в композиції відіграють символи ковальського ремесла: кліщі і підкова⁵⁵.

До середини XVII ст. київські цехи користувалися круглою печаткою, розділеною на чотири частини, в кожній з яких зображені лаконічні емблеми окремого ремесла: шевського, кравецького, кушнірського і ковальського⁵⁶.

Отже, перші ремісничі об'єднання користувалися спільною печаткою і становили собою єдине братство. Про це свідчить і напис на печатці київських цехів: «Печать братства цехов київских»⁵⁷.

Під час святкових чи похоронних процесій кожен цех ніс свій прапор як символ згуртованості і одностайності. У фондах Львівського історичного музею зберігається прапор ковальського цеху кінця XVIII ст. Його полотнище

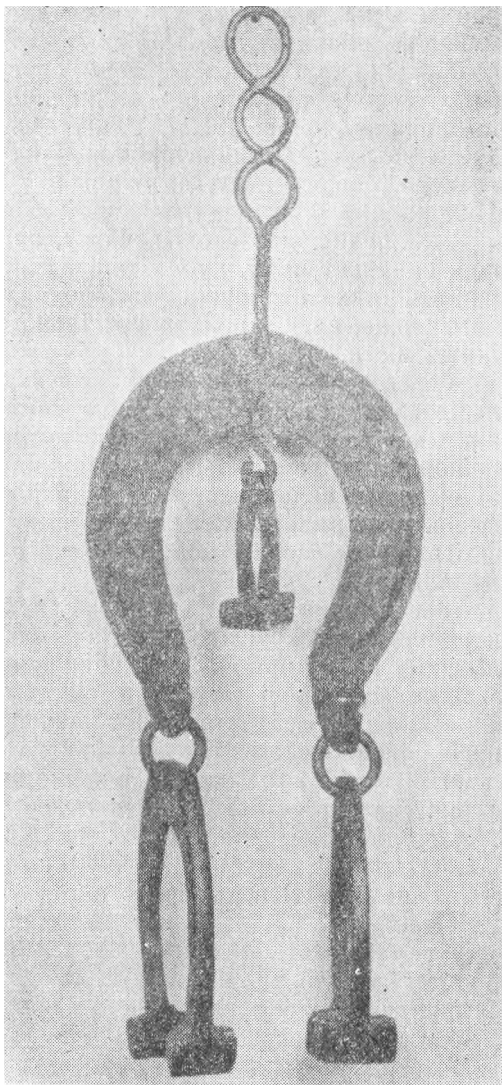
⁵⁴ ЦДІА у Львові.— Ф. 131.— Спр. 736.— С. 1, 2.— С. 99.

⁵⁵ *Lozyński Wł. Patryciat i mieczazaństwo Lwowskie w XVI—XVII wieku.*— Lwów, 1892.— С. 376; *Katalog wystawy zabytków cechowych.*— Lwów, 1905.— С. 11.

⁵⁶ *Балушок В. Д.* Свята та обряди старого Києва.— С. 112.

⁵⁷ Там же.

⁵³ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии // *Обозрение промышленности и торговли.*— СПб., 1852.— Ч. 3.— С. 252.

Вівіска львівського ковальського цеху. Кінець XVIII — початок XIX ст. (фонд металу МЕХП ЛВ ІМФЕ АН України).

виготовлене з дорогої гаптованої тканини. Елементи ремесла — кліщі, молот, ковадло, а також дата (1775 р.) зображені засобом аплікації. Держак завершувався латунною насадкою⁵⁸.

Прапори вносились на збори під час урочистих церемоній «визволення» в підмайстри чи присяги молодих майстрів.

Символом і одночасно рекламою ремесла у феодальному місті служила цехова вівіска. Вівіска львівських ковалів була виготовлена у вигляді великої підкови, з якої звисали три менші. Вилиті з металу, вони мають злегка орнаментовану поверхню, покриту золотою фарбою⁵⁹.

У 1753 р. ковалі м. Мукачєва звернулись до міської влади з проханням дозволити їм користуватися вівіскою у вигляді композиційно об'єднаних атрибутів ковальського ремесла: кліщів, підкови і молота⁶⁰.

Важливим атрибутом кожного цеху були так звані ціхи (цішки, цехівки), шляхом передачі яких один одному його члени повідомлялися про наступні цехові збори, похорони та інші важливі чи термінові справи. П. Жолтовський поділяє ціхи на дві категорії в залежності від їх призначення. На його думку, ціха з Перемишля у вигляді маленького молоточка з невеликим серцевидним картушем на держаку, з зображенням емблеми ковальсько-слюсарського цеху була «повісткою» на звичайні ділові збори. На цісі львівського цеху 1759 р. зображені підкова, кліщі і ковадло⁶¹. Похоронні ціхи виконувались у вигляді хреста або невеликих за розміром (від 7—8

⁵⁸ Charewiczowa J. Muzeum Historyczne miasta Lwowa.— Lwów, 1936.— S. 45, 46.

⁵⁹ Жолтовський П. М. Художній метал // Державний музей етнографії і художнього промислу.— К., 1976.— С. 11; Лєськів С. М. Художнє ковальство // Народні художні промисли Української РСР.— К., 1986.— С. 71.

⁶⁰ Пеняк П. С. Виробниче і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII — першої половини XIX ст. // Український історичний журнал.— 1982.— № 9.— С. 97.

⁶¹ Charewiczowa J. Muzeum Historuczne...— S. 50.

до 15—21 см) пластин овальної (рідко серцевидної) або чотирикутної форм. Основним зображенням на них є інструменти чи вироби ковальського ремесла⁶².

Похоронні ціхи у вигляді хреста мали ковальські цехи в Зінькові і Прилуках⁶³.

Складнішими за змістом були ціхи об'єднаних цехів малих містечок. Так, кам'янець-подільський об'єднаний цех сідельників, слюсарів і ковалів мав ціху у вигляді овальної ажурної композиції, елементами якої були зображення сідла, молотка, підкови і ключа. Вся композиція об'єднувалася зверху лавровим вінком і короною⁶⁴.

Кожний ковальський цех мав цехову скриньку, в якій зберігалися привілейні грамоти, статути, цехові книги чи грошові внески. Львівський ковальський цех мав церемоніальний таріль, на якому були зображені емблеми цеху, вигравірувані прізвища майстрів, челядників і дата — 1820 рік⁶⁵.

Як зазначає П. Жолтовський, «В різноманітних формах цієї цехової інсигнії, характері і змісті її зображень позначалась дохідлива, точна і вичерпна образність трудових емблем цехових братств, створених і вдосконалених віковою традицією... Разом з тим, вони є високооригінальними пам'ятками народного мистецтва, в яких за допомогою найстаріших технічних і творчих засобів досягнуто максимально виразного і дохідливого емблематичного змісту та неперечної декоративної цінності»⁶⁶.

Важливою функцією цехів була підготовка висококваліфікованих майстрів. Як зазначає Д. Нікітін, «металобійцем міг бути тільки досить дорослий і фізично сильний чоловік, а це в якійсь мірі зменшувало свавілля майстра і кількість втікачів, яких так багато було в інших ремісників»⁶⁷. Так, у львівському ковальському цеху за період з 1593 по 1615 р. покарання у вигляді різних штрафів (грошових, воскових тощо) понесли 62 підмайстри, а випадків тілесного покарання не зафіксовано взагалі⁶⁸. В ковальський цех на навчання приходили юнаки (переважно діти ремісників і міщан) 14—17 років. При прийомі до цеху учень сплачував внесок у розмірі 5 золотих, передбачений статутом⁶⁹.

З часом плата за навчання зростала і вже у 1771 р. у Львові при вступі до ковальського цеху учень вносив до цехової скриньки 8 золотих, а при «визволенні» (переведенні) в підмайстри (після трьох років навчання) — 10 золотих⁷⁰. Після року роботи підмайстер, з метою вдосконалення професійних навичок, ознайомлення з технічними навиками і «секретами» ремесла, відправлявся у обов'язкову одно-дворічну мандрівку в інші великі міста чи за кордон. І тільки повернувшись з мандрів з відповідною оцінкою кваліфікації і характеристикою моральної поведінки, міг клопотати про здачу іспиту на звання майстра. Для цього йому потрібно було виготовити «шедевр» —

⁶² Жолтовський П. М. Цехові ціхи // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства АН УРСР.— К., 1975.— С. 36—106.

⁶³ Пеняк П. С. Виробничі і внутрішні життя.— С. 97.

⁶⁴ Жолтовський П. М. Цехові ціхи...— С. 111.

⁶⁵ *Chagewiszowa J.* Muzeum historyczne miasta Lwowa.— S. 45.

⁶⁶ Жолтовський П. М. Цехові ціхи...— С. 104, 111

⁶⁷ Нікітін А. В. Русское кузнечное ремесло XVI—XVII // Археология СССР.— М., 1971.— Вып. Е1—34.— С. 33.

⁶⁸ ЦДІА у Львові.— Ф. 52.— Оп. 3.— Спр. 990.— С. 1—37.

⁶⁹ Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму...— С. 115.

⁷⁰ ЦДІА у Львові.— Ф. 52. Оп. 3.— Спр. 958.— С. 8; Спр. 988.— С. 13.

підкову або сокиру за двохразове нагрівання металеві заготовки⁷¹.

Вивчення технології ковальського ремесла і результати польових досліджень (сучасний коваль з багаторічним досвідом виготовляє підкову за 5-разове нагрівання заготовки) дають можливість стверджувати, що ковальська «майстерська штука» була серйозною перевіркою професійної підготовки кандидата в майстри. Вона вимагала тонкого відчуття металу (заліза, сталі), його поведінки в межах різних температур, точного відпрацювання технічних прийомів, що зводилися до відшліфованих, скупих (щодо затрат часу) рухів.

Внутрішнє життя цеху, виробничі стосунки між його членами, повсякденні проблеми яскраво відображені у цехових книгах. Записи в них дають можливість встановити кількість членів цеху: майстрів, челядників і учнів; розповідають про проступки і міру покарання, національний склад і ворожнечу, породжену релігійним фанатизмом тощо.

На основі записів цехових і касових книг львівського ковальського цеху і відомостей про надання міського права його майстрам, вдалося з'ясувати, що з 1572 по 1812 рр. їх кількість була стабільною — в середньому 15 чоловік⁷².

Оскільки населення Львова безперервно зростало (вже в кінці XVIII ст. тут налічувалося понад 23 тис. жителів), то наявні виробничі сили, незва-

жаючи на те, що кожен майстер користувався допомогою двох підмайстрів і кількох учнів, зрозуміло, не могли задовольнити постійно зростаючих запитів внутрішнього ринку.

В 1762 р. серед 4338 ремісників і магістратських чиновників Львова було лише 233 ковалі⁷³. Це пояснюється насамперед тим, що ковальський цех, прагнучи зменшити внутрішню конкуренцію, стримував ріст чисельності майстрів. Свідомо гальмуючи розширення виробництва, він, тим самим, сприяв збільшенню кількості позацехових ковалів. За неповними даними, у 1800 р. їх було десять.

До цього числа входять ті майстри, яких міська влада дозволяла використовувати шляхті і монастирям у своїх маєтностях, так званих «юридиках» (з розрахунку 2 ковалі на господарство)⁷⁴. Проте у 1638 р. в маєтку львівського старости працювало 8 ковалів⁷⁵.

Позацехове виробництво на Україні виникло ще на ранньому етапі становлення цехової організації, а не в результаті її занепаду, як в західноєвропейських країнах. Це було пов'язано з національно-релігійними утисками з боку пануючих урядів.

Після поневолення Галичини Польщею «...у Львові стали поселятися купці і ремісники німецькі і польські, вони мало-помалу заволоділи всією торгівлею і промисловістю»⁷⁶. А у 1525 р. польський король видає декрет, за яким русинам взагалі заборонялося вступати до цехів: «...Щоб не приймати їх і не допускати до будь-яких цехів і ремесел»⁷⁷. Тому більш ніж вірогідно, що серед майстрів окремого цеху, заснованого у 1620 р., ук-

⁷¹ Charewiczowa J. Lwowskie organizacje zawodowe.— S. 107.

⁷² Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму.— С. 94.

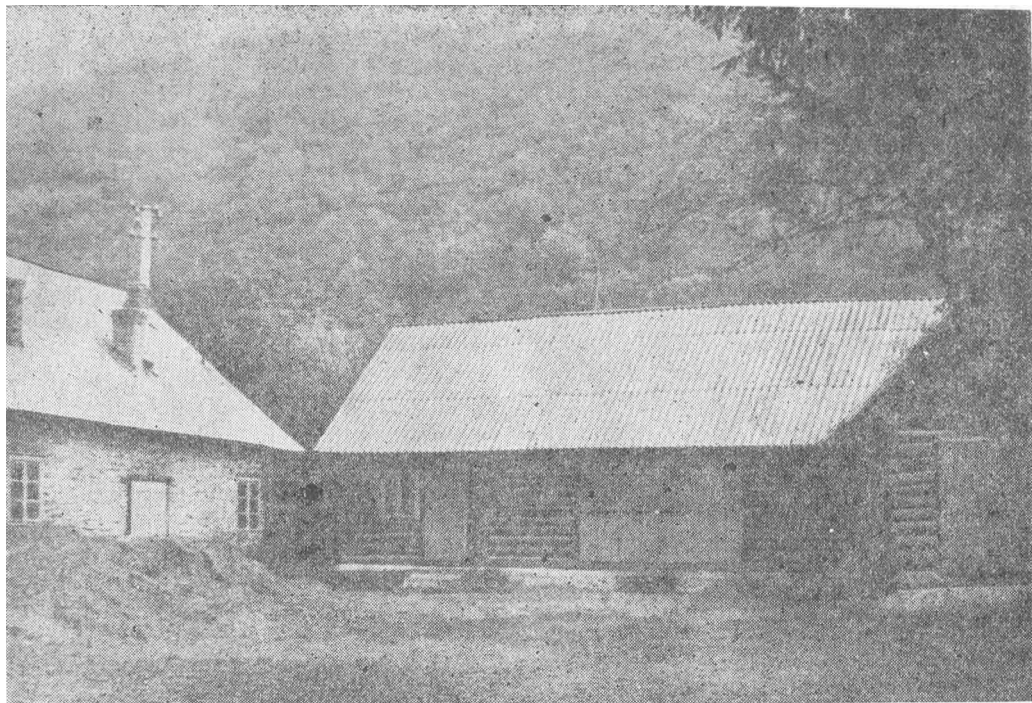
⁷³ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— С. 94.

⁷⁴ ЦДІА у Львові.— Ф. 52.— Оп. 3.— Спр. 339.— С. 1446—1470.

⁷⁵ Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму.— С. 72.

⁷⁶ Зубрицький Д. Летопись Львовского Староиндийского братства.— Львов, 1926.— С. 7.

⁷⁷ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.— Львів, 1961.— С. 21.

раїнцями на краківському передмісті були ковалі⁷⁸.

Це підтверджується списками ремісників-українців, не прийнятих до львівських цехів в кінці XVI ст. Серед них — Іван Коваль — майстер, Тимко Чорний — майстер-коваль⁷⁹.

Із занепадом цехового ремесла, який починається на Україні ще у XVII ст., кількість «партачів» (так називали позацехових майстрів), зокрема серед ковалів, незмірно росте: «...Тих фахівців від підків і цвяхів було так багато, що стало неможливим тягарем для цеху»⁸⁰.

⁷⁸ Крип'якевич І. П. Львівська Русь в першій половині XVI ст. // ЗНТШ.— Львів, 1907.— Т. 79.— Кн. 5.— С. 21.

⁷⁹ ЦДІА у Львові.— Ф. 52.— Оп. 3.— Спр. 137.

⁸⁰ Charewiczowa J. Organizacje zawodowe miasta Lwowa.— S. 106.

Кузня-гамарня XVIII ст. в с. Лисичево Іршавського району Закарпатської області (Зараз — діючий музей-кузня).

З часом, не в змозі далі боротися, цехи дозволяють «партачам» займатися ремеслом, але за це вимагають грошового внеску до цехових кас⁸¹. Тільки за 1790 р., за даними касової книги львівського цеху, «партачами» було внесено 46 золотих⁸². На думку Я. Кіся, це плата не менш як десяти ковалів⁸³.

Безперечно, що значна кількість ковалів у місті зумовлена насамперед попитом на ковану продукцію, тобто ринком.

Протягом XIV—XVIII ст. позацехо-

⁸¹ Клименко Ф. В. Западно-русские цехи XVI—XVIII вв.— С. 41.

⁸² ЦДІА у Львові.— Ф. 52.— Оп. 3.— Спр. 999.— С. 3.

⁸³ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму...— С. 72.

ве ковальство, породжене виробничим життям феодального суспільства, поширюється по всій території України. Вступ до цехів закарпатським українцям з великими обмеженнями було дозволено тільки у кінці XVII ст. До цього часу основну масу ремісників в закарпатських цехах становили угорці і німці, рідше румуни⁸⁴.

У XVIII ст., з приходом австрійських властей, українці допускаються у цехи Львова та інших міст Галичини. Проте ворожнеча між католиками та православними на цій території продовжувалася ще досить довго⁸⁵. Так, наприклад, у 1749 р. був виданий декрет Старосільського жупного суду про стягнення штрафу з цехмістра ковальського цеху Скрадзицького за неодноразові вислови, що «кожний русин є пес»⁸⁶.

Отже, міське ковальське ремесло на Україні в XIV—XVIII ст. розвивалося у формі цехової організації виробництва, характерними рисами якої є організованість та висока професійна підготовка спеціалістів.

На ранньому етапі розвитку (XIV—XVII ст.) цехове ковальство повністю забезпечувало кованими виробами потреби внутрішнього ринку і відігравало прогресивну роль у суспільно-економічному, культурному і політичному житті середньовічного міста. Проте в результаті внутрішнього цехового соціального розшарування, посилення національного антагонізму, проникнення капіталістичних відносин (у формі позацехового виробництва) у кінці XVIII ст. починається його помітний занепад.

Розглядаючи питання розвитку ремесла, слід зупинитися на вивченні його сировинної бази.

Відповідно до статутів, середньовічні цехи могли закуповувати сировину тільки на міському ринку⁸⁷. До Львова, Ужгорода, Мукачева, Луцька залізо привозили з Угорщини і Польщі, а пізніше — з Австрії. Так, наприклад, на початку XVIII ст. до Львова привозив залізо із Варшави Мельхіор Кайзер⁸⁸. Церкву св. Юра покривали бляхою, привезеною із Швеції (XVIII ст.)⁸⁹. До українських міст надходило також залізо місцевого виробництва із залізрудних підприємств Прикарпаття і Полісся⁹⁰.

Наявність місцевої сировинної бази була вирішальним фактором інтенсивного розвитку вітчизняного металообробного виробництва. Значні поклади заліза у вигляді болотних і дернових руд залягали по всій території Полісся, Східних Карпат, їх прикарпатських і закарпатських підгір'ях. Тут же знаходилися і великі лісові масиви, необхідні для виробництва вугілля, без якого неможлива металургійна промисловість. По всій цій території виникають і швидко поширюються рудні — новий вид металургійного виробництва⁹¹. Вперше вони з'являються на Прикарпатті, Волині, а пізніше, починаючи з XVI ст., на Закарпатті, Черні-

⁸⁷ AGZ (Akta grodzkie iziemskie).— Т. 6.— С. 103.

⁸⁸ ЦДІА у Львові.— Ф. 9.— Спр. 360.— С. 1673.

⁸⁹ Фонди Національного музею.— Спр. 210803.— С. 30.

⁹⁰ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму...— С. 64; Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні.— С. 68.

⁹¹ Бойко Д. І. Промисли на Україні в XVI—першій пол. XVII ст. // Український історичний журнал.— 1962.— № 1.— С. 60; Стеблій Ф. Карпатське залізо // Жовтень.— Львів.— № 1.— С. 121.

⁸⁴ Коломиєц І. Т. Очерки по истории Закарпатья.— Томск, 1959.— С. 71.

⁸⁵ В тогочасній Україні поняття «національність» і «вірсповідання», як правило, ототожнювалось.

⁸⁶ ЦДІА у Львові.— Ф. 856.— Оп. 1.— Спр. 101.— С. 91—93.

гівському і Київському Поліссі⁹². В XVII ст. у великій кількості почали видобувати руду на Полтавщині і Харківщині⁹³.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. значного поширення набуває доменне виробництво на деревному вугіллі. Так, у 1810 р. на Прикарпатті існувало 13 доменних печей⁹⁴. У 1771 р. була введена в дію перша удосконалена («гофманська») доменна піч на Закарпатті, а на початку XIX ст. в одній тільки Мукачевській домінії їх було вже десять⁹⁵.

Проте, починаючи з XV і аж до XVIII ст., основним джерелом забезпечення місцевих потреб залізом були невеликі рудні, дрібні залізобірні підприємства⁹⁶.

На руднях (фабриках, гамарнях), поряд з плавильними печами, були й майстерні-кузні, обладнані кількома горнами і відповідним набором ковальських інструментів⁹⁷.

У 1778—1781 рр. в Галичині функціонувало близько 40 гамарень, на яких працювало 138 ковалів⁹⁸.

В гамарні села Смільна Самбірської економії кували малі лемеші, чересла (ножі для плугів), цвяхи для гонти, обручі на колеса і бочки. В с. Май-

дан була одна кузня, в якій ковалі щорічно виготовляли 3 396 000 цвяхів і 1825 різноманітних інструментів⁹⁹.

Розмір кузні визначався кількістю ковадл, горнів, водяних (млинових) кругів. Їх так і називали: «рудня на два горни», «рудня на одно ковадло», «залізний завод на три кола»¹⁰⁰.

Рудня на три млинові кола була в с. Єльці (Новгород-Сіверщина). За допомогою першого кола рухався великий міх, що подавав повітря в ливарну піч; друге коло приводило в рух важкий залізний молот, а третє — ковальський міх у кузні¹⁰¹.

Навіть на невеликій рудні крім рудника (майстра-орендатора, який стояв на чолі закладу) працювало ще кілька спеціалістів: курачі, димарі, рубачі і ковалі¹⁰². А в такому значному осередкові виробництва ковальської продукції, як рудня в с. Демня, що біля м. Сколе, працювало 36 майстрів, 73 челядники (підмайстри), 7 учнів і 4 помічники¹⁰³.

Залізрудне виробництво до середини XVII ст. було переважно державною власністю. Тому продукція розподілялася відповідно до господарських чи оборонних потреб краю. Окремі рудні обслуговували замки, тобто були власністю місцевих феодалів. Так, наприклад, жителі с. Красне забезпечували залізом Луцький замок. Для цього ж замку в 1552 р. 40 господарів с. Солтисова виплавляли заліза на 4 плуги, 4 коси, 12 серпів; а майже всі мешканці с. Рудники в 1545 р. ви-

⁹² Стеблій Ф. Карпатське залізо.— С. 121; Бойко Д. І. Промисли на Україні в XVI — першій пол. XVII ст.— С. 60; Коломиец И. Т. Очерки по истории Закарпатья.— С. 96, 97.

⁹³ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— С. 123.

⁹⁴ Стеблій Ф. Карпатське залізо.— С. 123.

⁹⁵ Коломиец И. Т. Очерки по истории Закарпатья.— С. 97, 98.

⁹⁶ Струмилин С. Г. История черной металлургии в СССР.— М., 1954.— С. 15; Любомиров П. Г. Очерки по истории русской промышленности.— 1947.— С. 499; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні; Стеблій Ф. Карпатське залізо.— С. 122.

⁹⁷ Будзан А. Ф. Господарсько-промислові виробництва // Бойківщина.— К., 1983.— С. 133.

⁹⁸ Карпинець І. Галицькі залізні гуті.— С. 144.

⁹⁹ Там же.— С. 142, 143, 144, 157.

¹⁰⁰ Киевская Старина.— К., 1888.— Т. 21, апрель.— С. 57.

¹⁰¹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— С. 126.

¹⁰² Там же.— С. 124, 126.

¹⁰³ Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV—XVIII ст.— К., 1976.— С. 121.

готовляли для Луцького замку залізні вироби ¹⁰⁴.

В кожному середньовічному замку були майстри, які кували коней, обковували залізом брами, колеса для гармат, конструювали підйомну систему замкових воріт, виготовляли ланцюги та холодну зброю: списи, шаблі тощо, забезпечували залізними інструментами інші замкові служби ¹⁰⁵. Наприклад, у другій половині XVII ст. четверо ковалів працювало в Мукачівському замку ¹⁰⁶. В Черкаському замку (XVIII ст.) пушкар Ворона — «коваль і стрілець робив рушниці та ремонтував гармати» ¹⁰⁷.

З утвердженням феодально-кріпосницької системи на Україні рудні поступово переходять у власність поміщиків, козацької старшини, купців, монастирів. Поміщики, як правило, віддавали рудні в оренду майстрам-ливарникам, іноземним спеціалістам, місцевим селянам ¹⁰⁸.

До віддалених від рудень міст і сіл ковальська продукція потрапляє досить рідко. Немає тут і майстрів цієї справи. Зокрема, І. П'яткевич зазначає, що на Білоруському Поліссі у

60-х роках XVIII ст. сільських ковалів не було ¹⁰⁹.

Не згадують про сільські кузні і дослідники тогочасної української матеріальної культури М. Зубрицький, А. Лазаревський, Ф. Зеленін та ін. Як зазначає Н. Любомиров, «...якщо руда не була під руками і якщо її обробка коштувала значно дорожче від купівельного заліза, то кузня була не частим явищем у селі ¹¹⁰.

Все це говорить про те, що в період середньовіччя кузні, а отже, і ковальство, були поширені в місцях безпосереднього видобування заліза — на руднях, що обслуговували найближчі села.

Асортимент кованої продукції відповідав характерові і територіальним особливостям ведення місцевого господарства. Це були сошники, лемеші і чересла для плугів, ланцюги, обручі на колеса і бочки, цвяхи різних розмірів і призначення («гонталі» для гонти, «підков'яки» для підковування коней» та інші), заготовки для підков і серпів, підкови і серпи, листове залізо (бляха); великі і малі кліщі, молоти і ковадла для ливарників, кувалди і молоти-ручники, зубила, залізні інструменти для деревообробного, столярного та інших промислів: долота, струги, лопи, сокири та ін.

Отже, рудні протягом значного періоду (XV—XVIII ст.) були не тільки джерелами постачання заліза, а й осередками розвитку ковальства, виробу якого йшли на задоволення потреб місцевого ринку.

Не володіючи вільними коштами при веденні натурального господарства, селяни, як кріпосні, так і вільні, не в змозі були купувати дорогі залізні ви-

¹⁰⁴ *Компан Б. С., Маркина В. А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Левобережной и Правобережной Украины в XVII—XVIII вв. // Города феодальной России.— М.— С. 354; *Zródła dziejowe. Komisija Zamków w ziemi wołyńskiej w połowie XVI w.*— Warszawa, 1877.— Т. 6.— С. 77—79.

¹⁰⁵ Луцьку 900 років.— С. 33.

¹⁰⁶ *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья.— С. 77.

¹⁰⁷ *Архив Юго-Западной Руси.*— Т. 1.— С. 593—594.

¹⁰⁸ *Маркина В. А., Компан Б. С.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов...— С. 358; *Нестеренко О. О.* Развитие промышленности на Украине.— С. 131; *Любомиров Н. Г.* Очерки по истории русской промышленности.— С. 297. *Опис Новгород-Сіверського намісництва.*— К., 1954.— С. 252—253.

¹⁰⁹ *Pietkiewicz Cz.* Polesie Rreczyckie.— 1928.— S. 276.

¹¹⁰ *Любомиров П. Г.* Очерки по истории русской промышленности.— С. 483.

роби, без яких не могли обійтися в господарстві. Для них найвигіднішим був натуральний обмін з мандрівними циганами, серед яких здавна поширений ковальський промисел¹¹¹.

Тому «цигана» (слово «циган» в значенні коваль довго побутувало в народі) завжди чекали на селі¹¹².

«Циган-коваль приїжджав з сім'єю, розбивав намет на вигоні, влаштовував свою переносну кузню, енергійно і сумлінно кував, виконуючи всілякі замовлення ... (його) харчували добре. По задоволенні потреб вирушав далі, добре обдарований, залишивши по собі настільки добрі спомини, що збереглися вони дотепер, оскільки про доброго коваля говорять — наш коваль як циган. Добрий серп називають серпом циганським»¹¹³.

Циганське ковальство в історії розвитку ремесла не тільки на Україні, а й в багатьох країнах Західної Європи та Середньої Азії, було явищем прогресивним. В рамках феодального су-

спільства протягом кількох століть цигани-ковалі забезпечували залізними виробами ту частину сільського населення, для якого через певні історичні, географічні, соціальні та економічні умови були важкодоступними найнеобхідніші засоби праці, без яких був немислимий розвиток землеробства і сільських промислів.

Ковальство на Україні в XIV—XVIII ст. розвивалося в основному у трьох напрямках: як цехове у містах та містечках, як сільське, або ж локальне, в місцях добування залізної руди і виплавки заліза, і як вотчинне в маєтках поміщиків.

В середині XVIII ст. у великих містах у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин спостерігається занепад цехової організації виробництва. І тільки в невеликих містечках, куди капіталістичні відносини проникають значно повільніше, об'єднані цехи продовжують існувати аж до початку XIX ст.

¹¹¹ *Плохинский М.* Цыгане старой Малоросси (по архивным документам) // *Этнографическое обозрение.*— М., 1890.— Кн. 7, год 2-й; *Баранников О. П.* Українські цигани // *Збірник нацменознавства. Національні меншості України.*— К., 1931; *Папазьян В. М.* Армянские боша (цыгане) // *Этнографическое обозрение.*— М., 1901.— № 2; *Даугяля Зьм.* Цыгане на Беларусі // *Наш край.*— Мінск, 1926.— № 12/15; *Ficowski J.* Cyganie na polskich drogach.—

Kraków, 1965; *Horvatova E.* Cigani na Slovensku.— Bratislava, 1964.

¹¹² *Шухевич В.* Гуцульщина.— Львів, 1901.— Т. 1; *Зубрицький М.* Маєтковий стан села Мшанці Старосамбірського повіту в 1901 р.— Львів, 1910; *Снесарев Г. П.* Среднеазиатские цыгане // *Краткие сведения.*— М., 1960.— Ч. 34; *Томка Миколаш.* Цыгане-ремесленники в Европе // *Курьер ЮНЕСКО.*— 1984.

¹¹³ *Pietkiewicz Cz.* Polesie Rzeczyckie.— S. 276.

КОВАЛЬСТВО СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

В середині ХІХ — на початку ХХ ст. Лівобережна і східна частина Правобережної України входили до складу Російської імперії. Галичина, Західна Волинь, Буковина і Закарпаття були східною провінцією Австро-Угорщини. З 1918 по 1939 р. Східна Галичина і Західна Волинь перебували під гнітом панської Польщі, Закарпаття — буржуазної Чехо-Словаччини, а Буковина — боярської Румунії.

Уряди панівних країн не були зацікавлені в розвитку промисловості на Східній Галичині, Буковині, Закарпатті, що становили дешевий сировинний придаток. По хижацькому винищувалися і вивозилися з карпатських лісів на західноєвропейський ринок цінні породи дерев (дуба, бука, берези), необхідних у залізорудній і металообробній промисловості. На місцеві рудні накладался високий податок, внаслідок чого, не витримуючи конкуренції з дешевим привозним залізом із великих заводів Австрії, Польщі, Чехо-Словаччини та інших, вони закривалися¹.

(Станом на 1848 р. їх продукція не перевищувала 3 % продукції Австро-Угорщини)². Якщо ще в 1889 р. в Галичині було 10 діючих залізних гут, то в 1898 р. всі 22 гуті були бездіяльни-

ми. В той же час в Австрії діють 1814 рудень, на яких нараховується 40 271 працюючий³. Крім цього, місцеві ринки наповнюються фабричними металевими виробами: сільськогосподарськими знаряддями, інструментами, предметами побуту. Так, у 1855 р. в Галичині на фабриках-гамарнях зовсім не виготовляли серпів і кіс, а завозили їх з Австрії. Цвяхи виготовляли тільки в Кракові — на трьох підприємствах, напильники — на 412 заводах Австрії і на одному в Кракові. Ремісничі інструменти, в тому числі і ковальські, що надходили не тільки на галицький, а й на російський ринок, виготовляли на 1538 австрійських підприємствах. В Галичині їх випускали тільки в Бродях, а з 1900 р. і в Стрию та Надвірні⁴.

В першій половині ХІХ ст. спостерігається занепад залізорудного виробництва і на Поліссі. В 1824—1825 рр. Петербурзька експедиція виявила вже вироблені ями, винищені ліси, нестачу води і зробила висновок про недоцільність заснування тут доменного виробництва⁵.

Не витримуючи конкуренції з дешевим уральським залізом, що появилoся

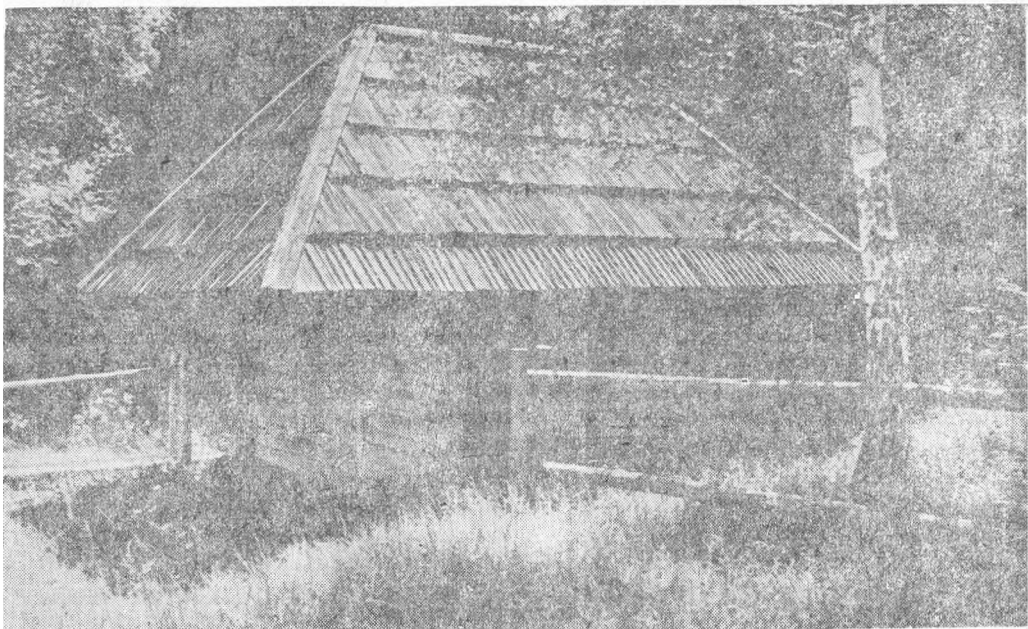
³ Там же.— С. 178.

⁴ Rocznik statystyki Galicyi. Lwów, 1889—1891, Rok III Podręcznik statystyki Galicyi, Lwów, 1900.— Т. 6.— С. 203, 204.

⁵ Орловський Б. М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період.— К., 1974.— С. 20—22.

¹ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму.— С. 157.

² Карпинець І. Галицькі залізні гуті та їх продукція в 1772—1848 рр.— С. 178.

на українському ринку, закриваються і менш численні металообробні заклади (рудні) на Полтавщині, Харківщині, Київщині, на Східній Волині і Житомирщині. В 1854 р. Н. Бунге в Київській і Волинській губерніях виявив тільки 44 діючих залізорудних підприємства, в той час як на початку XIX ст. їх нараховувалося близько 150-ти⁶. На цих руднях-заводах виробляли досить незначну кількість невисокоякісного заліза і металевих виробів для задоволення суто місцевих потреб. Наприклад, на заводі у м. Славуті з 1859 р. по 1861 р. виготовлено всього 1340 плугів, 90 сівалок, 52 саморізки, 48 борін, 80 граблів⁷.

В деякій мірі місцевий попит на металеві вироби задовольняють механіч-

Лемківська кузня початку XIX ст. (Львівський музей народної архітектури та побуту).

ні заводи Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Харківщини, Полтавщини та Одеси⁸. Значно більше готової залізної продукції поступає з Уралу, петроградських і московських заводів та з гомельського заводу (Білорусія)⁹.

Після реформи 1861 р. починає інтенсивно освоюватися південна територія України. Експедиції, послані царським урядом з метою пошуків нових джерел сировини, виявляють поклади залізної руди із значним (40 %) вмістом заліза в Донецькому, Криворізькому, а згодом у Керченському басейнах. Тільки в Донецькому басейні в

⁶ Струмилин О. Г. История черной мануфактурной промышленности России.— М., 1967.— С. 69.

⁷ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России.— СПб., 1886.— Т. 2.— С. 63—65.

⁸ Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине.— С. 312.

⁹ Ляшенко П. И. История народного хозяйства СССР.— К., 1950.— С. 151.

1845 р. відкрито 70 залізорудних родовищ¹⁰, а в «...Катеринославській губернії прямо приголомшує всяку нову людину величезна кількість шахт, плавильних заводів і таке інше. Проїжджаючи в цих місцях, можна спостерігати всюди на горизонті масу заводських труб, які... димлять..., а вночі по всіх напрямках видніються заграви від доменних печей, які плавлять руду»¹¹.

Протягом 60—90-х років XIX ст. значно збільшилося видобування заліза в усіх районах України. Виробництво заліза навіть на Українському Поліссі, порівняно з дореформеним періодом, зросло у три рази, а кількість залізобиробних підприємств — з 3712 до 8063¹². Проте 93 % всього заліза видобували в південних районах¹³.

Освоєння Криворізького, Донецького і Керченського басейнів, будівництво широкої мережі залізничних доріг, розширення зовнішнього і внутрішнього ринків сприяло загальному розвитку залізорудної, металургійної і металобиробної промисловості на Україні¹⁴.

Серед металобиробних ремесел значне місце в розвитку суспільних і виробничих відносин, у створенні матеріальної і духовної культури належить ковальству.

Економічні і соціальні умови для розвитку ковальства на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. були складними. Розповсюдженню цього ремесла сприяли, насамперед, поява великої кількості порівняно дешевого заліза, що виготовлялося на металургійних заводах півдня України, в

Росії, Австрії, Польщі, Чехії, а також скасування цехових регламентацій¹⁵, внаслідок чого ремеслом могли займатися всі, незалежно від соціального стану¹⁶. Наприклад, у 1850 р. у Львові мали право займатися ковальством і мати свої майстерні-кузні з майстрами, челядниками і учнями тільки 25 ковалів-цехмістрів¹⁷, яким було надано міське право. Кількість ковалів-«партачів», які на той час працювали напівлегально, на жаль, не можна встановити, бо їх не вписували до міських книг. Проте їх загальна кількість є досить значною порівняно з 80-ми роками кінця століття. А уже в 1885 р. тільки у Львівському і Бродівському округах працювало 1817 ковалів¹⁸.

В 1888 р. на засіданні сейму в Кракові була створена крайова комісія промислових справ, яка мала займатися підвищенням рівня промисловості в Галичині¹⁹. В результаті роботи цієї комісії засновуються промислові школи, в яких учні навчаються ремеслу під керівництвом висококваліфікованих майстрів; відкриваються курси для челядників і майстрів, яким після успішної здачі екзаменів надавалося право самостійного ведення ремесла; виникають також школи «заводові», що заміняли учневі термін навчання у майстра з метою набуття елементарних навичок ремесла²⁰. В Тлумачі у 1810 р. в такій

¹⁵ З розвитком капіталістичних виробничих відносин завершився розклад ремісничих цехів, цехової організації праці, яка відповідала феодальним відносинам. Так, на Закарпатті цехи офіційно припиняють своє існування в 1884 р.

¹⁶ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму...— С. 158.

¹⁷ Там же.— С. 59.

¹⁸ Rocznik statystyki Galicyi wudane przez Krajowe biuro statystyczne.— Lwów, 1889.— 1891.— Rok 3.— S. 188.

¹⁹ Mianowski H. Premysł krajowe.— Kraków, 1912, S. 2.

²⁰ Rzemiosło.— Warszawa, 1932.— Rok 1, zeszyt 6, 7.— S. 48, 168, 177.

¹⁰ Орловський Б. М. Залізорудна промисловість України...— С. 18.

¹¹ Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края.— Екатеринослав, 1905.— С. 82.

¹² Орловський В. М. Залізорудна промисловість України.— С. 47, табл. 6.

¹³ Там же.— С. 59.

¹⁴ Там же.— С. 47, табл. 6.

колодійсько-ковальській школі навчалося 33 учні²¹.

В містечках Галичини і Буковини створюються ремісничі товариства, які, на зразок середньовічних цехів, мають свої статuti з ухваленими правами, обов'язками, виключаючи соціальні і національні обмеження²². В 1885 р. до Високого Намісництва у Львові надходять прохання правлінь ремісничих товариств з Городка, Збаража, Підгаєць, а в 1903 р. із с. Мілювки про затвердження таких же статутів²³. Товариства об'єднували всіх осіб, які займалися самостійним промислом у даній місцевості: ковалів, слюсарів, бляхарів, теслярів, столярів, годинників і ін.²⁴ Статут передбачав і підготовку кадрів. Від учня, який хотів навчатися ковальської справи у майстра — члена товариства, вимагалася обов'язкова початкова освіта. Після закінчення курсу навчання (2—3 роки) учень здавав екзамен місцевій комісії, що складалася з керівника товариства і майстра даного промислу. Тільки після цього він міг відкривати власне підприємство. Наприклад, Я. Франко перед тим, як закласти кузню в Нагуевичах, навчався ковальського ремесла у Дрогобичі, у славнозвісного майстра Мороза²⁵.

Для того, щоб дістати звання майстра, необхідно було пройти шестимісячний курс навчання і скласти екзамен перед комісією ремісничої палати, до якої належало товариство. Такі палати були у великих містах — Львові, Тернополі, Станіславові (Івано-Франків-

ську), Луцьку²⁶. У Львові в 1924 р. склав екзамен і одержав свідоцтво майстра Василь Кишко з Городка²⁷. В 1932 р. у Луцьку після курсу навчання, що тривав з січня до кінця червня, складали екзамени ремісники з Кременця, Рівно, Володимира, Ковеля, Острога, Здолбунова, Дубно, Смиги, Костополя, Сарн, Залісся (всього з 34 населених пунктів)²⁸. Проте серед списків челядників переважають польські, чеські, німецькі прізвища і дуже мало українських. Це говорить про те, що як австрійський, так і польський уряди не дбали про зростання національних продуктивних сил Східної Галичини і Буковини. Міста і села заселялися чеськими, німецькими і польськими ремісниками, виникали навіть цілі колонії. Крайовий промисловий банк надавав представникам неукраїнської національності допомогу у вигляді пільг і позичок. Крім цього, значні кошти на підготовку кадрів виділяли окремі особи, як от полякам — Скарбков, євреям — Гіршов.

В 1898 р. у Львові заснована «Руська бурса реміснича і промислова» для бідної української молоді Львова та інших міст і сіл. В газеті «Діло» від 3 жовтня 1901 р. було надруковане звернення до кожної «Руської громади» з проханням пожертвувати на підготовку місцевих національних кадрів.

У другій половині XIX ст. в розвитку промисловості спостерігається тенденція до поступової ліквідації дрібних поміщицьких промислових підприємств — рудень і утворення замість них механізованих заводів та (на незначній території України) мануфактур з використанням ручної праці. Такі мануфактури, які одержували за-

²⁶ Rzemioslo.— Warszawa, 1932.— Rok 1, zeszyt 6, 7.— S. 49.

²⁷ Архів ЛІВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зощ. 1.— С. 3.

²⁸ Rzemioslo.— S. 48—187.

²¹ Там же.— С. 20.

²² ЦДІА у Львові.— Ф. 146.— Оп. 62.— Спр. 131.— Арк. 33; Спр. 286.— Арк. 58; Спр. 356.— Арк. 11; Спр. 283.— Арк. 18; Спр. 350.— Арк. 24.

²³ ЦДІА у Львові.— Ф. 146.— Оп. 62.— Спр. 131.— Арк. 33; Спр. 184.— Арк. 8.

²⁴ Там же.

²⁵ Франко І. Я. Злісний Сидір.— С. 434.

мовлення від великих підприємств, були у м. Крилові (Київська губернія); їх працівники займалися промислом у себе вдома²⁹. Поряд з невеликими заводами-руднями, такими як ливарний завод Косенка в Богуславі, Ліщинського і Горчинського у Фастові та інших на Україні, як і на всій території Російської імперії, утворюються металообробні промисли. Їх працівники із ремісників поступово перетворюються у кустарів, оскільки виготовляють продукцію уже не для замовника, а на продаж, тобто на ринок. Ковальські кустарні промисли спеціалізуються на виробництві підков, сокир, сошників, вил, мотик, цвяхів, зубів до борін, гаків, якорів тощо. На початку ХХ ст. (1910 р.) на хуторі Шуньки біля Острога існував кустарний промисел по виготовленню сокир та серпів³⁰. В навколишніх селах Харкова (Олексіївка, Санжар-Яр, Основа, Слобода, Ольшана) ковалі виготовляли на продаж підкови, залізні частини до возів і бричок, збуваючи їх на базарах і в кузнях Харкова³¹. На продаж виготовляли свої вироби ковалі сіл Коломака (тут було 13 кузень), Нове (14 кузень), Нова Водолага (6 кузень) Волковського повіту на Харківщині³². На той час не тільки в селах, а й у містах і містечках працювали спеціалісти-ремісники, які займалися ковальством паралельно з землеробством. Так, в Київській губернії тільки 29,1 % ковалів (із них 4,8 % селян) жило цілком за рахунок свого промислу, для 29,6 % ковальство було основною статтею доходу, для 4,8 %

²⁹ *Фундуклей Н.* Статистическое описание Киевской губернии.— СПб., 1852.— С. 6—7; *Русов А. И.* Описание Черниговской губернии.— Чернигов, 1899.— Т. 2.— С. 293.

³⁰ Кустарная промышленность в Волынской губернии.— Житомир, 1914.— С. 21.

³¹ *Савицкий Н.* Кустарные промыслы в Харьковской губернии.— С. 251.

³² Там же.— С. 252.

принесло однаковий із землеробством дохід, а для 36,5 % було підсобним заняттям³³.

Бурхливий розвиток металургійного виробництва на Україні спричинився до розширення мережі навчальних закладів для підготовки спеціалістів по виготовленню металевих виробів для усіх галузей народного господарства³⁴. В середині ХІХ ст. в Таврійській губернії відкриваються ремісничі училища, в яких навчаються в основному селянські діти³⁵. Наприкінці 1866 р. міністр народної освіти у звіті про стан учбових округів висловив думку про необхідність створення ремісничих училищ або відділень при губернських і повітових загальноосвітніх училищах в інтересах «розвитку ремесла і промислів в країні». Такі відділення відкриваються у великих містах та містечках, зокрема у Сімферополі, Харкові, Чернігові³⁶, Діхтярях, Миргороді, Зінькові, Сорочинцях на Полтавщині³⁷, Ахтирці на Харківщині³⁸ та ін. У Харківській і Полтавській губерніях у 80-х роках земствами засновуються ковальсько-слюсарні майстерні з метою виготовлення необхідних у даній місцевості виробів для підготовки майстрів-металообробників³⁹. Значну кількість вітчизняних кадрів становили колишні ковалі-кріпаки, оскільки майже всі поміщицькі економії мали своїх ремісників: столярів, теслярів і ковалів. В ос-

³³ *Добрыловский Н. М.* Кузнечно-слесарный промысел в Киевской губернии.— С. 87.

³⁴ *Нестеренко О. О.* Развитие промышленности на Украине.— С. 107.

³⁵ Там же.— С. 107.

³⁶ Там же.

³⁷ *Ежегодник Полтавского губернского земства.*— Полтава.— 1896.— С. 17; 1897.— С. 98; 1898.— С. 216, 218.

³⁸ *Сумцов Н. Ф.* Очерки народного быта.— С. 11.

³⁹ *Василенко В. И.* Полтавская губерния // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и Ефрона.— С.-Петербург, 1898.— Т. 24.— С. 377.

новному сільській ковалі переймали секрети ремесла від своїх батьків чи дідів, або ж навчалися у коваля-односельчанина чи в сусідньому селі. Наприклад, Д. Кривенко із с. Кованчик на Полтавщині вивчився ковалювати у свого батька Василя Семеновича. Успадкував ковальське ремесло від батька О. Доюн із с. Татарки на Дніпропетровщині⁴⁰. Іноді, щоб краще оволодіти секретами ремесла, навчалися у двох, а то й трьох майстрів. Так, Василь Кишко з Городка на Львівщині два роки вчився у коваля Портаху і один рік — в Андрія Лози⁴¹.

Особливо поширеним ковальське ремесло було на Поліссі, Середньому Подніпров'ї, Прикарпатті і Закарпатті. Наприклад, на Поліссі існували цілі поселення ковалів, зокрема слобода Ковальовка, що в кінці XIX ст. стала північним районом м. Чернігова⁴². Із карти промислів Чернігівської губернії, складеної інженером Н. А. Пакульським у 1897 р., довідуємося, що тут (особливо в Новозибківському повіті) найбільш поширеним було ковальство⁴³.

Розвинутим було ковальство на Сумщині та на Волинському Поліссі. За даними матеріалів подвірного перепису, проведеного в 1910 р., тільки в селах Волинської губернії ним займалося 3718 чоловік, не враховуючи слюсарів і тих ковалів, які виготовляли сільськогосподарські знаряддя праці на заводах-руднях. Найбільше ковалів працювало в Житомирському, Ново-

град-Волинському, Володимир-Волинському, Острозькому і Луцькому повітах⁴⁴.

Ковальство було найбільш поширеним промислом і в Київській губернії (сучасній Київщині і Черкащині). В 28-ми обстежених поселеннях у 1912 р. ковальським промислом у 1052 дворах займалося 59 471 чоловік, яким допомагали 61 150 жінок. Найбільш розвинутими центрами були м. Богуслав і с. Македони на Київщині, Руська Поляна на Черкащині, Верхничка, Дзенгелівка і Русанівка на Уманщині, Кам'янка біля Чигирина на Звенигородщині⁴⁵.

Значного розвитку ковальство набуло в Харківській губернії, яка забезпечувалася місцевою (в незначній мірі) та привозною сировиною. «В кінці XIX ст. в Харків привозили залізо і залізні вироби з Московської, Тульської, Нижегородської, Петербурзької губерній, з Польщі і Уралу. Ці товари, пройшовши ярмарковий обіг, розвозились по всіх губерніях України⁴⁶. Тут ковальський промисел був розвинений повсюдно, а в багатьох селах діяло по кільканадцять кузень. Так, наприклад, в с. Межиріччі на Лебединщині було 12 кузень, в с. Піски на Ізюмщині — 15, а в Котельві на Ахтирщині — 30⁴⁷.

В кінці XIX — на початку XX ст. на Україні майже в кожному селі була кузня: «Між тим ковалі є не тільки в

⁴⁰ Архів ІМФЕ АН України.— Ф. 1, папка 1.— С. 3.

⁴¹ Там же.— Папка 1.— С. 1.

⁴² Чернігов 80 лет тому назад // Киевская старина.— 1888.— Т. 22.

⁴³ Русов А. Л. Описание Черниговской губернии.— С. 278, 257, 293.

⁴⁴ Кустарные промыслы в Волинской губернии по данным текущей сельскохозяйственной статистики.— Житомир, 1914.— С. 35

⁴⁵ Родзевич-Булевич В. К. Кустарная промышленность в Киевской губернии // Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования.— К., 1912.— С. 5—26; Добрыловский Н. М. Кузнечно-слесарный промысел в Киевской губернии // Там же.— С. 79.

⁴⁶ Гуржій І. О. Українські ярмарки і їх роль у внутрішній торгівлі Росії // Український історичний журнал.— 1963.— № 5.— С. 51.

⁴⁷ Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии.— С. 251.

крупних, але й в маленьких селах»⁴⁸. Там, де не було свого коваля, кузню будувала громада і наймала майстра на сезон або на постійно⁴⁹. Тими майстрами були і ремісники, які розорилися в розвинутих промислових центрах — містах і містечках, а тому йшли до села, де жителі давали «утримання, зобов'язуючи працювати на всіх», і мандрівні ковалі-цигани⁵⁰, які іноді залишалися тут на постійне проживання. Так, в 20-х роках в с. Березоточа Лубенського району на Полтавщині поселилися цигани, які займалися ковальською справою. Серед них довго жив і працював у невеликій земляній кузні біля ріки Дмитро Талалай із своєю дружиною⁵¹. В с. Локоть Иршавського району на Закарпатті кував коней та виготовляв знаряддя праці для лісорубів циган Гога⁵². В с. Саджавка Надвірнянського району на Івано-Франківщині у власній дерев'яній кузні працює циган-коваль Павло Борейчук⁵³.

Та все частіше навіть у віддалених селах появлялися місцеві ковалі, які навчалися цього ремесла у найближчих містечках або містах. Згодом вони передавали свою майстерність молодшому поколінню.

Через відсутність місцевої сировини мало поширеним ковальство було на Поділлі⁵⁴. Станом на 1916 р. у всій Подільській губернії ковальсько-слюсарним промислом займалося 1365 чол.,

⁴⁸ Кустарные и другие промыслы в Волынской губернии по данным обследования 1910 г.— Житомир, 1914.— С. 9; Шухевич В. Гуцульщина.— Львів, 1901.— Т. 1.— С. 114.

⁴⁹ Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie.— S. 276.

⁵⁰ Шухевич В. Гуцульщина.— С. 114; Волков О. К. Украинский народ в прошлом и настоящем.— С. 486.

⁵¹ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, пап. II.— Арк. 2.— С. 21.

⁵² Там же.— Зош. 3.— С. 14.

⁵³ Там же.— С. 22.

⁵⁴ Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на поч. ХХ ст.— С. 1055.

в основному у Балтському, Ямпільському і Проскурівському повітах⁵⁵.

Досить поширеним в кінці ХІХ— на початку ХХ ст. ковальство було на Слобідській Україні. В кожному селі тут знаходилося по кілька кузень, в яких працювали висококваліфіковані майстри, переважно вихідці з центральних і північних губерній.

По дві, три, а то й по кілька кузень функціонували в селах Криворізько-Донецького басейну — районі інтенсивного металообробного виробництва. Наприклад, в с. Татарка Дніпропетровської обл. в кінці ХІХ— на початку ХХ ст. діяло 9 постійних і одна пересувна кузня. Крім того, вистачало ремонтних робіт і для заїжджих ковалів-циган⁵⁶.

Особливої уваги при вивченні розвитку сільського ковальства, інтенсивний розвиток якого почався з середини ХІХ ст., заслуговує питання вивчення його верстату, інструментарію і технологічних процесів.

Кузні, як правило, будували край села, біля шляху, що диктувалося як протипожежними заходами, так і їх функціональним призначенням. Дуже часто подорожні повертали до кузні підкувати коней, чи «набити» (натягнути) обруч на колесо до воза: «...на своєму обійстю край дороги заклав кузню, саме серед нашої невеликої слободи, на досить високім сугорбі, віддалік села...» Яків Франко в с. Нагуевичах, що на Львівщині⁵⁷. У випад-

⁵⁵ Александрович Г. Кустарные промыслы Подольской губернии.— СПб., 1916.— С. 627, табл. I.

⁵⁶ Архів ІМФЕ.— Ф. I, папка 2.— С. 10; Савицький Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии // Харьковский сборник.— Харьков, 1885.— Вып. 2.— С. 251, 253; Твердохлебов А. Д. Котельва (слобода Левада).— 1888.— С. 125; Добрыловский Н. И. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 79.

⁵⁷ Франко І. Я. Злісний Сидір.— С. 433.

ках, коли таке розміщення було невідповідним, кузню будували в селі, але подалі від житлових та інших господарських споруд — на вигоні, городі, в долині, на пагорбі. В Горбалах на Черкащині кузня знаходилася в центрі села (зараз перенесена до Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту), але була досить віддалена від найближчих будівель⁵⁸.

У лісистих районах України, тобто на Прикарпатті і Закарпатті, в Карпатах і на Поліссі кузню будували з дерева (смереки чи бука), переважно зрубної, рідше стовпової або каркасної конструкції⁵⁹. Як зазначає І. Франко, «ця невеличка кузня була побудована з дерева, як будували на Бойківщині і взагалі в Карпатах, тобто там, де дерево було найдоступнішим будівельним матеріалом»⁶⁰. В районах, де було багато каменю, будували, кам'яні кузню, або ж на кам'яному фундаменті. Так, наприклад, в с. Новосільці на Тернопільщині вимуровано чотири таких кузню⁶¹. Власну кам'яну кузню (розмірами 11×5 м) мав коваль М. Фердинанд в с. Лисичево Іршавського району на Закарпатті⁶².

В лісостепових районах України — на Поділлі, Слобожанщині, Закарпатті, Буковині переважали кузню каркасного типу, стіни яких зашальовували дошками, іноді обмазуючи з протипо-

жежних міркувань глиною⁶³. Так, в кузні с. Коліньківці Хотинського р-ну на Буковині стіни зсередини вибиті глиною⁶⁴. В бідніших селах стіни плели з лози і також обмазували товстим шаром глини⁶⁵.

В степовій частині України, де дерево було надто дорогим матеріалом, кузню й інші господарські споруди безкаркасного типу зводили з глини, перемішаної з соломомою («вальків», «саману», «лампачу») ⁶⁶. В с. Кованьчик біля Полтави в 1875 р. глинобитну кузню збудував собі коваль С. Кривенко⁶⁷. Зустрічалися і глинобитні кузню, стіни яких виливалися в дерев'яній опалубці з рідкої глини, вимішаної з половиною і соломомою, після висихання якої опалубку знімали⁶⁸.

В дуже бідних селах на Україні зустрічалися кузню-півземлянки. Зокрема, вони зафіксовані М. Добрыловським на Київщині — в Таращанському і Васильківському повітах⁶⁹. Вище згадана кузня із с. Горбали коло Переяслава-Хмельницького була влаштована у невеликому пагорбі. Зі сторони зручного під'їзду пагорб було розкопано і вмонтовано дерев'яне кріплення, зверху засипане землею і покрите дерном⁷⁰.

⁶³ Там же.— Зощ. 2.— С. 16.

⁶⁴ Там же.— Ф. I, зощ. 3.— С. 27.

⁶⁵ Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 93.

⁶⁶ Сумцов Н. Ф. Утилитарная этнография (из личных сельских наблюдений) // Харьковские губернские ведомости.— Харьков, 1897.— С. 7; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—поч. XX ст.— К., 1980.— С. 25.

⁶⁷ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. I, пап. I.— С. 5.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Леонтович А. Н. Промыслы по обработке металла // Кустарная промышленность России.— С. Петербург, 1913; Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 93.

⁷⁰ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. I, зощ. 2.— С. 21.

⁵⁸ Архів ЛВ ІМФЕ.— Ф. I, зощ. I.— Арк. 7.— С. 19.

⁵⁹ Будзан А. Ф. // Бойківщина.— С. 194; Могич І. Р., Кіщук Т. П. Садиби, житло, інтер'єр // Гуцульщина.— К., 1987.— С. 171; Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України.— К., 1981.— С. 40; С. 63, іл. 66, 67; Гошко Ю. Г. Промислове будівництво // Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст.— К., 1987.— С. 177, 178; Могич І. Р. Будівельна техніка // Там же.— С. 88, 89.

⁶⁰ Франко І. Я. Основи суспільності // Твори: в 50 т.— Т. 19.— С. 191.

⁶¹ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. I, зощ. 3.— С. 16.

⁶² Там же.

Були й такі ковалі, які зовсім не мали кузні. Так, в с. Оситнів на Київщині один коваль розташував найнеобхідніший інструмент в сінях і в таких умовах виготовляв усі знаряддя праці, навіть ремонтував молотилки. А коваль із с. Мало-Половецького на літо влаштував кузню під вербою⁷¹.

В той же час заможні ковалі будують цегляні або кам'яні кузні, а дерев'яні зводять на цегляних або кам'яних фундаментах, покриваючи черепицею або бляхою⁷². По кільця цегляних кузень було в Македонах і Лобачі на Київщині. Цегляні кузні мали брати Шолушенки в Крилові, коваль Поліський в м. Богуславі⁷³.

В переважній більшості двосхилі дахи кузень покривали гонтами («гонтою», «дранкою», «драницею», «тесом»). Піддаштя, яке виступало з чільної сторони над входом (від 1,25—1,60 до 2 м) давало можливість проводити ковальські роботи (підковувати коней, ремонтувати вози, сани і т. ін.) в негоду. Під ним переважно стояло точильне колесо, зберігалися принесені на ремонт сільськогосподарські знаряддя, які в приміщенні займали багато місця — борони, плуги тощо⁷⁴.

У великих кузнях, таких як у с. Красноїлів (Гуцульщина), с. Боржавське Виноградівського р-ну на Закарпатті та Плугове на Поділлі були підсобні приміщення з окремим входом, де могли зберігатися сани, вози, брички тощо. В с. Боржавське поряд з кузнею, в якій працювали ковалі Чітка Василь і Малай Іван, знаходилася майстерня по виготовленню коліс (ко-

лісарська)⁷⁵. У Фастові була кузня, що складалася з трьох приміщень — ковальського, столярного і токарного⁷⁶. У більшості кузень с. Кислянка на Дніпропетровщині внутрішній простір поділявся на дві частини — власне кузню і плотню⁷⁷.

До кузні вели одно- або двостулкові широкі двері, які, як правило, відкривалися назовні. Невеликі вікна розміщувалися в одній із поздовжніх стін, часто вікном служив квадратний отвір, вирізаний в стіні на ширину колоди. Нерідко зустрічалися кузні зовсім без вікон, до яких світло проникало через двері, що під час роботи завжди були відчинені⁷⁸.

Розміри кузні залежали від рівня організації виробництва. В невеликих селах, віддалених від рудень, промислових центрів і шляхів сполучення, де залізо було дефіцитним матеріалом, а, відповідно, й значно дорожчим, ковальські роботи проводилися в невеликих за розмірами (3×4, 2×3, 4×5, 5×6 м) однокамерних кузнях⁷⁹. У більших селах це, як правило, були двокамерні будівлі (6×8, 6×10, 6×12 м). В одному приміщенні знаходилася власне кузня, а друге служило або для зберігання принесеного на ремонт інвентаря, або ж столярною майстернею, в якій виготовлялися колеса для возів, бричок, скрині тощо⁸⁰.

Великі, здебільшого муровані з каменю або з цегли кузні будували при руднях. В них виготовляли лемеші,

⁷⁵ Там же.— С. 12.

⁷⁶ Там же.— Зощ. 2, папка 2.— С. 17.

⁷⁷ Там же.— С. 16.

⁷⁸ Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 86.

⁷⁹ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. І, зощ. 1.— Арк. 3; Гошко Ю. Г. // Народна архітектура українських Карпат...— С. 173.

⁸⁰ Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 86; Архів ЛВ ІМФЕ.— Ф. І, пап. 1.— С. 5.

⁷¹ Леонтович А. Н.— С. 299.

⁷² Karczmarzewski A. Kowalstwo ludowe.— С. 11.

⁷³ Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 93.

⁷⁴ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. І, зощ. 3.— С. 9.

плуги, ланцюги, цвяхи для забезпечення потреб місцевого ринку. Так, в с. Македони на Київщині при чавуноливарному заводі селянином Дудкою була відкрита майстерня по виготовленню сільськогосподарських знарядь праці⁸¹. В с. Лисичеві Іршавського району на Закарпатті до наших днів збереглася і діє (тепер як музей) кузня-гамарня з водяним приводом ковальських молотів, збудована у XVIII ст. Значні розміри кузні (8,5×31×7,75 м), наявність трьох молотів і трьох печей вказують, очевидно, на великий обсяг виготовлюваної тут кованої продукції⁸².

У невеликих кузнях ковальський міх приводився в рух вручну або за допомогою ніг учнем коваля, замовником або ж самим майстром, а в більших кузнях-гамарнях, розміщених неподалік річок, за допомогою водяного млинового колеса⁸³.

На початку ХХ ст. для подачі кисню в горно широко застосовують механічні вентилятори. Ручні вентилятори влаштували у своїх кузнях Василь Молнар (с. Бребоя на Закарпатті), Василь Кравчук (м. Городок на Рівенщині) і ін.⁸⁴

Сільський коваль займався ремеслом переважно у вільний від польових робіт час. І. Франко згадує, що «робота у кузні йшла щонайбільше в зимі, літом були лише два коротких сезони: плуговий та серповий — поза те; батько відмикав кузню вліті хіба тоді, коли хтось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою»⁸⁵. Недаремно в на-

родному прислів'ї говориться: «Коли на дворі льодок, тоді ковалеві медок»⁸⁶.

В тих місцях, де у коваля роботи було багато (у великих селах, промислових районах) і велася вона майже цілорічно, замовник, як правило, за виготовлений плуг, сокиру, налагоджений віз тощо зобов'язувався відпрацювати на його полі: зорати ниву, скосити жито тощо.

Особливістю ковальського ремесла є колективна організація праці, що диктується технологією виробництва. Робота з залізом, розігрітим у ковальському горні, вимагала швидкого темпу його кування, що досягалось завдяки праці щонайменш двох людей — майстра і помічника. Майстер невеликим молотом-ручником, а молотобоець великим молотом — кувалдою спритно били по тих місцях, які треба було з'єднати чи розклепати. Найчастіше в ролі помічників-молотобійців виступали учні, які, одночасно з вивченням справи, виконували різноманітну роботу: розпалювали вогонь у горні, приводили в рух ковальський міх, підтримували порядок у кузні. Досить часто ковалеві допомагали селяни, які сходилися до кузні, щоб полагодити якусь річ або обмінятися новинами: «Ти—ти хло! Ану, за молоти, ану живо! Два чоловіки хапали здоровенні молоти і били в такт по залізу. Луп-луп-луп — лунали удари трьох молотів. Малий батька тоненько, а два інші грубо, загарливо, мов сердито»⁸⁷.

Крім підмайстрів та замовників ковалеві часто допомагали сини, які прагнули перейняти батькове ремесло, а також дружини. Із перепису населення Волинського воеводства (1933 р.) видно, що з 9465 осіб, які займалися ковальством, жінки становили майже по-

⁸¹ Там же.— С. 83.

⁸² Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. Ф., зош. 2.— Арк. 7; Гошко Ю. Г. Народна архітектура українських Карпат.— С. 178, 179.

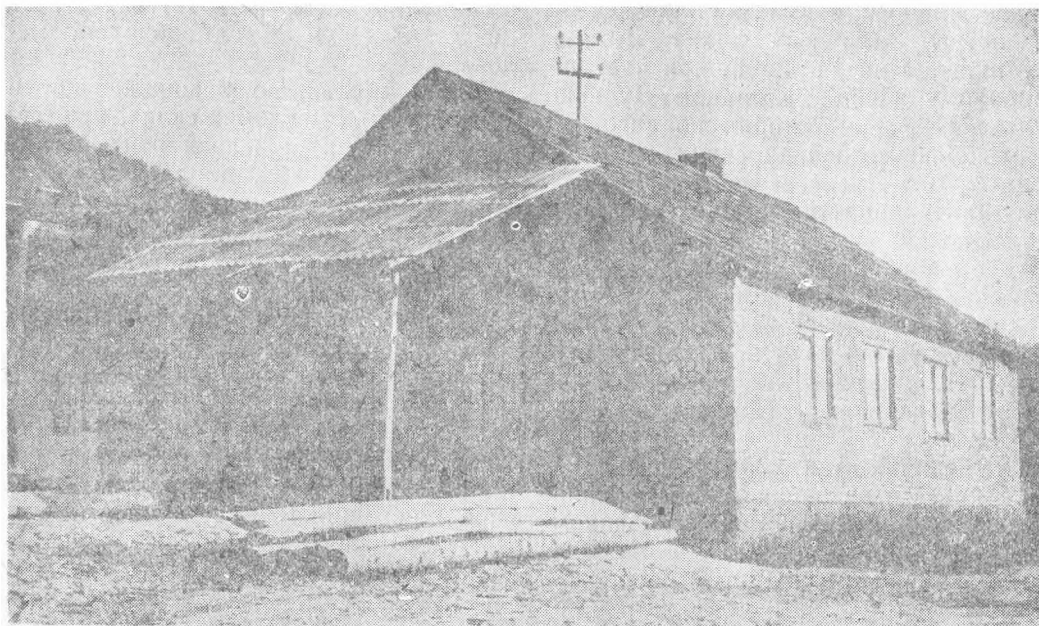
⁸³ Леонтович А. Н. Промислы по обработке металла.— С. 300; Архів ЛВ ІМФЕ.— Ф. І, зош. 1.— Арк. 2.— С. 10.

⁸⁴ Там же.— Зош. 3, папка І.— С. 4; зош. 5.— С. 3.

⁸⁵ Франко І. Я. У кузні.— К., 1979.— С. 94.

⁸⁶ Українські прислів'я та приказки.— К., 1984.— С. 8.

⁸⁷ Франко І. Я. У кузні.— С. 97.

Сільська кузня в с. Боржавське Виноградівського району Закарпатської області.

ловину (4031)⁸⁸. Серед них — 362 наймані робітничі, 4 халупниці, які працювали за надане їм в тимчасове користування помешкання, і одна учениця, яка спеціально навчалася ремесла. Решта 3383 жінки — це дружини, рідко дочки ковалів. В Київській губернії станом на 1912 р. в ковальському промислі було зайнято 59 471 чоловік і 61 150 жінок⁸⁹.

Епізодично жінки допомагали своїм чоловікам-ковалям під час їх роботи з великогабаритними предметами, в роздуванні ковальського міха, натягуванні обруча на колесо, в назубрюванні серпів тощо. Так, в с. Яблунівці, що коло Бучача на Тернопільщині, добрі серпи,

які славилися на всю околицю, виготовляв разом із своєю дружиною Ф. Франківець⁹⁰. На Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові (1887 р.) у кузні, влаштованій коло кустарного відділу, працювала жінка-коваль з цього ж міста Т. Єременкова⁹¹.

Були випадки, коли після смерті чоловіка промисел продовжувала його дружина, використовуючи здебільшого найману робочу силу⁹².

Обладнання кузень було традиційним і відрізнялося лише кількістю і різноманітністю інструментів, а також розмірами ковальського верстата. Найголовнішими і найнеобхіднішими елементами ковальського верстата є

⁸⁰ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. І, зош. 3.— С. 13.

⁸⁸ Drugi powszechny spis ludności. Wojewódstwo Wołyńskie. Lwów, 1931.— С. 65.

⁸⁹ Добрыловский Н. И. Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 79.

⁹¹ Тарасова И. Всероссийская сельскохозяйственная выставка в Харькове в 1887 г.— Харьков, 1889.— С. 136.

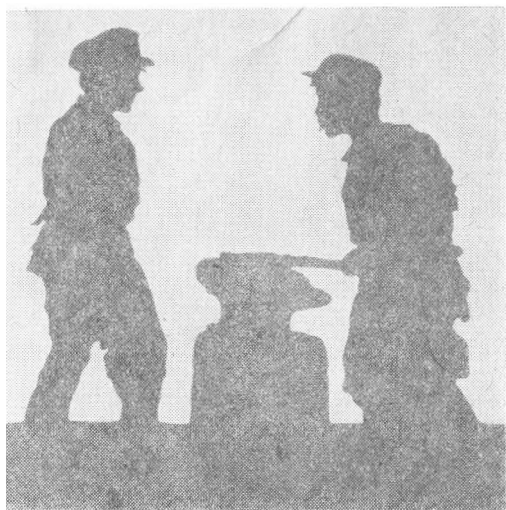
⁹² Rzemisło.— Warszawa, 1932.— Rok 1, zeszyt 3, 4, 5.— С. 91.

горн, ковальський міх, ковадло і кувалда.

Ковальський горн влаштували найчастіше недалеко від однієї з поздовжніх або торцевої стін і мурували з плоского каменю — пісковика, цегли-сирцю на глиняному або вапняному розчині, а також з випаленої цегли⁹³. Рідше будували горни на дерев'яному каркасі, обкладеному товстим шаром глини, яка, співаючись при високій температурі (1200—1500 °С), утворювала надійну оболонку⁹⁴. У примітивних бідніших кузнях часто горн становив собою дерев'яну скриньку, наповнену піском і землею⁹⁵. Як правило, висота печі сягала 80 см. При такій висоті було зручно вигортати шлак, накладати вугілля, класти в горн і виймати з нього розігрітий метал. З лівої сторони лежанки печі викладали стінку з отвором для сопла на рівні заглибленої в лежанці ямки для вогнища.

У великих кузнях, де працювало більше майстрів і випускалося багато серійної продукції, могло бути 2—3 горни.

Важливим елементом ковальського верстата є міх. Як відзначав Даниїл Заточник «не огнь творить разжение железу, но надмение меньшее»⁹⁶. Ковальський міх, який служив для нагнітання повітря в горні, найчастіше розташовували зліва (зі сторони вигнутої стінки лежанки) на рівні отвору для сопла, або підвішували на дерев'яних стовпах вище горна. Іноді міхи знаходилися за горном або, за браком місця в кузні — на піддашші.

У кузні (декоративна плакетка). Фонд металу Львівського відділення ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН України.

Міх складається із шкіряного, найчастіше грушевидного в плані мішка, зверху і знизу оббитого дерев'яними рейками. В нижній дерев'яній рамі зроблено два отвори, з клапанами для забирання повітря. Такі ж отвори є всередині міха (кожний міх має подвійне дно). Шили міхи з невиправленої конячої або волової шкіри, кілька разів просоченої конопляною або лляною олією. Після цього шкіра набувала міцності й еластичності і ставала придатною для виготовлення міха, який знаходився в постійному русі. Іноді міхи шили самі ковалі, але найчастіше їх купували на базарі. Є підстави вважати, що в Галичину й інші райони міхи привозили з Поділля, де, очевидно, були майстри, які спеціально займалися їх виготовленням, а також з Чехії, Польщі, Німеччини, Угорщини.

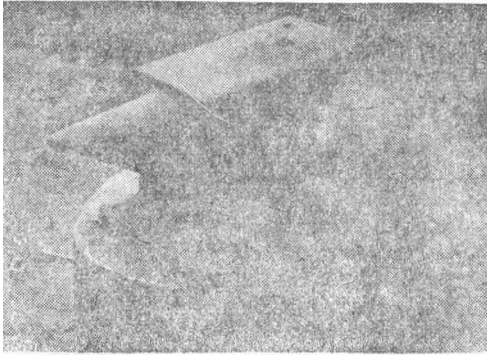
Ковальський міх у вужчій його частині закінчується залізним (рідше керамічним) соплом, через яке повітря подається в горн. Міх приводиться в рух за допомогою дерев'яної палиці,

⁹³ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 3.— С. 9, зош. 1.— С. 22, зош. 5.— С. 3.

⁹⁴ Там же.— С. 7, 11.

⁹⁵ Леонтович А. Н. Промыслы по обработке металла.— С. 94, 95.

⁹⁶ Зарубин Н. Слова Даниила Заточника по редакции XII—XIII вв. и их переделках.— Л., 1932.— С. 44.

Ковадло однороге — «німецьке» з с. Вашиківці Іршавського р-ну на Закарпатті. Кінець XIX ст.

Ковадло дворого — «французьке» з с. Рожнів Калуського р-ну. Львівської обл. Кінець XIX ст.

повернутої для зручності користування в сторону горна, або за допомогою млинового колеса.

Недалеко від горна, здебільшого поруч кузні, стояло ковадло, вмонтоване, для зменшення вібрації під час ударів молота, в дерев'яну колоду. У віддалених селах ще в кінці XIX ст. були поширені звичайні ковадла з прямокутною робочою частиною, хоча уже з середини XIX ст., з розширенням зовнішнього ринку, на Україні розповсюджуються ковадла фабричного виробництва, які надходять з заводів Німеччини та інших західноєвропейських країн, а також із Росії. Це ковадла англійського типу («англійські») — з одним круглим рогом, на якому було зручно згинати заготовки в розігрітому стані; французького (їх ще називали «рогачами») — з двома протилежними рогами, один з яких мав конусовидну форму, а другий форму розрізаної чотиригранної піраміди. Побутували також ковадла німецького типу з прямокутною робочою частиною. Таке ковадло не було універсальним, а тому для виконання більш тонких робіт поруч міг бути вмонтований «рогач» або шперак.

В залежності від потужності кузні в ній могло бути два, а то й три різних за формою і розмірами ковадла⁹⁷. Їх вага залежала від виду виконуваних робіт і становила від 40 до 250 кг. Для складних робіт, зв'язаних з профілюванням виробів чи рубанням заліза, використовували ковадла з отворами, в які вставляли спеціальні зубила. Крім того, необхідними інструментами в кожній кузні були молот (кувалда), молоток-ручник, зубило, яким рубали розпечене залізо (форма його нагадує молоток з гострим вістря); молоток-пробійник з круглими і квадратними закінченнями вістря, за допомогою яких пробивали отвори в розігрітому металі; кліщі. В доброму майстра-ковалю було до 15—20 видів кліщів: з плоскими, кривими, півкруглими, однією плоскою, а другою півкруглою губками. Розміри і форма губок диктувалися розмірами і формою кованого виробу та характером його обробки.

⁹⁷ В кузні с. Краснолів Верховинського р-ну на Гуцульщині функціонувало два ковадла: «німецьке» та «англійське». Два «англійські» ковадла були в кузні Кривенка Данила в с. Кислянка, що біля Дніпропетровська.

Для кування окремих частин плуга, сокири тощо використовували великі (до 50 см) кліщі з S-подібною формою губок⁹⁸. Кліщами із звернутими в одну сторону губками тримали деталі з вертикальною площиною захвату, а з прямими плоскими — з горизонтальною. Для надійності захвату ручки кліщів фіксували за допомогою овального залізного кільця.

В кузнях, де коваль займався художньою обробкою виробів (виготовляв загорожі, хрести тощо), крім названих інструментів були молоти-гладилки, шпераки, вставки-обхвати, молотки для витягування тощо⁹⁹. Слід відзначити, що названі інструменти в переважній більшості виготовлялися власноручно і як найдорожчий скарб переходили у спадок від батька до сина.

Як правило, сільський коваль був одночасно і слюсарем, і бляхарем, і конструктором механічних приводів. Тому майже в кожній кузні тримали слюсарні інструменти, такі як лещата («тиски»*, «щрубстаки»**), прикручені до робочого стола, свердла, зубила без дерев'яних ручок, зубила-пуансоні з фігурними закінченнями, різних діаметрів розвідні і одноцільні плашки («льорки», «штайдизи») для нарізання зовнішньої різьби, мечики для нарізання внутрішньої різьби, напильники, ковальські і ручні ножиці. В кузнях, як правило, використовувалося деревне вугілля, яке, на відміну від кам'яного, горіло рівномірно («вільно»), і не перепалювало металу. Часто ковалі заго-

товляли його самі: «...Те вугілля він (батько І. Франка) сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою...»¹⁰⁰. Однак незважаючи на те, що з розвитком шляхів сполучення і поширенням кам'яного дешевого вугілля вуглевипалювальний промисел поступово занепадає, в кінці XIX ст. ще існувала важка професія вугляра¹⁰¹. В с. Лисичево на Закарпатті й зараз випалює високоякісне деревне вугілля 74-річний Людвік Фількорн. Зберігали вугілля в дерев'яній скрині.

В невеликих металевих скринях з ручками з двох сторін обтрушували дрібні вироби від окалини після їх цементації.

В окремій дерев'яній скрині зберігали заготовки — «нові залізні рафи» на обручі; «гонталі» — великі ковані, ручної роботи цвяхи; «усяке залізя» — дрібні металеві знаряддя праці, які потребували «пересипки» (переплавки), ремонту, «нагнітання» (насталення) тощо.

Обладнання кузні та ковальський інструмент, як і техніка ручного кування, з часу свого виникнення змінилися досить мало.

В основі ковальського ремесла завжди лежала ручна праця, тому воно вирізняється особливою стійкістю технологічних процесів. І хоча у XVIII—XIX ст., а особливо в кінці XX ст. окремі процеси все більше механізуються (водяний привід для михів, молотів, вентилятори для нагнітання повітря в горн, механічні свердла і т. ін.) — це не приводить до зміни старої технології в цілому, а тільки до заміни важкої фізичної праці механічною.

Питання технології ковальського виробництва висвітлено в багатьох працях сучасних вітчизняних та зарубіж-

⁹⁸ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. І, зош. 2.— С. 15.

⁹⁹ Там же.— Зош. 3.— С. 2.

* Така назва побутувала в Дніпропетровській, Полтавській, Черкаській, Чернігівській, Донецькій, Харківській областях.

** Така назва побутувала у Львівській, Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях.

¹⁰⁰ Франко І. Я. У кузні.— К., 1979.— С. 91.

¹⁰¹ Франко І. Я. Вугляр // Повне зібр. творів: У 50 т.— К., 1978.— Т. 14.— С. 245—253.

них авторів¹⁰². У зв'язку з цим немає необхідності детально зупинятися на кожній технологічній операції зокрема. На наш погляд, буде доцільним розглянути лише ті традиційні технологічні процеси, які засвідчують їх регіональну особливість та винахідливість народного майстра, його універсальність.

Найважливішою роботою коваля є кування металу. І те, з якою спритністю він поводить з розпеченим залізом, свідчить не тільки про його досвід і майстерність, а й про природжений хист. Недаремно в народі говорили: «Добрим ковалем треба народитися». В одній із статей анонімний автор пише: «Правда, можна собі це вміння освоїти при сильній волі і доброму бажанні, з тим, однак, що ковальства можна навчитися за три роки — не може бути мови»¹⁰³.

За кольором розігрітого заліза майстер визначав його якість (пружність, твердість, крихкість), тобто пластичні можливості в процесі термічної і хімічної обробки, а також технічні — під час експлуатації виробу.

Однією з найдосконаліших технологічних операцій було ковальське зварювання, яке зараз майже витіснене електро- та газозварюванням.

Зварювання в ковальському горні (на Бойківщині) за допомогою рідкої глини дуже точно відтворює І. Франко в «споминах» про батька. «Місце, де оба кінці штаби (сокири.— С. Б.) сходилися разом і де мало повстати лезо, було геть обліплене рідко розведеною

глиною — се мало причинитися до зварення заліза. Покладену в огонь сокиру батько старанно, як дитину, покривав горючим, а потім іще свіжим углем, а те вугілля скроплював іще водою, в якій також була рідко розведена глина — се на те, щоб далося ліпший «гиц»¹⁰⁴ (високу температуру.— С. Б.). Місце стику двох кінців майбутнього обруча на колесо відчищають напилником від іржі, щоб не роз'їхалося у вогні, ставлять на заклепку, обліплюють глиною і занурюють в горно. Глина захищає місце зварювання від попадання хімічних домішок, особливо ж якщо воно проводиться в кам'яному вугіллі. Коли з вогнища починають сипатися білі іскри і на зварюваній поверхні з'являються краплини роси (залізо «потіє», «пітніє»), його виймають, кладуть на ковадло і ударами молота з'єднують кінці — зварюють обруч¹⁰⁵.

Зварювання дрібних частин невеликих предметів, наприклад, грифа до підкови, здійснювали за допомогою сухої глини, посипаючи нею місце з'єднання. Суху глину для зварювання використовували на Дніпропетровщині і Миколаївщині. Спосіб ковальського зварювання за допомогою глини (її з'єднання з окалиною створює плівку і захищає зварювану поверхню від наступного окислення), був відомий ще майстрам Київської Русі¹⁰⁶. Часто для зварювання в ковальському горні застосовували пісок¹⁰⁷. При високій температурі і під сильними ударами ку-

¹⁰² Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М., 1948.— Т. 1; Флеров А. В. Материаловедение и техника художественной обработки металлов.— М., 1981; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— М., 1953; Багман К., Семерак Г. Художественнаяковка и слесарное искусство.— М., 1982.

¹⁰³ Rzemeślnik.— Rok 11.— N 9.— S. 11.

¹⁰⁴ Франко І. Я. У кузні.— С. 96—97.

¹⁰⁵ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. І, зош. 2.— С. 24.

¹⁰⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— С. 11.

¹⁰⁷ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1.— зош. 3.— С. 15; папка 2.— С. 3; Piethiewicz Cz. Polesie...— S. 289; Семерак Г., Богман К. Художественнаяковка и слесарное искусство.— С. 196—197.

валди велика кількість кремнієвої кислоти, вступаючи в реакцію з окисами заліза, перетворюється в рідину, яка проникає на поверхню виробу, в результаті чого обидва кінці, перед тим акуратно відчищені, добре зварюються¹⁰⁸.

Великого ковальського досвіду потребувало зварювання сталльної і залізної частин виробу, оскільки температура плавлення і охолодження сталі і заліза різні.

Відповідальним моментом в ковальській практиці вважається загартування виробу для того, щоб надати його робочій частині високої твердості й пружності. Процес загартування полягає в повільному і рівномірному нагріванні заліза до потрібної температури і швидкому його охолодженні. Метод загартування заліза у воді та олії здавна відомий на Україні. Про «харалужні» (гартовані) мечі пише автор «Слова о полку Ігоревім»¹⁰⁹.

Для того, щоб після гартування, наприклад, вістря сокири стало міцним і в той же час пружним, не шербилося, необхідно було правильно визначити температуру нагрівання заліза. І хоча кожний коваль знає, що «найвластивішим кольором, який сокира повинна мати при гартуванні, є бурій», але вміння визначити температуру металу за відтінком згаданого кольору набувається протягом довгого часу¹¹⁰.

Очевидно, що колір розігрітого заліза залежав від того, який хімічний елемент переважав у його складі. Багато ковалів стверджують, що для загартування залізо необхідно розігрівати до червоного кольору: «Ще раз розпікає її (сокиру) батько, але лиш

до червоного, і потім застромляє вістря на два пальці в холодну воду — вона гартується»¹¹¹.

При гартуванні серпа важливо було знати, з якого металу він зроблений — з заліза чи сталі. Залізний серп занурювали в воду і охолоджували за один раз. Серп із сталі також іноді гартували цим способом, але для того, щоб він «не кинувся», тобто не скривився, або не тріснув, опускали його у воду (на мить) кілька разів. Частіше для гартування сталевих серпів використовували олію, а пізніше — машинне масло. В с. Руська Поляна на Київщині коваль С. Іщенко виготовлені з старих теслярських пил серпи, які часто псувалися при загартуванні у воді, гартував у мокрому піску¹¹².

З метою зміцнення робочих частин інструментів чи знарядь праці широко використовувалася техніка цементації (науглецювання, насталування) в ковальському горні. Насталували, як правило, спрацьовані «повизубрувані» сокири, сікачі, коси, мотики тощо. «Тут повизубрувані сокири, які треба насталити ...А онде ... як каже батько своїм образним язиком, .. коло дверей чересло — треба надати»¹¹³.

В центральних, особливо у південних областях України був широко розповсюджений метод цементації за допомогою чавуну і бури¹¹⁴.

При цементації використовували тільки деревне вугілля, нагріваючи його до яскраво-червоного кольору (900 °С) (одночасно воно було і карбуризатором). Іноді для прискорення процесу цементації у вугілля додавали

¹¹¹ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— С. 4; зош. 3.— С. 15; Франко І. Я. У кузні.— С. 100.

¹¹² Добрыловский Н. М. Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 96.

¹¹³ Франко І. Я. У кузні.— С. 93.

¹¹⁴ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, папка 2.— Арк. 1.— С. 1.

¹⁰⁸ Там же.— С. 197.

¹⁰⁹ Слово о полку Ігоревім // Времени не подвластно.— К., 1987.— С. 68.

¹¹⁰ Pietkiewicz Sz. Polesie Rzeczyskie.— С. 290.

вапно. Одержаний метал виймали, занурювали у воду до неповного охолодження — «відпускали». Найчастіше для загартування після цементації використовували олію, в якій метал охолоджується значно повільніше.

При цементації і загартуванні дуже важливо за кольором металу визначити вміст у ньому вуглецю, при недостатці якого робоча частина інструменту буде м'якою і швидко затуплюватиметься, а при надлишку — вищерблюватиметься.

В ковальській практиці основним способом термічної обробки металу є відпуск. Він полягає в нагріванні заліза в попелі деревного вугілля до темно-вишневого або вишневого, а сталі до світло-коричневого кольору з подальшим і повільним охолодженням на повітрі. В результаті такої обробки метал стає м'яким, тягучим і пластичним. Його можна легко рубати, згинати, скручувати навколо осі, сплітати в коси, витягувати (розклепувати), насаджувати (потовщувати), пробивати в ньому отвори, насікати, карбувати тощо. Названі техніки механічної обробки заліза і сталі в гарячому стані використовувалися як для виготовлення найнеобхідніших утилітарних знарядь праці, предметів побуту та інструментів, так і для створення високохудожніх зразків народного мистецтва, зокрема окуття дверей, віконних ґрат, кресал, проколювачів, свічників, хрестів, огорож, клямок тощо.

Крім гарячого кування, ковалі часто застосовували техніку холодної обробки металу. Кування заліза в холодному стані в залежності від місцевості називали «клепанням» (с. Плугове на Львівщині, Татарка на Миколаївщині, Кислянка на Дніпропетровщині), «кленцанням» (на Бойківщині, Гуцульщині), «плесканням» (на Поліссі). До клепання зверталися в якійсь нагальній потребі, зокрема в дорозі, якщо

поблизу не було кузні. Вироби, виготовлені в такий спосіб, не відзначалися високою якістю, швидко виходили з ладу.

Після загартування робочі частини знарядь та інструментів вирівнювали, як правило, напильником і заточували (гострили) на точили: «А потім [сокиру], — як згадує І. Франко, — на шрубстак (лещата) із нею та під пильник, щоб обгладити, а нарешті на точило, щоб наострити»¹¹⁵.

Накладні деталі, якими ковалі доповнювали ковані художні вироби, вирізалися з бляхи або тонкого листового заліза. Для їх декорування майстри використовували різання, рубання, насічку, пробивку отворів, згинання, рідше карбування. Візерунки вони насікали звичайним зубилом (без дерев'яної ручки) або ж молотками-пуансонами з робочим закінченням у формі півкулі, кола, півкола чи розети.

Виходячи з пластичних і технологічних можливостей бляхи, ковалі створювали орнаментальні композиції з простих елементів, таких як риски, довгі прямі і хвилясті лінії, крапки, наскрізні отвори, кола, півкола тощо¹¹⁶. За допомогою цих простих елементів вони досягали неповторної краси геометричних і стилізованих орнаментів, прикрашаючи ними предмети побуту, інструменти, металеві частини возів, культові вироби тощо.

Виробництво місцевими майстрами кованих предметів стримувалося великою кількістю значно дешевших товарів з великих заводів Австрії, Росії, Польщі, Чехословаччини. З Австрії в основному надходили удосконалені ре-

¹¹⁵ Франко І. Я. У кузні.— С. 100.

¹¹⁶ Леськів С. М. // Народні художні промисли Української РСР.— С. 73; Горненко А. Е. Московские кованые ограды XVIII века // Музей народного искусства и художественные промыслы.— Вып. 5.— Изобразительное искусство.— М., 1972.— С. 222.

місничі інструменти, про що свідчать їх назви («шрубстак» — лещата, «шнайдиза» — плашка для нанесення різби, «кронциркуль» — інструмент для вимірювання лінійних розмірів деталей або для креслення кіл малого діаметру, тощо).

На українських металообробних підприємствах до середини ХІХ ст. через низьку якість місцевого заліза не виготовлялися такі знаряддя праці, як коси та серпи. В Галичину і на Буковину вони надходили з Австрії¹¹⁷, а на Східну Україну — з австрійських і російських заводів, частково з Литви. Так, серед фірм, що поставляли коси в Харківську губернію, було три австрійських, одна московська, та одна литовська (Вільнюс). Полтавська губернія закуповувала коси московської фірми Р. Кенца, Херсонська — рівенської Поссела. Місцеве виробництво обмежувалося двома харківськими і однією рівенською фірмами, заснованими іноземними підприємцями: в Харкові — Теодором і К^о та Констабелем і К^о, а в м. Рівне Посселем¹¹⁸.

Місцеві жителі купували косу на ярмарку перед сінокосом — на початку червня. Вибирали її по звуку, що виникав при постукуванні нею по колесу воза. Добра коса мала чистий, не низький і не високий звук. Коса з низьким звуком (м'яка) швидко затуплювалася, а з високим (надто тверда) — вищерблювалася. Куплені коси не завжди були придатними для використання в конкретних умовах. Тому сільські ковалі часто їх повністю переробляли, пристосовуючи до гірських, лісових чи

степових умов. У різних районах коси відрізнялися не тільки розміром металевого полотна, а й висотою кісся. І. Франко так порівнює бойківські і гуцульські коси: «Цікава різниця між косарем бойком і гуцулом. Бойко косить, ступаючи прямо, його коса завдовжки трохи більше як у півметра, а держак — близько 1—1,5 м; натомість гуцул має косу довжиною у метр, [...] зате держак трохи довший за метр, і косить він завжди з зігнутими колінами, немовби він збирається присідати»¹¹⁹. Гуцульську косу, що складається із «залізної коси» і короткого дерев'яного «кісе» («...аби сягало косареві під паху») описує В. Шухевич¹²⁰. О. Кольберг вказує, що на Покутті коси були трохи меншими від гуцульських¹²¹. В степових і лісостепових районах використовували коси, довжина полотна яких була 80—100 см, а кісся врівень з людиною¹²². Ф. Волков зазначає, що «при високій густій траві... косять широким помахом, який під силу високим міцним косарям». «Він уже косар» — то була найвища похвала для молодого вправного хлопця. Цілі ватаги косарів з Полтавщини і Київщини відправлялися на косовицю в Херсонську, Катеринославську губернії і на Кубань¹²³.

Місцеві ковалі виготовляли кільця («перстені»), що ними коса прикріплювалася до кісся, бабки — маленькі коваделка для клепання кіс, гострилі затуплені коси, а з вищерблених або «злизаних» (таких, що вже відпрацю-

¹¹⁹ Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Твори: В 50 т.— К., 1982.— Т. 36.— С. 26—27.

¹²⁰ Шухевич В. Гуцульщина. Матеріальна культура.— С. 169, рис. 112.

¹²¹ Kolberg O. Pokucie.— S. 54.

¹²² Бабенко Б. А. Етнографический очерк народного быта Екатеринославского края.— С. 47.

¹²³ Волков Ф. К. Украинский народ в прошлом и настоящем.— С. 471.

¹¹⁷ Франко І. Я. Що таке поступ // Твори: В 50 т.— Т. 45.— С. 181; Карпинець І. Галицькі залізні гуті...— С. 34.

¹¹⁸ Дигмар Н. Ф. Матеріали по вопросу деятельности земств Империи по снабжению населения кровельным и сортовым железом и сельскохозяйственными машинами и орудиями.— Харьков, 1903.— С. 150, 300, 301.

вали свій вік) робили добрі ножі і серпи, які називали «косачами».

Зробити, або добре назубити серп було під силу не кожному ковалеві. Для того, як стверджують старі ковалі, потрібно було мати особливе чуття в руках. Тому добрий коваль-серповик славився на всю околицю. Так, до Федора Бойківца у с. Вербівку на Івано-Франківщині йшли жінки з усіх навколишніх сіл, бо його серпи були дуже вправними («спірними») у роботі¹²⁴. Тоненькі (до 2 см) і легкі серпи виготовляли Ф. Франковець і його дружина в с. Яблунівка на Тернопільщині¹²⁵. До коваля-чеха в с. Дубрава на Київщині йшли замовляти серпи навіть з Радомишлянської околиці — за 20—25 верств¹²⁶.

При назублюванні серпів потрібно дуже точно розрахувати кут між напрямком зубчиків і полотна серпа, який повинен бути витриманий по всій довжині леза. Як зазначає М. П. Левашова, найоптимальнішим є кут 50°¹²⁷.

Назублювали серп з нижньої сторони з правого, від ручки серпа боку (для правої руки) і з лівого — (для лівої) маленьким зубильцем, на спеціальному коваделку, встановленому на великому ковадлі. Серпи спочатку відпускали, тобто розігрівали в горні до червоного кольору і охолоджували на повітрі. Охолоджений серп коваль брав у ліву руку, клав на ковадло і правою рукою ставив зубило на лезо полотна. Молотобоець повинен був точно і ритмічно бити по зубилу, щоб зуб-

чики висікалися рівномірно по всій довжині. Після насічки серп знову клали в горн, розігрівали до яскраво-червоного кольору, а після того гартували.

Писемні джерела, а також численні польові матеріали і дослідження автора дають можливість стверджувати, що переважним попитом серед хліборобів користувалися серпи не фабричні, а ковальської роботи, які в народі ще називали «циганськими»¹²⁸. З найдавніших часів на Україні переважали серпи з продовгуватою формою, що нагадувала половину еліпса, відрізаного по прямій, яка проходить між його найкоротшою і найдовшою осями¹²⁹. Мала кривизна серпа дає можливість візуально точніше розрахувати захват жмутка і набагато швидше відділити його від загальної маси стебел. Великий радіус основної (середньої) частини леза, який наближає його до прямої, зумовлює рівномірне підрізання стебел майже в одному напрямі протягом практично всього періоду зрізання. А опуклість коло ручки сприяє зручному і швидкому захвату пучка стебел жменею другої руки. Про добрий («спірний») серп в народі говорять, що він так жне, аж гуде, а про спритну в роботі дівчину-жницю народом складена приказка: «На вулиці рій веде, а на ниві серпом гуде»¹³⁰. Серп старалися нікому не позичати, оскільки це вважалося лихою прикме-

¹²⁸ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— С. 3.

¹²⁹ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі.— С. 147, рис. 64, 9—12. Волков О. К. Украинский народ в прошлом и настоящем.— С. 472; Gajek J. Zarys etnograficznej zachodniej czesci Podola. Kultura materialna.— Petograd, 1947.— Т. 29; Moszunski K. Kultura Ludowa slowian. Cz. I. Kultura materialna.— Krakow, 1929, Pietkiewicz Cz. Polesie przeczyskie.— С. 296.

¹³⁰ Українські приказки та прислів'я.— К., 1984.— С. 81.

¹²⁴ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— С. 9.

¹²⁵ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 1.— С. 3.

¹²⁶ Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской Руси.— С. 96.

¹²⁷ Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIV вв.— М., 1956.— С. 64.

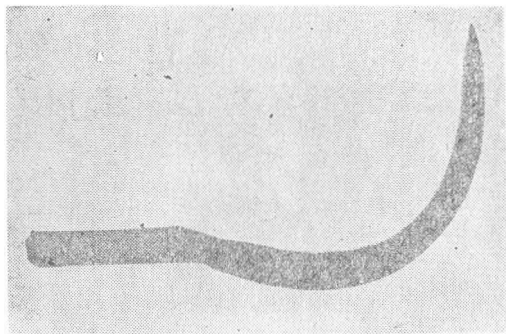
тою. Кожна мати, дочка, свекруха, невістка мала свій серп. В давнину над серпом дівчата ворожили, щоб причарувати милого; лили над ним яйця від переляку, відганяючи злих духів¹³¹. Очевидно, ці традиції тісно пов'язані із землеробською культурою, де серп, нарівні з плугом, високо цінувався в кожному господарстві, так як приносив в хату хліб і достаток.

Здавна серед українців і білорусів побутує легенда про коваля Кузьму Дем'яна, який запряг у викуваний власноруч плуг злого змія, що поїдав рід людський, і проорав глибокі борозни по обидві сторони Дніпра, а Змієві вали до цього часу нагадують про двоєборство між добром і злом, в якому перемогла людяність¹³². «Без ковальської справи, яка створює плуг і сприяє благополуччю,— зазначає М. Ю. Брайчевський,— в давнину було немислимим весілля»¹³³. Плуг виступав тут як символ оплодотворення. В Галичині у давнину був звичай запрягати дівчат у плуг і ходити з різдвяними привітаннями¹³⁴:

Пушай нас, пане, в чисте поле,
В чистое поле неміряное,
Та най ми його поміряємо,
Вірненьким плужком та й пооремо,
Та й посіємо яру пшеницю,
Яру пшеницю, всяку пашницю!

(«Чи дома, дома господаренько»)

В полі, в полі плужок ходить.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Добрим людям на весь вечір!
(«В полі, в полі плужок ходить»)¹³⁵.

«Циганський» серп з с. Кульчин Ковельського р-ну Волинської обл.

На Волині, Чернігівщині і в інших районах України такий звичай побутував ще до початку ХХ ст.¹³⁶

Безперечно, що таке почесне місце, яке відводилося плугу в традиційних народних обрядах, було пов'язане з його винятковою роллю в землеробстві.

На Україні більш досконалі, порівняно з дерев'яними, плуги із залізними робочими частинами — лемешем і череслом були поширені вже в ХVІ ст.¹³⁷ Забезпечуючи місцеві потреби, їх у значній кількості виготовляли ковалі в кузнях-гамарнях аж до кінця ХІХ ст.

В другій половині ХІХ ст., поряд з традиційними дерев'яними плугами із залізними череслом і лемешем поширюються залізні фабричні. Їх імпортують з австрійських, чеських, російських та білоруських заводів. Виготовлялися вони в основному за кордоном і на Україні — в Харкові, Миколаєві, Києві, Старій Каховці¹³⁸.

¹³⁶ Чубинський П. П. Малоросы Юго-Западного края.— С. 287.

¹³⁷ Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої пол. ХІХ — поч. ХХ ст.— К., 1986.— С. 121.

¹³⁸ Дитмар Н. Д. Матеріали по вопросу деятельности земств...— С. 150, 300, 301, 329.

¹³¹ Архів ЛВ ІМФЕ.— Ф. 1, зош. 2.— С. 2; зош. 5.— С. 12, 19.

¹³² Гіппіус В. Коваль Кузьма Дем'ян у фольклорі // Етнографічний вісник.— К., 1929.— Кн. 3.— С. 12, 13, 14.

¹³³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 32, 33.

¹³⁴ Чубинський П. П. Малоросы Юго-Западного края.— С. 437.

¹³⁵ Колядки та щедрівки // Календарно-обрядові пісні.— К., 1987.— С. 270.

Плуг для садової оранки, виготовлений ковалем М. В. Демчиком.

Фабричні плуги, зроблені по шаблону, через особливості місцевого ґрунту, в основному не приживалися у господарствах. Тому, наприклад, ковальми-горянами на основі «чеських», «мадярських» і «австрійських» був створений модифікований «карпатський» плуг, зручний для користування в гірській місцевості при оранці поперек горба¹³⁹. На Підкарпатті в с. Рівне (Івано-Франківщина) «бойківські» плуги виготовляв коваль Василь Дутка. Їх особливістю була надзвичайна

легкість в роботі і чистота оранки, під час якої скиба лягала «так щільно і рівно, ніби поле було зразу забороноване»¹⁴⁰.

Добре «вивірені» плуги робив коваль Андрій Семань в с. Ворона, що біля Коломиї, які під час оранки можна було утримувати тільки однією рукою. Ці плуги користувалися значним попитом: їх заздальгидь, ще з осені, замовляли селяни навіть з далеких сіл¹⁴¹. В с. Боржавське на Закарпатті коваль М. Демчик ще й досі виготовляє плуги спеціально для оранки в садах і на виноградниках¹⁴².

Якщо в болотистих районах Полісся можна було обходитися сохою чи плугом з череслом, зробленим із звичайного (м'якого) заліза, то для твердого степового ґрунту або чорноземного поля був потрібний насталений або виготовлений з високоякісної сталі ніж. Ці особливості враховували місцеві ковалі, тому їх плуги, чи змодифіковані ними фабричні, ще довго користувалися попитом серед населення, а майстри високо цінувалися землеробами.

Внаслідок конкуренції з фабричними виробництво кованих плугів поступово занепадає. Так, у Київській губернії у 1912 р. в обстежених 28 поселеннях (18 562 двори) виготовленням плугів займалися тільки у 32 міських і двох сільських дворах¹⁴³. Це пояснюється насамперед тим, що при купівлі фабричних плугів підприємці надавали селянам певні пільги у строках виплати.

З незапам'ятних часів людина причула коня — вірного помічника в господарстві та постійних мандрах. Під час довготривалих переходів ко-

¹³⁹ Потушняк Ф. М. З історії матеріальної культури Закарпаття // Наукові записки Ужгородського університету.— Ужгород, 1957.— С. 216; Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат...— С. 131.

¹⁴⁰ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— С. 13.

¹⁴¹ Там же.— С. 22.

¹⁴² Там же.— С. 19.

¹⁴³ Добрыловский Н. М. Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 83.

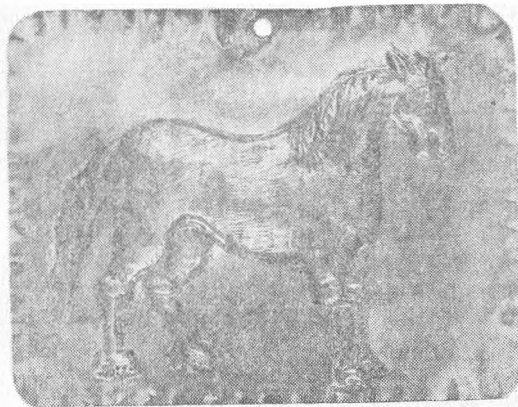
пита коней розбивались і калічилились. Нерідко тварини з травмованими копитами гинули в результаті зараження крові. Тому «древні», при виборі коней найприскіпливіше приглядалися до копитного рогу, його твердості.

Однією з основних причин невдалого походу Олександра Македонського в Азію (IV ст. до н. е.), стверджують спеціалісти, були надто зношені і покалічені копита коней.

Впродовж віків люди шукали найдодільніших засобів для захисту кінського копита від пошкоджень. Стародавні греки, наприклад, на копита коней і мулів одягали сплетені з лика дерев, тростини чи шкіри сандалії, прив'язуючи їх мотузками чи ремінцями. Римляни використовували «soleae — ferrugae» («залізні підшви») — суцільні металеві пластини, що мали у верхній частині гачки для кріплення. Ці пластини для копит коней називали гіпосандаліями, для мулів — мулосандаліями, а для биків — бососандаліями. Багаті римські патриції на копита своїх коней одягали сандалії, виготовлені з дорогіших металів. Так, копита мулів дружини Нерона Помпеї були прикриті золотими пластинами. А сам Нерон одягав своїх скакунів в такий же одяг, який носили його сенатори, а вказував у срібні гіпосандалії¹⁴⁴.

У Швеції в XII ст. підшву кінського копита зміцнювали цвяшками, вбитими у змертвілий край, рогової частини¹⁴⁵.

Припускають, що народи Східної Європи ще до н. е. вміли виготовляти підкови. Чеський дослідник Л. Плейнер висловлює думку, що слов'яни в X ст. для підковування коней повсюдно

Плакетка-вогум (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

застосовували підкови із хвилястими контурами. Припущення вченого підтверджується графічними зображеннями підкованого легендарного коня князя Олега (X ст.) на мініатюрах Радзивилівського літопису¹⁴⁶.

Як зазначають Л. Нідерле і К. Мошинський, назва «підкова» є загальнослов'янською. Слово «подъковать» подає І. Срезневський в «Матеріалах для словаря древнерусского языка». Він, зокрема, наводить слова із літопису про те, що князь Ростислав Всеволодович, рятуючись від половців, переправлявся через ріку і попав під свого коня. Витягли його вже неживим, з пробитою підковою головою¹⁴⁷.

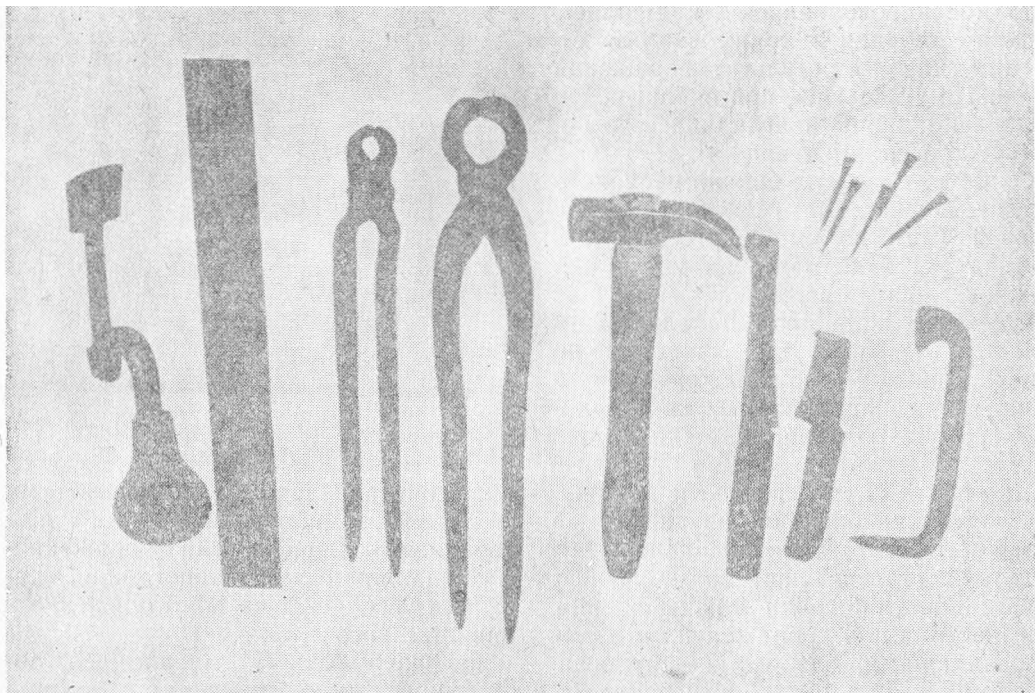
Про те, що вже в XIV—XV ст. підковування коней було досить поширеним явищем, свідчать численні археологічні знахідки, писемні джерела, атрибутика цехових знаків і т. ін. Кліщі і підкова зображені на спільній печатці львівських цехів, прикладеній до присяжної грамоти королеві Ягайлові в

¹⁴⁴ Кревер С. Н. Подковывание и железны копыт лошадей.— М., 1947.— С. 43—44.

¹⁴⁵ Niederle L. Slowanske starozitnosci. Zivot starych slovanu.— S. 603. Moszuński K. Kultura Ludowa slowian.— S. 27.

¹⁴⁶ Курничников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // Археология СССР.— Л., 1973.— С. 83.

¹⁴⁷ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1903.— Т. 3.— С. 186.

Інструменти для підкування коней коваля М. Д. Демчика із с. Боржавське Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

1425 р.¹⁴⁸ Зображення підкови на ціхах ковальського або об'єднаних цехів поступово перетворюється в емблему ремесла, яка відображала його специфіку і важливість. Так, емблема ковальського «верстата» у Львові, що зберігається у фонді музею металу ЛВ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН України, має вигляд великої підкови, з якої звисають три менші¹⁴⁹.

Звернення промислового товариства об'єднаних корпорацій ковальського цеху м. Городка (Львів. обл.) до сво-

го староства від 2 вересня 1885 р. про затвердження статуту скріплено печаткою цього товариства, на якій зображені підкова і ключ. Підкова є композиційно об'єднуючим елементом на печатці промислового товариства ковалів, слюсарів, бляхарів, столярів, теслярів і інших ремісників (всього 14 професій) с. Підгайці на Тернопільщині та м. Пшеворська (тепер ПР)¹⁵⁰.

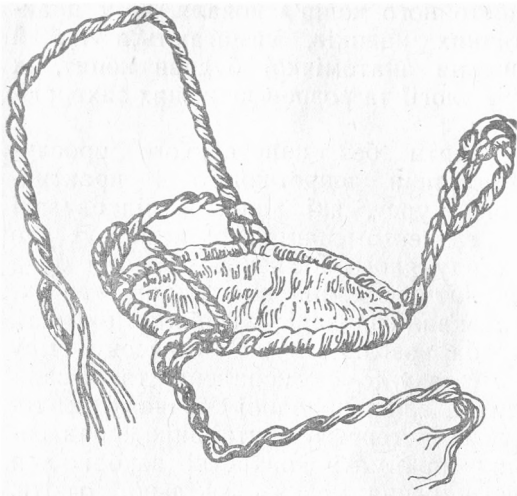
У тарифі цін виробів Львівського ковальського цеху подається перелік різних видів підков із сталі і заліза (для тяглових коней, спортивних, виїзних і т. д.).

Підкова XVIII ст. з привареними (постійними) високими виступами, знайдена під час археологічних розко-

¹⁴⁸ *Loziński Wl. Patrycyat i mieszanstwo Lwowskie w XVI—XVII w.—Lwów, 1892; Жолтовський П. М. Цехові ціхи.—С. 105, 108.*

¹⁴⁹ *Charewiczowa L. Muzeum historyczne.—С. 45.*

¹⁵⁰ ЦДІА у Львові.—Ф. 146, оп. 62, од. зб. 131.—Арк. 31; 10 зб. 350.—Арк. 22; од. зб. 356.—Арк. 11.

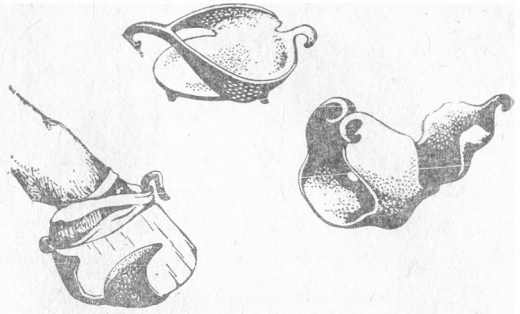

«Черевик» на кінське копито з рисової соломи.

пок на Високому замку у Львові, очевидно була спеціально виготовлена для коня з деформованим копитом і неправильною поставою кінцівки. Безперечно, що в процесі багатовікового досвіду людина переконалася і в лікувальних властивостях підков та правильного підкування коней. Ще в XV—XVI ст. з'явилися спеціальні трактати Цезаря Фіачі, Лаврентія Руссіуса та інших про конструкції підков і техніку підкування¹⁵¹. Проте наукове обґрунтування підкування коней одержало у XVIII ст. у зв'язку з розвитком анатомічної науки. В цей час у багатьох країнах відкриваються ветеринарні учбові заклади і спеціальні кузні, в яких учні вивчають анатомію, фізіологію і гігієну копита, постави ніг, навчаються техніки підкування тощо.

Особливе розповсюдження цих шкіл в країнах Західної Європи почалося після виходу в Берліні в 1876 р. праці німецького вченого Руеффа, в якій він

¹⁵¹ Кревер С. Н. Подковывание и болезни лошадей.— С. 44.

Гіпосандалії на кінське копито.

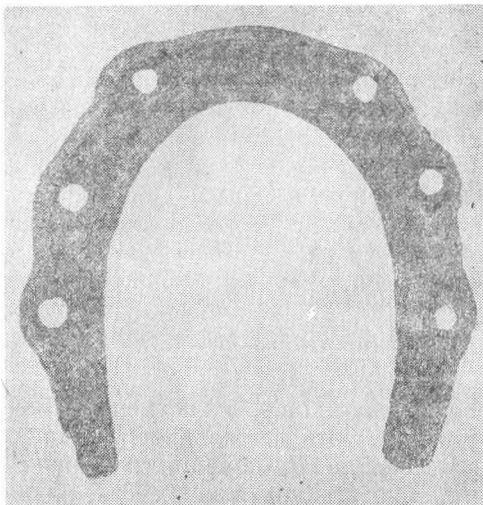
переконливо довів, яких непоправних втрат зазнають держави через відсутність досвідчених ковалів, які могли б майстерно підкувати коня. Так, зазначає вчений, в Пруссії, де налічується 200 тис. коней (кожен вартістю до 150 марок) державні втрати доходять до 3 млн марок. Вже в кінці XIX ст. в Баварії в кожному повіті була школа підкування коней, учні якої забезпечувалися стипендією або перебували на інтернатському утриманні.

В Моравії і Чехії, через недостатню кількість цивільних шкіл, ковальських челядників (підмайстрів) влаштовували у військових школах, в яких вони одержували солдатське утримання, але користувалися правом вільного вибору місцепроживання. В Пешті незamoжні ковалі, які відвідували курси куття коней, мали дві крони денного утримання.

У Загребі в 1897 р. була заснована школа-інтернат, в якій учні одержували стипендію в розмірі 120 крон за півроку¹⁵².

В 1883 р. у Львові при ветеринарному училищі, а пізніше академії, була відкрита єдина в Галичині цивільна школа підкування коней. Однак її

¹⁵² ЦДІА у Львові.— Ф. 146, оп. 63, од. зб. 542.— Арк. 6, 7.

Давньоруська підкова, знайдена під час розкопок Високого Замку у Львові (фонди Львівського державного історичного музею)

учні не одержували ніякої плати, а 600 крон, які виділяв крайовий сейм, ледве вистачало на дуже скромне утримання кількох зовсім немісущих.

Безперечно, що такі умови навчання не сприяли розповсюдженню грамоти підковування. Тому тисячі коней із-за покалічених копит передчасно ставали непридатними для служби або ж гинули.

Екзаменаційні комісії, що були запроваджені в Ярославі (зараз ПР), Станіславі (Івано-Франківськ), Львові, Кракові та інших великих містах на основі розпорядження Міністерства торгівлі і внутрішніх справ у Відні від 27 серпня 1873 р., засвідчували тільки практичне вміння коваля, а не знання справи в цілому. Тому Міністерство внутрішніх справ на прохання Високого Намісництва у Львові (від 8 серпня 1902 р.) про розширення таких комісій у повітових містах дало негативну відповідь, мотивуючи її тим, що від

достойного довір'я коваля, крім практичних навиків, вимагаються ще й знання анатомічної будови копит, їх фізіології та розповсюджених захворювань.

Іспити без попереднього прослуховування теоретичного і практичного курсу, які здавали підковувачі перед екзаменаційною комісією, до складу якої обов'язково повинні були входити ветеринарний лікар і два висококваліфіковані спеціалісти-ковалі, треба розглядати як тимчасову міру на шляху до вдосконалення такої важливої, але занедбаної справи. Крім того, Міністерство внутрішніх справ радить приймати конкретні заходи для розширення мережі шкільної освіти, використовуючи з цієї метою матеріальні кошти, що знаходяться в розпорядженні місцевої влади. Однак власті, як свідчать документи наступних років, обмежилися лише адміністративними мірами, які передбачають примусове проходження курсу у Львівській «школі куття», без посвідчення якої ковалі не допускалися до самостійної роботи, а ті, хто порушував цей закон, каралися значним штрафом.

Формальним заходом було також впровадження двотижневих курсів підковувачів при місцевих господарських товариствах у таких містах, як Львів, Тернопіль, Станіслав, Ярослав та інші, оскільки вони не давали навіть найелементарніших знань. Таким чином, за 14 років (1889—1902 рр.) успішно склали екзамени у Львові — 246 ковалів, Ярославі — 53, Снятині — 51, Тернополі — 40, Коломиї — 14, Бродях — 1.

Постановами Намісництва від 1 грудня 1902 р. і 6 червня 1905 р. до здачі екзаменів на підковувача без попереднього проходження курсу навчання допускалися особи, які три роки працювали челядниками (підмайстра-

ми) у екзаменатора (майстра-підковувача).

Завдяки цим постановам кількість підковувачів, які мали право на самостійне ведення промислу, швидко зростає. Тільки в 1904 р. у Львові одержали право підковувати коней 905 ковалів¹⁵³.

Розпорядженням міністерства рільництва від 1 жовтня 1929 р. до самостійного ведення промислу допускалися тільки ті особи, які закінчили цивільну або військову школу чи курси підковування коней, або ж склали екзамени перед затвердженою воеводством комісією і одержали свідоцтво про присвоєння кваліфікації. В цивільній школі і на курси допускалися юнаки віком від 19 років, які вміли писати і читати, мали посвідчення про навчання у коваля і про здачу екзаменів на підмайстра. Після півроку навчання у колі підковувачів кандидат складав екзамен перед комісією, до якої входили голова (ветеринарний лікар), призначений воеводою, представники рільничої та ремісничої палат, ветеринарний лікар, який викладав у школі теоретичний курс, військовий ветлікар, майстер-коваль, який вів практичні заняття. Екзаменований повинен був виявити свої знання з анатомічної будови коня, будови нижньої частини ноги і її функцій, гігієни копита та його хвороб, а також досконало знати матеріали та інструменти для підковування.

Теоретичні знання кандидат повинен підкріпити практично: виготовити літню і зимову підкови із штабового заліза, старої підкови, півфабриката з

урахуванням характеру конкретного копита; вміти втримати коня і його кінцівки при підковуванні, відірвати стару підкову, зробити аналіз копита, підготувати його до підковування, визначити спосіб підковування відповідно до окремих видів і форм копит, їх роботи в конкретних умовах: на бруківці, асфальті, м'якому ґрунті тощо. Наприклад, для підковування копита з крихкою рогівкою виготовляли підкову із зацепним відворотом без вухналевої доріжки і отворів. Кріплення її здійснювалося не цвяхами, а за допомогою залізних дуг, які охоплювали стінки копита. Для коня із зношеною тоненькою підшовою копита робили підкови з гумовою прокладкою, які закріплювали гумовими гвинтами.

Літні підкови не повинні були мати додаткових гострих гвинтів. В «Ремесленіку» (№ 44 за 1929 р.) опубліковано повідомлення про те, що розповсюджені в Польщі підкови з гострими гвинтами, використовувані протягом усього року, руйнують поверхню доріг, що призводить до значних фінансових витрат. Тому влада забороняла підковувати коней в такий спосіб у період з 1 квітня по 15 листопада¹⁵⁴.

У віддалених селах ковалів, які вміли підковувати коней, було мало. Щоб не калічити копита цвяхами, вони часто забивали їх на самому краю наскося. Закріплена таким чином підкова швидко відривалася, а це, в свою чергу, вело до руйнування рогівки. Інші, бажаючи якомога надійніше закріпити підкову, вбивали цвяхи аж до живого, травмуючи ногу. Дуже часто це призводило до запалення копита, його гноїння і врятувати коня міг тільки досвідчений майстер, який, знаючи

¹⁵³ Там же.— Ф. 146, оп. 63, од. зб. 542.— Арк. 4, 5, 17, 19, 26, 44, 47; об. зб. 30.— Арк. 3; об. зб. 644.— Арк. 4, 5, 6, 11—14, 16, 40—47; 87—90, 93; од. зб. 643.— Арк. 138—145; од. зб. 644.— Арк. 40—74; од. зб. 645.— Арк. 83, 84, 93, 95, 101.

¹⁵⁴ Rzemieslnik.— 1929.— N 2.— S. 10—11; N 7.— S. 11—12; N 44.— S. 3.

Коваль М. Д. Демчик за виготовленням підкови.

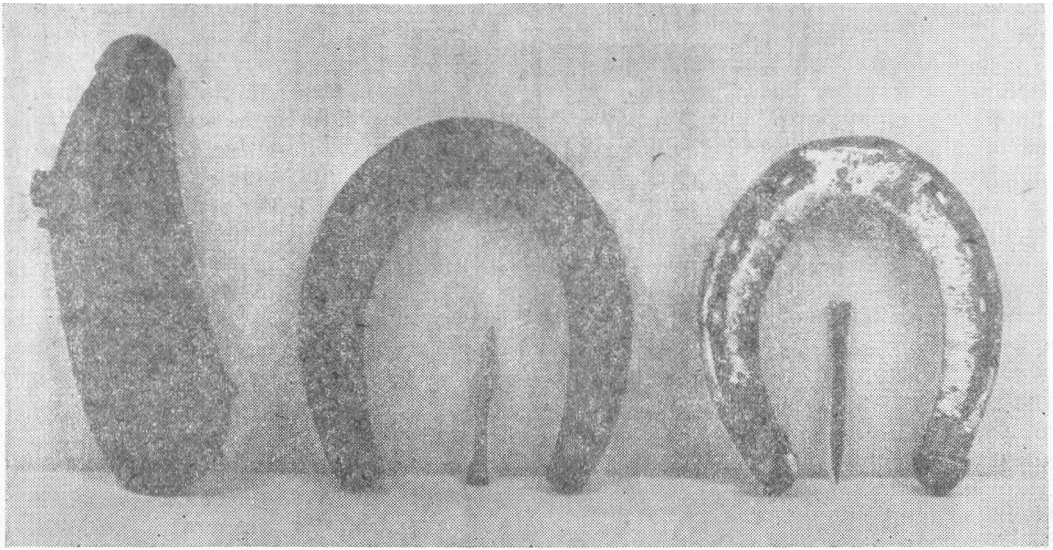
анатомію копита, або маючи великий досвід і чуття, міг вичистити і залікувати рану. Вичищали рану («нарву») кривим, розігрітим до білого, «кінським» ножом («нужем»), після цього закапували свіжим салом («солониною», «пецьохом») або несолоним смальцем і закладали старим (м'яким) лляним полотном. Із товстого сукна за формою підкови вирізували прокладку, накладали її на копито і тільки тоді прибивали підкову¹⁵⁵. Часто недбале чи невміле кування призводило до зараження коня стовбняком і він гинув.

На всі чотири ноги коней кували дуже рідко, оскільки залізо було дорогим і малодоступним для селянина. Навіть на початку ХХ ст. влітку коней, котрі ходили по ріллі чи м'якому ґрунту, підковували тільки на передні ноги, оскільки саме вони несуть основне навантаження. Транспортного (тяглового) коня, який працював на кам'янистих ґрунтах або ходив по кам'яних чи асфальтованих дорогах, обов'язково підковували на всі чотири ноги. Наприклад, жителі с. Рівне на Івано-Франківщині, де дороги кам'яністі, підковували коней один раз на зиму і щонайменше два рази на літо. До зимової підкови, вкручуються в наперед пробиті отвори приготовлені чотиригранні загострені гвинти («штолі»). В підкові з внутрішньої сторони коваль робить бухтовку, тобто надає їй вгнутої форми для того, щоб підкова не дотикалася до поверхні копита, так як під час руху коня залізо тре рогівку, протираючи її до живої тканини, в результаті чого утворюються рани і нариви. Таким чином, підкова щільно прилягає тільки по краях рогівки копита. Отвори для цвяхів («ухналів», «вухналів») пробивають скраю підкови, за 2—3 см від її загнутих кінців. На закріплення підкови, в залежності від розміру копита, використовують від шести до восьми ухналів. Вони виготовлялися найчастіше самими ковалями або на місцевих руднях-гамарнях. У великі міські майстерні Львова двох видів гонталі постачав Ф. Мюллер із Ярослава (тепер ПР)¹⁵⁶.

Готову підкову майстер підганяє («припасовує») до копита. Для того її ще раз нагрівають до невисокої температури, беруть кліщами і два або три рази на короткий час прикладають до

¹⁵⁵ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— С. 36, 37.

¹⁵⁶ Katalog Krajowej wycławy rolniczej i przemysłowej we Lwowie.—Lwów, 1877.— S. 128.

Підкова для вола (крайня зліва) і кінські підкови, виготовлені ковалем В. В. Бедрійчуком з м. Бучача Тернопільської обл.

зачищеного копита. На виступаючих місцях краю копита випаляються сліди, які коваль зрівнює рашпілем (грубо насіченим напильником) і тільки після цього він прибиває підкову. Кінець ухналя, що виліз на протилежний бік, він швидким рухом молотка загинає донизу, а потім за допомогою рашпіля і молотка його відсікає, залишки металу спилює боковою насічкою рашпіля. Передні копита шліфують на спеціальному станку, який в залежності від місця побутування називають «козлом», «цапом» тощо. Вправний коваль витрачав на це близько години. В середньому ж на виготовлення підкови і її закріплення потрібно було дві години.

Неспокійних коней, переважно молодих або наляканих попереднім небережним поводженням, доводилося втихомирювати. З цією метою використовувалося кілька способів. Особливо лякливих коней підвішували на шлеях, що проходили попід животом до спеціального дерев'яного станка. Часто для приборкання коня копита

задньої ноги прив'язували до хвоста за допомогою мотузки, вільні кінці якої закріплювали над вінчиком копита (під щіткою). Спочатку кінь намагається звільнити ногу, але, втрапивши надійну опору, поступово заспокоюється. Дуже рідко, переважно в польових умовах, вдавалися до затискання верхньої губи коня ручками кліщів. Великий біль, що виникав при цьому в області верхньої губи, перекривав страх перед підковуванням і кінь стояв, «як вкопаний»¹⁵⁷. Але найчастіше ковалі-підковувачі, добре розуміючися на поведінці коней, зверталися до лагідного, заспокійливого тону, до погладжування коня по спині і ногах. Оскільки до 30-х років ХХ ст. кінь був основною тягловою, транспортною і стратегічною силою, то до-

¹⁵⁷ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— С. 16.

брого «підкувача» дуже цінували в окрузі.

Сільське ковальство розвивалося в основному стихійно, орієнтуючись на потреби місцевого землеробства. Держава ж ніяких спеціальних мір, крім відкриття невеликої кількості ремісничих відділень при школах і курсів підкування коней, для його розвитку не приймала.

Ковалі працювали переважно у власних кузнях (дерев'яних, глинобитних, кам'яних, цегляних — в залежності від соціального положення коваля, а також від традицій місцевого народного будівництва), користувалися в основному саморобними інструментами, що передавалися від покоління до покоління. Тому від коваля вимагалося велика працьовитість, енергія і винахідливість, щоб часто із низькопробного матеріалу, за допомогою примітивних інструментів виготовити високоякісні серпи, сокири, підкови і навіть плуги.

Робота в кузні була важкою і вимагала великої сили і міцного здоров'я. Тому ковальського ремесла починали вчитися лише у 14—18-річному віці, тобто тоді, коли юнак був у змозі працювати молотом.

Оскільки коваль завжди працював при відкритих (навіть взимку) дверях, це часто призводило до захворювань ревматизмом, а дим від вугілля і чад від заліза викликали легеневі хвороби.

Постійний стукіт притуплював слух, тому часто на старість ковалі погано чули, а то й не чули зовсім. Професійною хворобою ковалів була грижа, до якої спричиняла робота з важким молотом. Вогонь і осколки від окалини заліза викликали подразнення слизової оболонки, що нерідко призводило до серйозних захворювань очей. Старі ковалі, особливо ті, які

стали до ковадла в дуже ранньому віці, хворіли не однією, а переважно всіма хворобами одразу.

Як правило, коваль працював сам, вдаючися іноді до допомоги замовника, учня, або сина чи дружини. І тільки виконуючи термінову або велику за обсягом роботу він наймав робітника.

Спеціалізація в сільському ковальстві була відсутня. Всі деталі майстер виготовляв власноручно. Виняток становлять лише деякі фабричні чавунні деталі до молотарок, а в деяких місцевостях — дерев'яні частини до возів, що їх робили стельмахи-«возовники». Але дуже часто їх виготовляли ковалі, а в готовому вигляді закуповували тільки колеса. Як правило, сільські ковалі працювали на замовлення односельчан і рідко на ринок.

На початку ХХ ст. спостерігається спад ковальського виробництва, спричинений підвищенням цін на сировину та їх зниженням на готову продукцію внаслідок конкуренції з фабричними виробами; пасивністю сільських ковалів щодо організованого збуту товарів на міських ринках і конкуренцією з ковалями-міщанами; відсутністю необхідної організації праці і навчання, державного кредиту, а також поганою якістю верстата та інструментів. Незважаючи на це, сільські ковалі, створюючи високоякісні землеробські знаряддя праці, ремісничі інструменти та побутові вироби, сприяли розвиткові сільського господарства та народних промислів.

Ще на початку ХХ ст. у віддалених від розвинених промислових центрів селах (на Бойківщині, Гуцульщині, Лемківщині, Поліссі) можна було зустріти повністю дерев'яні вози, без залізного окуття. «У столілі...», — пише І. Франко, — ми бачимо ... примітивні мажі, зроблені виключно з дерева,

власники яких з усміхом чваняться, що на їх колісниці нема жодного залізного цвяха»¹⁵⁸. Довгий час на некованих («босих») мажах чумаки їздили в Крим по сіль. Однак важка поклажа і нелегкий довгий шлях спонукали до зміцнення конструкції воза залізними елементами. Відомо, що в степовій частині України чумаки користувалися послугами невеличких пересувних циганських кузень. А цигани, серед яких був розвинений ковальський промисел, на «дикому полі» появилися ще в середині XVIII ст. (разом з переселеннями з правобережної України). Польський дослідник Р. Рейнфус також стверджує, що залізне окуття вперше появилося на купецьких возах¹⁵⁹.

Господарські вози на Україні, очевидно, купували ще в XVI ст. У справі про поділ майна між кимось із жителів с. Чукви на Бойківщині (кінець XVI ст.) згадується віз, в якому задні колеса були ковані, а передні — «босі»¹⁶⁰.

Як уже зазначалося, для селянина залізо було занадто дорогим, а відтак і малодоступним матеріалом.

У селянському господарстві дбайливо зберігався кожний цвях. Тому у виготовлених в XVII—XVIII ст. возах докованих належало лише чотири—шість елементів (рафи, шворні тощо). Навіть в кінці XIX — на початку XX ст. в Полтавській, Подільській і деяких інших губерніях, де «ще до цього часу в ходу дерев'яні знаряддя — сохи, плуги, борони і т. д.», ковані вози були рідкістю¹⁶¹. На Білоруському Поліссі,

Коваль І. М. Пиликко із с. Руські Комарівці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

як зазначає Ч. П'єткевич, на початку XX ст. повністю куті вози мали лише дуже заможні господарі, та й то в більшості з них повністю залізне окуття було хіба що на двоколісних однокінках.

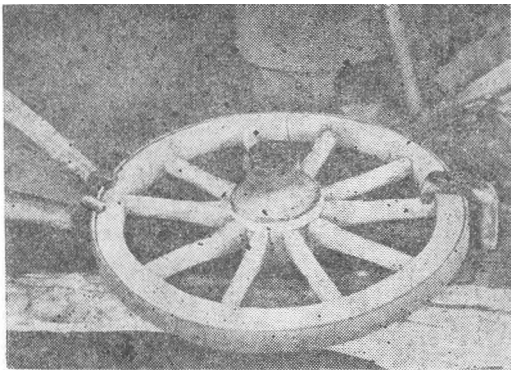
Однак в районах з високорозвинутим металургійним і металообробним виробництвом (Поліссі, Прикарпатті і Закарпатті, Криворізько-Донецькому басейні), а також там, де попит на залізо забезпечувався шляхом ринкового збуту (Київській, Харківській губер-

¹⁵⁸ Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Твори: В 50 т.— К., 1986.— Т. 36.— С. 93.

¹⁵⁹ Reinfluss R. Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce.— С. 171.

¹⁶⁰ ЦДІА у Львові.— Ф. 142, оп. 1, спр. 1.— Арк. 87.

¹⁶¹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— С. 70; Васильченко В. И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии // Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии на 1900 год.— Полтава, 1901.— Т. 15.— С. 138.

Станок для натягування обручів на колеса.

нях) ковані вози набувають широкого розповсюдження. Не рідкістю були ковані вози і на Буковині.

«Ой їхав я до Чернівце

На кованім возі»,— співається в одній з народних буковинських пісень. Обковували вози також на Волині, Поділлі і Слобожанщині. Наприклад, в слободі Колодезній, що знаходилась в Харківській губернії, п'ять ковалів із семи займалися виготовленням кованих возів.

В с. Татарка на Дніпропетровщині було дев'ять кузень, в яких обковували сани, вози на дерев'яному або залізному ходу, дροжки і брички¹⁶².

Особливо розквіту виготовлення кованих возів, що було найбільш прибутковим ковальським промислом, зазнало на початку ХХ ст. Так, у 1912 р. в Київській губернії ним займалися у 1331 дворі. Особливо поширеним промисел був у таких селах, як Руська Поляна, Остна, Брилівка, Войнарів-

¹⁶² Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии // Харьковский сборник.— 1888.— Вып. 2.— С. 251; Архів ЛВ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН України.— Ф. 1, пап. 2.— Арк. 2.— С. 2.

¹⁶³ Добрыловский Н. М. // Кустарная промышленность в Киевской губернии.— С. 83, 86, 87, 107.

ка та ін. В с. Дзенгелівці, що біля Умані, селянин, який не мав коштів для придбання воза, складав письмове замовлення, на основі якого місцеве позичково-ощадне товариство виплачувало ковалеві незначну грошову суму.

Слід сказати, що існували постійні економічні зв'язки між ковалями, які займалися окуттям возів, і стельмахами. Так, на Східному Поділлі за окуття воза на дерев'яному ходу коваль брав від стельмаха 2 крб., а на залізному — 2 крб. 16 коп. В м. Крилові біля Чигирини стельмахи-«возовики» знаходилися в повній залежності від власників кузень — братів Шелушенкових, виготовляючи дерев'яні частини воза на їх замовлення і з їх матеріалу¹⁶³.

У деяких місцевостях стельмахи взагалі працювали під одним дахом з ковалями, перетворившись, по суті, у найманих робітників. У зв'язку з цим виникають двокамерні «кузні-плотні», в яких повністю виготовляються засоби транспорту: звичайні вози («степові») і «фургони», двоколісні дροжки, повозки — «шарабани», сани («козирки», «благурки», великі «шарабани», «гренджоли») ¹⁶⁴.

Іноді дерев'яні частини до воза виготовляв сам коваль або його родичі. Так, у коваля Д. Олексієнка (в с. Кислянци на Дніпропетровщині) в одному будинку знаходилися і кузня і столярна майстерня (плотня), в якій він, разом зі своїми п'ятьма синами, робив сани, брички, вози ¹⁶⁵.

Очевидно, ковані повози (карети, брички) вперше з'явилися в містах,

¹⁶⁴ Грабовский Н. Г. Древодельные кустарные промыслы Киевской губернии // Кустарная промышленность.— К., 1912.— С. 121, 122, 138.

¹⁶⁵ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, папка 2.— С. 2.

ковальські цехи яких обслуговували багаті верстви населення. Великим попитом на українському ринку користувалися повози львівських ремісників.

Тільки в 1843 р. на ярмарки східної України і Росії через бродівську митницю було вивезено карет львівського виробництва на 12 470 форинтів. Проте у витягах з львівських міських книг вже у XVIII ст. згадуються «хлопські» вози із залізним окуттям¹⁶⁶. Цьому ж сприяла, безперечно, поява значної кількості карет, бричок, саней, виготовлених місськими ковалями і каретниками, на великих українських ярмарках, куди з'їжджалися і сільські жителі — майстри-ковалі та замовники їх виробів.

В Польщі, за припущенням Р. Райнфуса, оздоблення селянських возів поширилося з півдня — із-за Судетів (Чехії) і Карпат: «Якщо зустрічалися (в Тарнограді) оздоблені вози, то були вози з Галичини, а окуття, вибите зубилом («сърублем») в різні зигзаги, визначали оздобленням «галиційським»¹⁶⁷. В тогочасній Галичині було два найбільш розвинутих культурно-промислових центри, які могли змагатися не тільки щодо кількості виготовлюваної продукції (в даному випадку — засобів транспорту), а й щодо її оздоблення — це Краків і Львів.

Дерев'яні сани, виготовлені і оздоблені литинськими майстрами (м. Литин на Поділлі), своєю якістю і красою

славилися далеко за межами Подільської губернії¹⁶⁸.

Особливо вибагливо ковалі оздоблювали однокінні двоколісні «дроги», «каламажки» і брички, які в кінці XIX — на початку XX ст. були досить поширеними в центральних, пізденно-східних областях (Слобожанщина), на Поліссі та Закарпатті. Однак найбільше їх виготовляли на півдні України, де було недороге залізо і велика кількість висококваліфікованих ковалів: «Ковальське ремесло в Катеринославській губернії стоїть на найвищому рівні удосконалення ..., ковалі в змозі виготовити всі частини брички»¹⁶⁹.

В с. Кислянка Синельниківського р-ну на Дніпропетровщині на початку XX ст. виготовляли брички 11 ковалів: Чеховський Петро, Лисенко Віктор, Трушко Федір, Рубан Семен, Журавель Василь, Тесля Микита, Соловей Олександр, Устименко Никифор, Олексієнко Федір, Рак Григорій, Бурдак Іван.

Особливо славилася сім'я коваля Демида Олексієнка, п'ять синів якого були добрими майстрами-ковалями, теслями, стельмахами. У їх кузні виготовлялися брички надзвичайної краси¹⁷⁰.

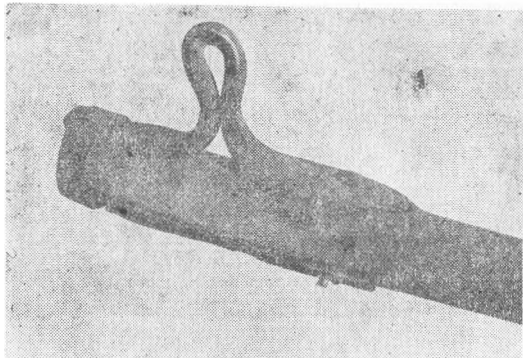
Дроги і брички фарбували в зелений, синій, коричневий кольори. З пруткового заліза способом гарячого кування вигинали спіралевидної та осевидної форми підсідельники, а підлокітники виконувалися у вигляді волют. Передню і задню спинки кузова укріплювали профільованими хрестовинами, оздобленими геометричним орнаментом, насіченим зубилом. По лінії кон-

¹⁶⁶ *Задорожний В. Є.* Из історії торговельних зв'язків Галичини із Східною Україною і Росією у першій пол. XIX ст. // Український історичний журнал.— 1978.— № 2.— С. 82; *Ведарский Я. Е.* Население России за 400 лет.— 1973.— С. 145; ЦДІА у Львові.— Ф. 52, оп. 1, спр. 330.— С. 1—2.

¹⁶⁷ *Reinfuss R.* Ludowe kowalstwo...— S. 181.
¹⁶⁸ *Давидов С. А.* Кустарные промыслы Подольской губернии.— СПб., 1916.

¹⁶⁹ *Бабанко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края.— С. 94.

¹⁷⁰ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, папка 2.— Арк. 3.— С. 1; зош. 1.— С. 10.

Окуття дишла «качка», виготовлене ковалем І. І. Чіпаком з с. Бреболя Рахівського р-ну Закарпатської обл.

туру верхньої частини бричку прикрашали ажурні полоси тонкого листового заліза, що своїми орнаментальними мотивами нагадували окуття скринь.

Неперевершеним майстром оздоблення бричок був А. Гулярин із Запоріжжя. Його «баранці» і «коники» мали велику славу по всій околиці¹⁷¹. Славилися також брички Н. Устименка: «В неділю на базарі в Новомосковському, найстарішому місті на Дніпропетровщині, куди з'їжджалися люди з усієї околиці, очі розбігалися від цієї краси, але кращих бричок від тих, які робив Никифор Устименко з с. Татарки, не було. Оце був коваль — всім ковалям коваль».

Оздоблюючи вози, брички, дроги і сани, ковалі враховували насамперед функціональне призначення їх деталей, пластичні, декоративні можливості кованого і просічного заліза. Великий вплив на творчість ковалів мали місцеві народні традиції декорування.

Залізне окуття дишла — кільця-зачепи, до якого прикріплювали упряж,

повторювало конструкцію дерев'яного. Виготовлялося воно у вигляді голови когута, гуски і мало відповідну формі назву. Але найбільш поширеною назвою окуття була «качка».

«Качкою» його називали навіть тоді, коли воно своїм профілем нагадувало голову коня, ведмедя тощо. В тих місцевостях, де окуття нагадувало голову, чи постать тварини, його називали «песикам». Така назва зустрічається в селах Кокутковці і Колтів, що на Західному Поділлі. Постаттю лежачого сторожового собаки з витягнутими передніми лапами прикрашено дишель із с. Білокерниця Тернопільської області¹⁷². В даному випадку постать собаки виконує чисто декоративну функцію, так як кільце-зачепа розміщене внизу.

Крім кільця-зачепи («рифочки», «рихвочки», «рихевки»), декоративність дишельного окуття ковалі збагачують різноманітним профілюванням його розклепаних площин. Так, «рифочка» розклепана за ним площина на окутті дишла із с. Россоковець (Тернопільщина) нагадує лебедя із зануреною у воду головою, а з с. Білокерниця — плаваючу на воді качку. Іноді їх форма нагадує профільовані клямки дверей, сердечок, стилізованого дубового листочка, жука, комахи тощо. Досить поширеними були окуття у вигляді змії (в Польщі на Жешувщині такі окуття називали «змія»¹⁷³).

Поверхню окуття оздоблювали висіченим зубилом геометричним орнаментом, що складався з найпростіших елементів — рисок, крапок, рисочок-

¹⁷² Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 1, 3.— С. 22;— зош. 5.— С. 7, 9, 10; *Gajek J. Zarzys etnograficznej rachodniej ezenści Podola.*— С. 162.

¹⁷³ *Reinfuss R. Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce.*— С. 184.

¹⁷¹ *Латинская С. В. Самоцветы Запорожья.*— Днепропетровск, 1981.— С. 34.

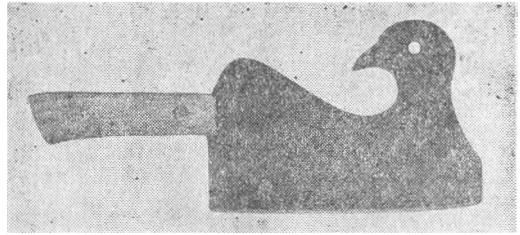
кривульок. Набагато рідше окуття доповнювали ажурними і профільованими полосками тонкої бляхи.

З подібними назвами і мотивами в оздобленні окуття дишла зустрічаємося в Білорусії і на Україні, в Чехії і Словаччині, Польщі і Болгарії, що свідчить про тісний взаємозв'язок етнокультур сусідніх народів.

Крім сільськогосподарських знарядь праці, інструментів та транспортних засобів ковалі виготовляли і необхідні для селян предмети домашнього вжитку, такі як казани, рогачі, сікачі, кресала, а також залізні решітки, на яких горіла лучина, яку називали ще «світільник», «світоч», «світлич». Це найбільш давній на Україні, особливо в північних її районах, спосіб освітлення та обігрівання житла: «...на півночі України лучина тримається до цих пір (початку ХХ ст.— С. Б.), вона не тільки дає набагато більше світла, а й служить також і для обігрівання приміщення. Соснові скіпки, особливо з коренів, не коштують поки що нічого і збираються даром»¹⁷⁴.

В інших районах України, на Слобожанщині і Західному Поділлі були поширені (аж до початку ХХ ст.) каганці¹⁷⁵. Склалися вони з неглибокого металевого денця діаметром 8—10 см та прикріпленого до його стінки тонкого залізного стержня, верхня частина якого зігнута у формі латинської букви S. За допомогою цього стержня і залізного ланцюжка каганець підвішували на гак, вбитий у стіну.

Для добування вогню на Україні здавна користувалися кресалами. В глухих віддалених селах Полісся і

Сікач (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

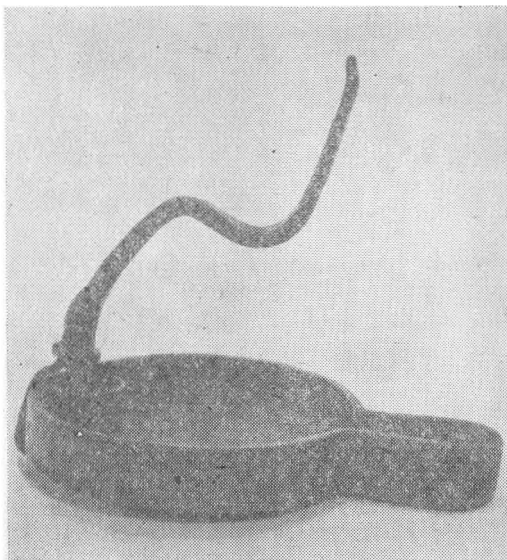
Карпат кресала побутували аж до початку ХХ ст. Їх виготовляли, як і в часи Київської Русі, з високоякісної сталі, найчастіше із стертих старих напильників чи рашпелів.

На Україні досить розповсюдженими були кресала еліпсоподібної форми, руків'я яких виконувалися у вигляді спіралей. Силует їх нагадує вигнуті шиї одного або двох плаваючих лебедів із повернутими в протилежні сторони головами. Руків'я кресала із с. Острівчик Пільний на Львівщині мають слимаковидну форму. У формі видовженої прямокутної пластини із слимакоподібним закінченням-руків'ям виковане кресало із с. Голова на Івано-Франківщині. Зустрічалися кресала, зроблені у вигляді підківки із зведеними до купи розклепаними і зрізаними навкіс кінцями. Найбільш поширеними були кресала, виковані у вигляді традиційних розклепаних внизу пластин з овальними, прямокутними чи фігурними отворами або вибитими по гарячому металу крапками і дужками. Найчастіше своєрідною оздобою поверхні кресала були сліди насічки напильника, з якого воно виготовлялося.

Отже, різноманітні за формою і розмірами (від 3×4 до 4×6, 2×10 см) кресала рідко оздоблювалися орнаментом. Художньої довершеності цим виробам ковалі надавали завдяки тонкому моделюванню форми, продикто-

¹⁷⁴ Волков Ф. К. Украинский народ в прошлом и настоящем.— Петроград, 1916.— С. 533, 534.

¹⁷⁵ Данковська Р. С. Українські народні світільники. Ч. 1. Лучина, каганці // Історія української культури.— 1927.— С. 102.

Каганець (початок ХІХ ст.) (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

ваної їх функцією і пластикою прокованого заліза в процесі гарячого кування.

Часто в домашньому господарстві використовувалися сікачі. Виготовляли їх ковалі у формі трапеції із вигнутою насталею нижньою робочою частиною-лезом і також вигнутою, але коротшою верхньою частиною. З одного кінця у верхній частині за допомогою заклепок закріплювали дерев'яну ручку.

Іноді з метою оздоблення виробу протилежній ручці верхній кінець вирубували у формі голови птаха або звіра.

Часто профіль всієї верхньої частини сікача разом з ручкою нагадує силует коня, півня, лисиці тощо. Форма сікача, що зберігається у фондах музею ЛВ ІМФЕ АН України (№ 66661) нагадує силует голуба. Образного звучання при виготовленні сікачів ковалі досягали шляхом вирубу-

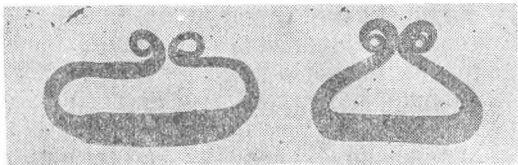
вання із заліза, що перебувало у гарячому стані, силуетних зображень птахів, звірів, або їх голови, хвоста тощо.

Населення Українських Карпат віддавна славиться своїми традиціями художньої обробки металу.

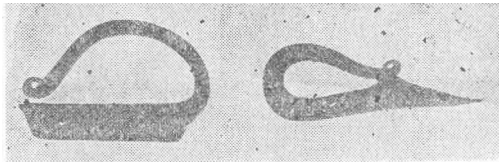
Особливою вишуканістю серед кованих виробів відзначаються «протички» — проколювачі для люльок, якими вигортали попіл із цибуха люльки, проколювали туго набитий в ній тютон. Виготовляли їх із криці (сталі). Поверхню залізної пластини, що до низу поступово звужувалася, ковалі оздоблювали нескладним геометричним орнаментом у вигляді паралельних чи перехресних рисок, крапок, кілець тощо. Нижню, робочу частину (приблизно третю частину її довжини) витягували, поступово звужуючи, у формі цвяха із загнутим гострим кінцем. Верхня частина протички завершувалася кільцем, за допомогою якого її підвішували до пояса.

Держак «протички» із с. Голова, що на Івано-Франківщині, оздоблений насіченими зубилом по розігрітому металу подвійними і потрійними паралельними лініями, які періодично чергуються з двома перехресними. Завершується держак кільцем, оздобленим зубчиками («зубиками»). Торці держаків прикрашені розміщеними в ритмічно-метричному порядку паралельними рисками. Орнаментальне вирішення проколювача із с. Жаб'є (зараз Верховина) доповнене «мачком» (крапками), висіченим в проміжних полях трьох перехресних ліній — «зірочок».

Двійні паралельні лінії на полотні держака іншої «протички» об'єднані лініями, розміщеними під прямим кутом одна до одної. Такою ж вертикальною «кривулькою» і «мачком» оздоблені торці проколювача. Ще одна скромно декорована по краях

Кресала. Косівський район на Гуцульщині. Середина XIX ст. (фонд металу МЕХП ЛВ ІМФЕ АН України).

Кресала із с. Голови Верховинського р-ну на Гуцульщині. Середина XIX ст. (фонд металу МЕХП ЛВ ІМФЕ АН України).

«мачком» протичка завершується двома загнутими в протилежні сторони кільцями, вкованими з роздвоеного кінця заготовки. Кожний з рядочків «мачку» тут переходить на плоску поверхню кілець, підкреслюючи форму силуету. Вишуканістю пропорцій і орнаменту, органічно поєднаного з формою виробу, відзначається проколювач з держаклом у вигляді трьох кілець, зігнутих із розрубаного на три частини закінчення. Середня частина проколювача полегшена вирубаними по краях лініями півдуг, на стику яких утворюються зубчики. Поверхня злегка декорована кільцями («колачиками»). «Колачики», «кривульки», «мачок», «зубики», «зірочки» широко використовувалися і в інших видах народного металообробництва гірського населення, зокрема в таких, як мосяжництво і сніцарство (різьба по дереву)¹⁷⁶.

Серед народних музичних інструментів гірського населення великою популярністю користувалася дримба, яку на Гуцульщині ще називали «варганом», на Лемківщині — «органом», а на Закарпатті «доромбою»¹⁷⁷.

Корпус цього невеличкого (4×6, 4×8 см) губного інструмента ковалі виготовляють із звичайного саморобного цвяха-«ухналя» у вигляді підко-

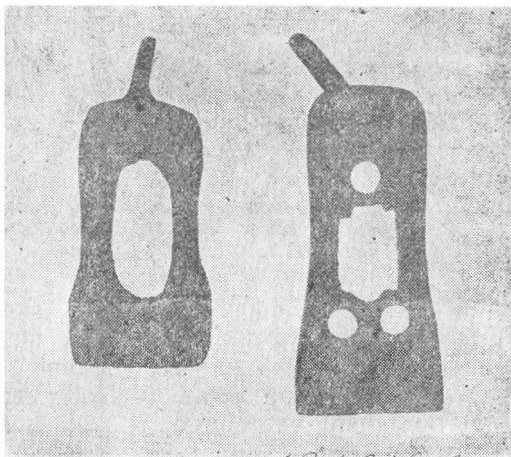
ви, кінці якої, спочатку загнуті до середини, витягують на 3—4 см, паралельно один до одного, залишаючи 2—3-міліметрову щілину. Посередині дугоподібної частини приварюють нерухому стальну пластину, вільний кінець якої проходить між паралельними «губками», не торкаючись до них і поступово звужуючись в тонесеньку стальну нитку-мембранку. Для виготовлення пластинок-резонаторів майстри використовують високоякісну сталь із «злизаних» старих кіс. Така сталь «добре пружинить» і дає чистий звук.

На Гуцульщині цей промисел був найбільш поширений у Новоселицькому і Верховинському районах. Славився своїми дримбами коваль Михайло Шевчук із с. Чернятин, Городенківського району Івано-Франківської області, якому допомагав, навчаючись ремеслу, син Олексій — відомий нині майстер по виготовленню «варганів». В с. Річка Косівського району робив дримби славнозвісний В. Штрук, а в с. Ростоки цього ж району — С. Гавриляк. В с. Великий Ясенів Верховинського району на Івано-Франківщині робить дримби М. Нечай — організатор першого ансамблю дримбарів на Гуцульщині.

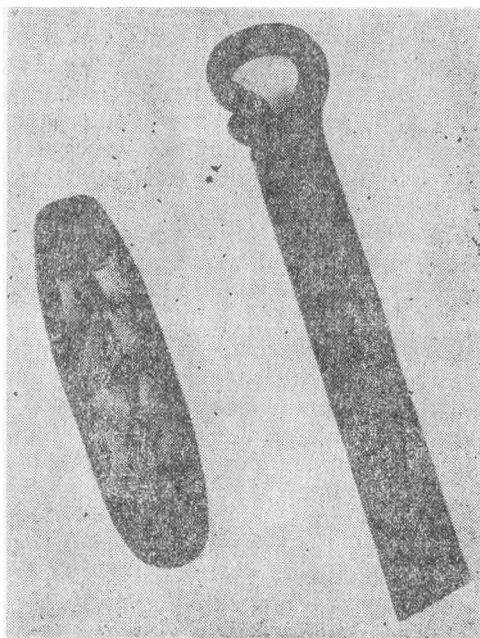
Гуцульські маленькі дримби відзначаються вишуканістю силуету, пропорційністю елементів. На всій території їх виготовляли однакових розмірів, а різниці звучання майстри досягали за рахунок якості сталі, профілю пластинок і форми корпусу.

¹⁷⁶ Wierzbicki L. Wzory przemusly domowego. Wuroby metalowe wloscian na Rusi.— Lwow, 1929.

¹⁷⁷ Білинський О. А. А я куплю собі дримбу // Наука і суспільство.— 1985.— № 12.— С. 10.

Кресала з Тернопільщини на Поділлі. Середина XIX ст. (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

Кресала з с. Добрусин Нестерівського р-ну Львівської обл. та з с. Голова Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. Середина XIX ст. (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

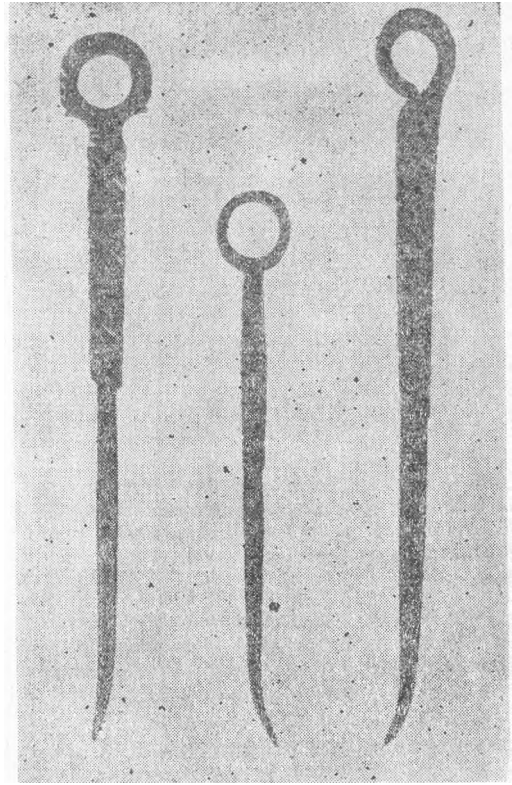
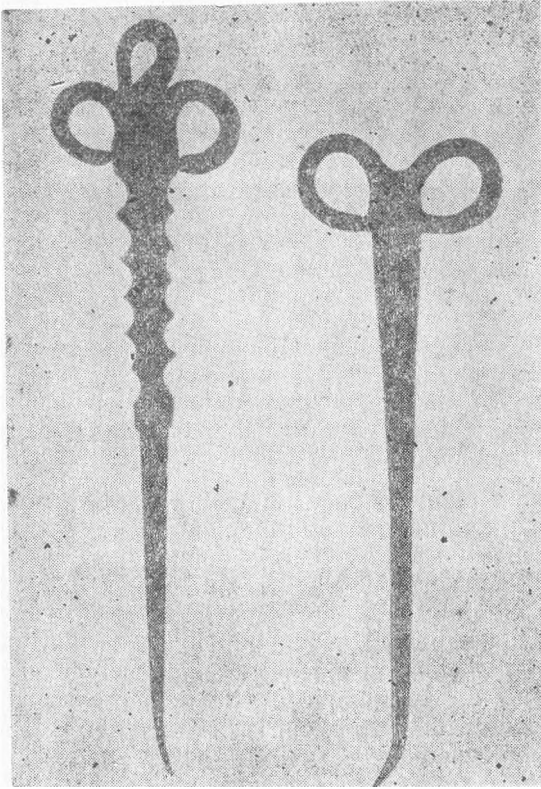
На відміну від гуцулів, бойки виготовляли дримби грушевидної форми різних розмірів, (від 3—4 до 7—9 см), завдяки чому досягали більш широкого діапазону звучання. В с. Мирча Перечинського району (Лемківщина) майже всі: і старі, і молоді, і діти грали на «органах», замовляючи їх у сільського коваля¹⁷⁸. На жаль, на закарпатській Лемківщині до наших днів цей промисел не зберігся. Кували дримби і мандрівні ковалі-цигани: «тут-таки на ярмарку в невеликій пересувній кузні, прямо на очах у замовника з білого шматка криці з'являвся нехитрий інструмент з дивним звучанням»¹⁷⁹. Виготовляючи дримби, ковалі поєднували залізо і сталь, вдало використовуючи їх фізичні характеристики: пластичність і пружність. В поєднанні з оптимальною формою це надавало звучанню інструментів потрібного тону і тембру.

Ковані дверні замки, прості за конструкцією і способом виготовлення, зручні і надійні в користуванні, ефектні в декоративному відношенні, в кінці XIX — на початку XX ст. були широко розповсюджені не тільки на Україні, а й у Білорусії, Польщі, Чехо-Словаччині, Болгарії та інших країнах¹⁸⁰. Називали їх переважно клямкою, але окремі частини замка мали місцеві назви. Так, на Поліссі штабку на внутрішній стороні дверей, яка

¹⁷⁸ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 4.— С. 1.

¹⁷⁹ Білинський О. А. А я куплю собі дримбу.— С. 10.— II.

¹⁸⁰ Пащук Ю. Ф., Сахута Е. М. Художественная обработка металла // Общественный быт и духовная культура населения Польсы.— Минск, 1987.— С. 301; Ганская О. А. Народное искусство Польши. Художественная обработка металла.— М., 1970.— С. 49; Сахута Я. М. Народнае мастацкое ковальства.— Мінск, 1981.— С. 56; Gajek J. Zagrys etnograficzny zachodniej czesci Podola.— Peterburg, 1947.— S. 11; Reinjuss R. Ludowe kowalstwo...— S. 106—119

власне і замикала їх, називали «западня» або «западка»¹⁸¹, язичок, що піднімав штабку, називали «кляпкою», а на Поділлі — «ложечкою»¹⁸².

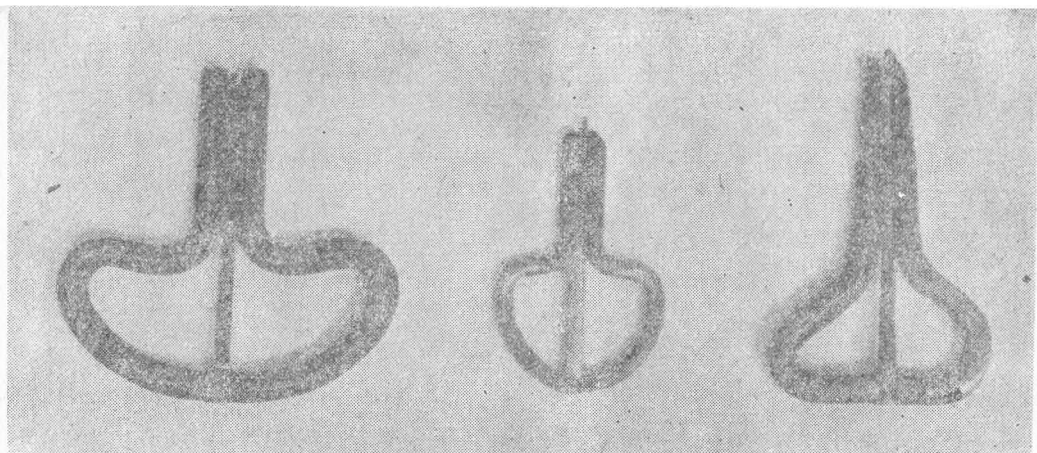
Дужку ручки згинали з круглого або прямокутного в перерізі залізного прута діаметром 10—15 см, переважно у вигляді серпа чи півкола. Кінці його нагрівали в ковальському горні і розклепували (нижній менше від верхнього). Площину верхньої частини ручки робили значно більших розмірів, трикутної, овальної чи прямокутної форми, якій коваль за допомогою зубила надавав вигляду листка дере-

«Протички» — проколювачі до люльок. Верховинський р-н на Гуцульщині. Друга половина XIX ст. (фонд металу МЄХП ЛВ ІМФЕ АН України).

ва, сердечка, силуету пташки тощо. Зубилом прорубувався і невеликий (круглий, овальний, прямокутний) отвір для язичка, а пробійником — 3—5 маленьких отворів для цвяхів. Нижня, простіша за формою розклепана частина ручки кріпилася до дверей одним, рідше двома цвяхами. В кінці коваль напильником зачищав краї вирізаного профілю і зубилом чи пауноном насікав нескладні візерунки. Найбільш поширеною формою були клямки, верхня частина яких розклепана у вигляді листочка дерева. Іноді, прагнучи до більш натурального

¹⁸¹ Pietkiewicz Cz. Polesie. Rzeczyckie.— S. 302.

¹⁸² Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зом. 3.— С. 5, 11.

Дримби — губні музичні народні інструменти. Зліва направо: буковинська дримба. Майстер Т. К. Дебрин, с. Вижинка Вижницького р-ну Чернівецької обл., 1980-ті роки; гуцульська дримба. Майстер М. М. Нечай, с. Верхній Ясенів Косівського р-ну Івано-Франківської обл., 1980-ті роки; бойківська дримба. Майстер Л. М. Михалко, с. Бітля Турківського р-ну Львівської обл., 1980-ті роки (з колекції Л. С. Сабан, м. Львів).

зображення, на листках висікали лінії, які симетрично під кутом одна до одної розходилися в протилежні від центральної лінії сторони. Зустрічаються ручки, конфігурація яких нагадує стилізовані листки дуба, липи тощо.

Часто ковалі, намагаючись надати своєму виробу якомога декоративнішої форми, верхню частину ручки робили у вигляді листочків із висіченими над ними силуетами пташок чи їх голівок, розведених у протилежні сторони чи повернутих одна до одної, а також бутонів квіток.

Щоб посилити декоративність ручки дверей, ковалі насікали зубилом уздовж конфігурації площини нескладний орнамент з коротких рисок чи крапок, підсилюючи характер зображеного силуету, створюючи враження викінченості загальної композиції. Цікавим є мотив сонечка, дуже поши-

рений в різних видах народного мистецтва України та інших слов'янських народів, що вказує на органічний зв'язок ковальства з місцевими художніми традиціями. Іноді композиційне вирішення верхньої частини ручки створює враження наперед ретельно продуманої композиції. Наприклад, голівка пташки на ручці із с. Калдубишч Львівської обл., не витягнута, як звичайно, способом гарячого кування, а вирізана в межах загальної площини овалу.

Особливої форми клямки прикрашали двері громадських та культових споруд. Клямка на дверях дзвіниці в с. Тисовець Сколівського р-ну на Львівщині виготовлена у вигляді дерева із гніздом на верхечку, з якого виглядають дві пташині голівки. Клямки церковних дверей, як правило, прикрашали вирізаними зображеннями хреста, силуету церкви. Форма нижньої розклепаної частини ручки завжди стилістично поєднувалася з її верхньою частиною, але завдяки меншому розміру і скромнішому декоруванню становила своєрідне закінчення загальної конфігурації, імітуючи лапку пташки, хвіст змія тощо.

Важливим елементом, що довершу-

вав композицію клямки, був язичок, викований у вигляді лопаточки або ложечки із завернутими вверху або вниз краями.

Цвяхи, якими кріпилися замки до полотна дверей, були одночасно й декоративними елементами, що доречно доповнювали зооморфні, антропоморфні, солярні і рослинні мотиви.

Наприкінці ХІХ, особливо на початку ХХ ст., в селах широко розповсюджуються значно надійніші пружинні замки, які поступово витісняють клямки.

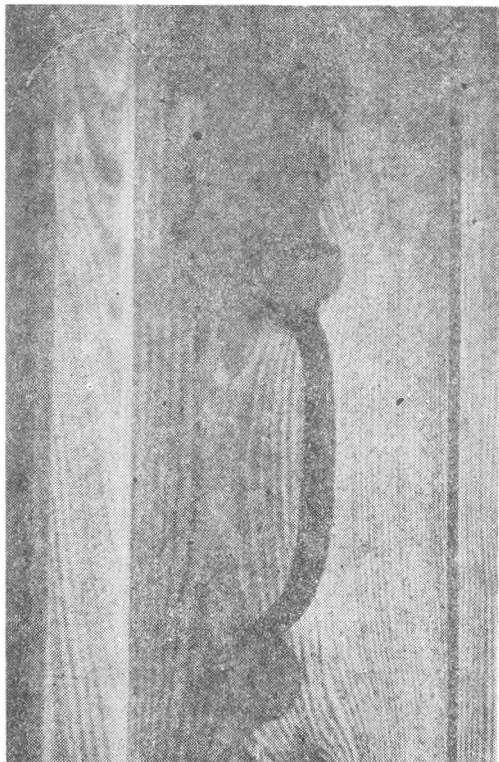
Виготовлення пружинних механізмів замків здавна було відомим на Україні. Проте довгий час (ХVІ—ХVІІІ ст.) вони побутували тільки в містах і містечках, де їх виготовляли цехові ремісники¹⁸³.

Такий замок складався з коробки механізму, вмонтованої з внутрішнього боку дверей, двох клямок (по одній з кожної сторони) і зовнішньої накладки навколо отвору для ключа і клямки.

Маючи досвід і усталені традиції в оздобленні клямок, сільські ковалі, переймаючи досвід міських ремісників і переосмислюючи його, створюють оригінальні композиції накладок пружинних замків для дверей, скринь і куфрів.

В селах пружинні замки вперше з'явилися в церквах, капличках, косяках, тому в їх оздобленні переважать елементи християнської символіки — силуети церков, частіше — зображення хрестів.

Невеликі металеві накладки («шильдики») на скринях були переважно невибагливої форми — у вигляді овалу, сердечка, прямокутника із виріза-

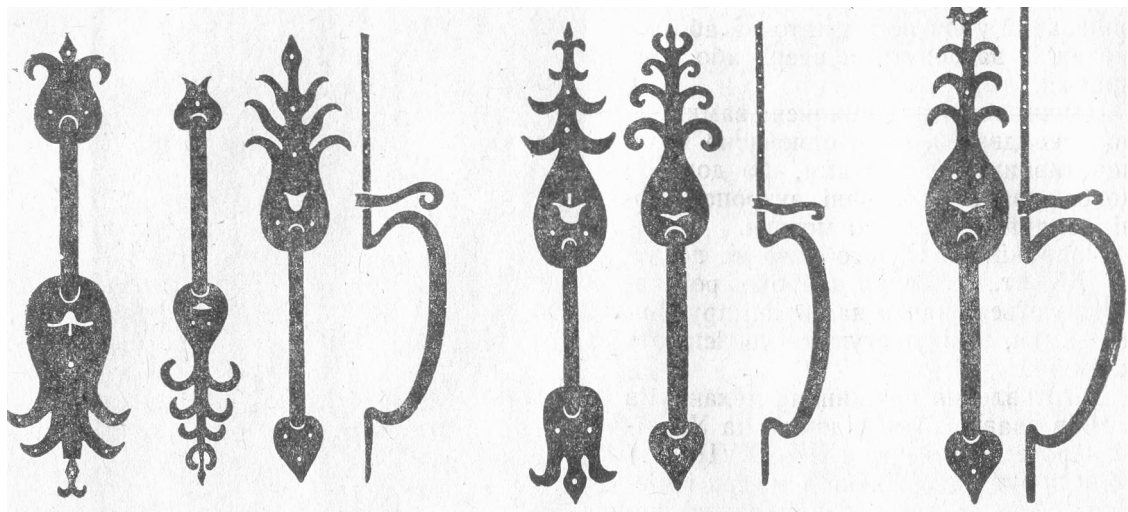

Клямка на дверях дзвіниці із с. Тисовець Сколівського р-ну Львівської обл. (Львівський музей народної архітектури та побуту).

ними або зрізаними кутами. Проте вони відігравали важливу роль в загальному декорі скрині і були однією із складових частин композиційного вирішення її передньої стінки. Наприклад, на скрині, оздобленій ковалем Василем Кишком із м. Городка, що на Львівщині, накладка у вигляді сердечка є не тільки композиційним закінченням середньої полоси у вигляді стилізованого дерева з пишно розгалуженими верхніми гілками, а й центром декору передньої стінки.

На декоративне вирішення накладок дверних пружинних замків впливає механізм їх експлуатації. Металеві профілі, вирізані з бляхи, за своєю

¹⁸³ Жолтовський П. М., Запаско Я. П. Художні металеві вироби західних областей України ХVІ—ХVІІІ ст.— К., 1950.— Табл. 11, 13.

Клямки до дверей з Полтавщини і Черкащини.

формою нагадують вертикальну частину клямки, але без ручок. Їх вирізують у формі повернутих голівок пташок, сердечок, антропоморфних зображень, використовують квіткові мотиви, враховуючи наявність «клямки» (ручки-важеля), яку включають в композицію. Іноді ручка-важіль імітує руку людини тощо.

Накладка замка дерев'яної церкви із с. Тисовець на Львівщині (1863 р.) вирізана у вигляді дзвона, а клямка до нього імітує язичок-калатало.

Різнопрофільовані засуви для висячих замків, якими закривалися комори, стодоли та інші господарські споруди, виготовлялися з товстої полоси заліза, а декорувалися геометричним і стилізованим рослинним орнаментом.

Традиційним елементом оздоблення даху сільського житла на Україні в середині XIX — на початку XX ст. були викувані із заліза або вирізані з бляхи вітровкази («флюгери» — від

голл. «vleygel» — крило)¹⁸⁴. Цей звичай прикрашання будинків дуже давній і був широко розповсюджений в країнах Західної і Східної Європи. На графічних зображеннях Львова XVI—XVIII ст. дахи будинків завершуються великою кількістю шпилів із прапорцями та інших форм вітровказами. У Києві на Подолі знайдено флюгер XVIII ст. у вигляді силуету птаха — сирени. Виконаний він в низькому рельєфі і свідчить про зв'язок тогочасного міського ковальства з традиціями українського народного мистецтва¹⁸⁵. В кінці XIX — на початку XX ст. вітровкази широко розповсюджуються не тільки в містах і містечках, а й у селах України. Це зв'язано з тенденцією звернення до стилів минулих століть в міському будівництві, а також появою дешевшого, заводського листового заліза в селі.

¹⁸⁴ Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1964.— Т. 5.— С. 317.

¹⁸⁵ *Рождественская С. Б.* Русская художественная традиция в современном обществе.— М., 1981.— С. 103; *Консан В.* Таллинские флюгера.— Таллин, 1967.— С. 11—67.

Найпоширенішими були вітровкази у вигляді силуету півня, голуба чи іншого птаха.

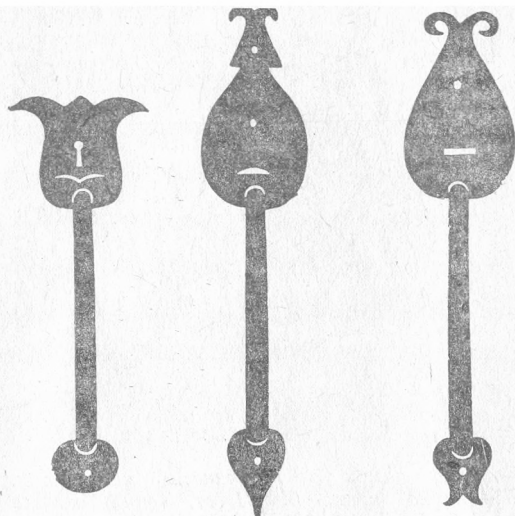
Часто декоративним елементом на вітровказях цього періоду служить дата (рік виготовлення), яка чітко прочитується на фоні неба ¹⁸⁶.

Найпоширенішим було зображення силуету півня (когута), який вважався охоронцем домашнього вогнища від злих духів. Силует півника на вітровказові, що знаходиться на одному з будинків с. Кривчичі біля Львова ¹⁸⁷ (поч. ХХ ст.), вирізано з бляхи товщиною 1,5 мм. Сліди від зубила зачищені напильником. До рухомого стержня, викovanого із заліза, півник прикріплений способом нютування.

Більш реалістичною є фігурка півня на флюгерів з с. Залісся Волинської області (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Вигляд півника в русі має флюгер із с. Лопушине Рівенської області (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Іноді фігурки на вітровказях настільки стилізовані, що в їх силуетах лише вгадуються півень, голуб чи інший птах.

Найулюбленішим мотивом народного ковальства було сонечко. На флюгері початку ХХ ст. (Львів) ¹⁸⁸ воно зображене у вигляді круга з вирізаними очима, носом, бровами і ледь усміхненим ротом. Від круга відходять гострі прямі і хвилясті промені, які, чергуючись, створюють враження руху. Художній образ підсилений синьою і червоною (по контуру рисунка) фарбами. До цього прийому ковалі часто зверталися, виготовляючи вироби з бляхи.

Мотив дракона, який часто зустрі-

Клямки до дверей із Львівщини, Тернопільщини та Рівненщини.

чається на міських будинках цього періоду, повністю відсутній на вітровказях, виконаних сільськими ковалями. Очевидно, вони виготовлялися майстрами іноземного походження, яких в той час було багато в українських містах і містечках, або під їх впливом.

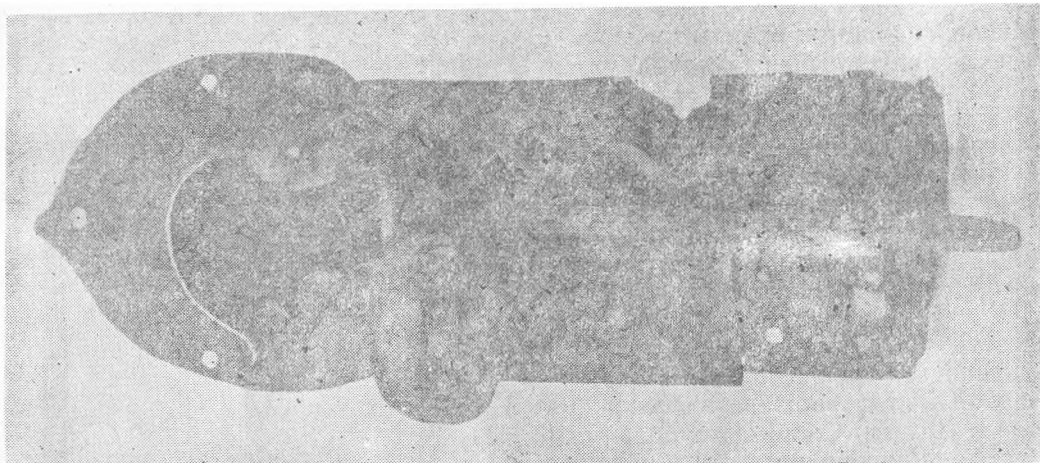
В сільській місцевості найчастіше функції вітровказу виконували рухомі прапорці, прикріплені до конька даху на торцевій стіні. Вони, на відміну від флюгерів, були прості за формою. Застосування мережива просічного заліза в декорі сільського житла особливого розповсюдження на Україні набуло в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Поширенню цього промислу в однаковій мірі сприяли такі фактори, як збільшення випуску дешевої бляхи, і, відповідно, поступової заміни солом'яних дахів залізною покрівлею ¹⁸⁹, а та-

¹⁸⁶ Консап В. Таллинские флюгера.— С. 136—142.

¹⁸⁷ Леськів С. М. Художнє ковальство. // Довідник художніх народних промислів УРСР.— С. 72.

¹⁸⁸ Фурд металу ЛВ ІМФЕ АН України.— № 9234.

¹⁸⁹ Дитмар Н. Ф. Матеріали по вопросу о деятельности земств Империи по снабжению населения кровельным и сортовым железом и сельскохозяйственными машинами и орудиями.— Харьков, 1903.— С. 301.

Кований замок з пружинним механізмом. Львівщина, кінець XVIII ст. (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

кож збереження давньої традиції ажурно вирізаними полосами прикрашати скрині, куфри, профільованими накладками — клямки дверей, витинанками — вікна тощо.

Поширення промислу просічного заліза проходило нерівномірно. Більш інтенсивно він розвивався в районах виробництва листового заліза (Донецько-Криворізький басейн, Полтавський, Київський і Чернігівський металооброблювальні заводи) і у великих торговельних центрах. На території України найбільш поширеним він був на Закарпатті, куди значна кількість прокатного заліза ввозилась із заводів Австрії і Польщі.

В селах східної України в зв'язку з місцевими кліматичними умовами особливого поширення набуло виготовлення димників (в деяких місцевостях їх називають надимники)¹⁹⁰.

Особливою славою користувалися димники Демида Кривенка із с. Ко-

ванчик на Полтавщині¹⁹¹, Івана Кадаша з Лисої гори на Миколаївщині¹⁹².

Надимники Опанаса Доюна із с. Тарки на Дніпропетровщині своєю формою нагадували казкові хатки, зведені на комині будинку¹⁹³.

Димники, захищаючи комин від атмосферних опадів чи задування вітру (особливо в степовій Україні), одночасно прикрашали будинок, доповнюючи, а часто й оживлюючи його загальний вигляд.

В гірських селах Хустського району на Закарпатті новозведений будинок прикрашали силуетним зображенням двох голубів — символом щасливого подружнього життя. Голубків з'єднували вигнутою дугою половою бляхи, а посередині, трохи спереду і внизу від них прикріплювали маленький хрестик, прикрашений півциркульною смужкою бляхи, що мала зубчаті краї. Завдяки легкості конструкції і формі її елементів створювалося враження повільного лету птахів над будинком. Якщо в господі появлялася

¹⁹¹ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, папка 2.— С. 4.

¹⁹² Там же.— С. 5.

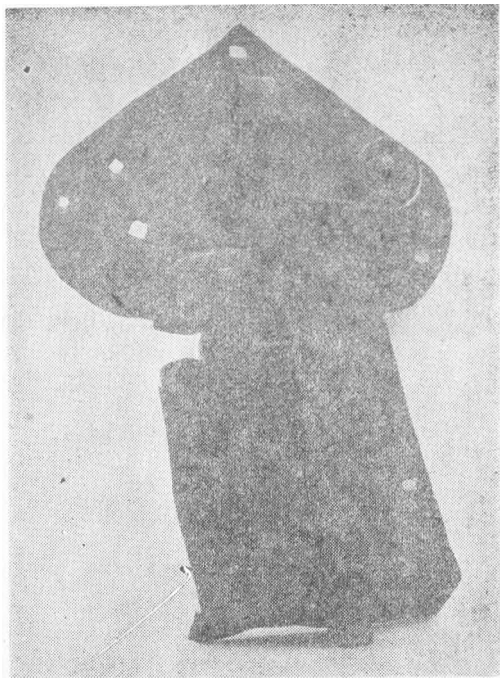
¹⁹³ Там же.— С. 3.

¹⁹⁰ Малина В. «Жестяные» корони // ДИ.— 1983.— № 11.— С. 23.

невістка, то нову пару голубів на другий день після весілля прикріплювали на протилежному кінці даху. Їх міг виготовити і сам наречений, але переважно замовляли ковалю, який намагався кожній парі голубів надати певної своєрідності¹⁹⁴.

Інтер'єр житла, який формувався протягом віків, відзначається простою, доцільністю і зручністю. Кожен куток кімнати, як зазначає В. Маланчук, у відповідності до його функціонального призначення поступово набував свого усталеного умеблювання¹⁹⁵.

Серед меблів особливе місце займала скриня, яка здавна побутувала на Україні та в інших країнах¹⁹⁶. У Львівському літописі під 1604 роком записано: «Того ж року у Острозі пожога великая была... неможная рече [ї] рятовати, аж самі мусили убо утікати, а скрині і інше метали у воду...»¹⁹⁷. Отже, в кінці XVI—на початку XVIII ст. в українських містах виготовляли залізні або ж суцільно обковані залізом скрині, які згадуються літописцем серед інших металевих виробів. Ковані скрині на Україні поширюються у XVII—XVIII ст. Хоча в їх художньому оздобленні відчуються впливи тогочасного західноєвропейського стилю, що пояснюються наявністю в містах великої кількості чужоземних ремісників, а також обов'язковим стажуванням майбутніх майстрів за кордоном, проте в основі лежать

Кований замок до церковних дверей з пружинним механізмом XVIII ст. (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

елементи українського народного ковальства¹⁹⁸.

В селах з давніх-давен жіночий святковий одяг зберігали в «боднях», «кадовбах», видовбаних з колоди або ж зроблених із клепок, стягнутих обручами¹⁹⁹. У XVIII ст., особливо в другій половині XIX ст. на Україні в заможних сільських господарів також появляються скрині²⁰⁰. В них зберігали святковий, переважно жіночий

¹⁹⁴ Там же.— Зош. 3.— С. 22.

¹⁹⁵ Маланчук В. А. Інтер'єр українського народного житла.— К., 1973.— С. 7.

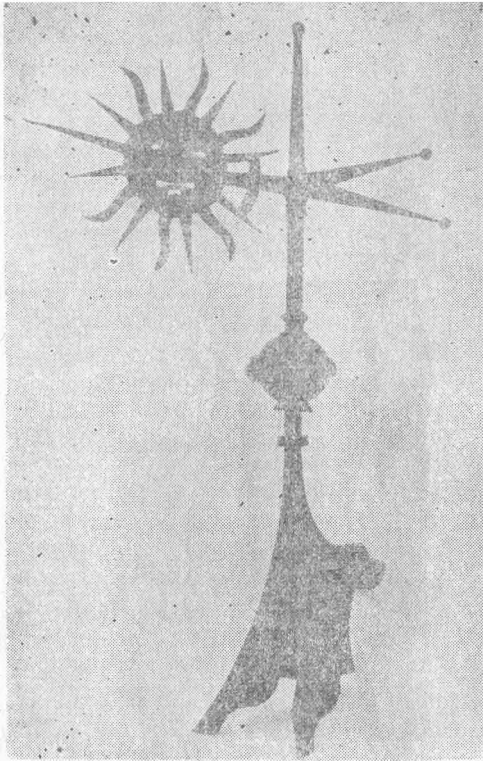
¹⁹⁶ Таранущенко С. А. Українські народні меблі // Народна творчість та етнографія.— 1957.— Кн. 2.— С. 78; 80; Будзан Л. Ф. Українські народні скрині // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.— К., 1975.— С. 112—116; Ганская О. А. Народное искусство Польши.— 1970.— С. 50—51.

¹⁹⁷ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— Вип. 2.— С. 130.

¹⁹⁸ Жолтовський П. М., Запаско Я. П. Художні металеві вироби західних областей Української РСР (XVI—XIX ст.).— К., 1959.— С. 4.

¹⁹⁹ Будзан А. Ф. Українські народні скрині.— С. 112; Волков О. К. Украинский народ в прошлом и настоящем.— С. 533.

²⁰⁰ Ганская С. А. Народное искусство Польши.— С. 50.

Флюгер — «сонечко», м. Львів. Кінець XIX ст.— поч. XX ст. (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

одяг, до неї дівчина на виданні складала свій посаг. За народним звичаєм скриня, що була найбільш вагомою часткою приданого, стала невід'ємним елементом весільної обрядовості:

Вийди матінко подивися,
Що тобі бояри привезли.
Привезли скриню із замком,
Молоду невістку із вінком ²⁰¹.

Коли ж батьки не хотіли видавати дочки, то, відмагаючись, говорили:

²⁰¹ Орел Л. О. Украинские свадебные скрини // Декоративное искусство.— 1980.— № 15.— С. 48.

«грошей нема, скрині нема, та й одежа плоха» ²⁰².

Скриня була предметом загального захоплення, а іноді і заздрості з боку подруг нареченої. А в світлиці її ставили на видне місце коло стола, або й замість нього, тому до її оздоблення підходили особливо вимогливо, враховуючи мистецькі народні традиції даної місцевості.

Особливо широкого розповсюдження ковані скрині набувають на Україні починаючи з середини XIX ст. Залізне окуття у вигляді суцільної смуги, зігнутої під прямим кутом, профільованої або «мережаної» різної форми прорізами, зміцнювало кутову зв'язку стінок скрині і вигідно підкреслювало її конструкцію. З цієї ж метою окучували по кутах віко скрині. Залізні вуха, завіси, що з'єднували віко із задньою стінкою скрині, ключі і замки ковалі виготовляли в кузні «на горячо», тобто із розігрітого в горні заліза ²⁰³. В одній з коломиенок, записаних В. Гнатюком, співається:

«Ой ковалю, ковалику, ковалику Гриню,
Зроби мені колодочку замикати скриню» ²⁰⁴.

Художні особливості ажурного («мережаного») окуття скринь залежали від місцевих традицій народного мистецтва, характерного для даної території в різних його видах — ткацтві, вишивці, різьбі по дереву, кераміці, витинанці тощо.

На Подніпров'ї, південному Поліссі, зокрема на Чернігівщині, залізне окуття великих за розмірами скринь в поєднанні з багатим рослинним орнаментом відіграло важливу роль в загальному декорі, створюючи своєрідні

²⁰² Свадьба в селе Курозванах // Труды Общества исследования Воыни.— Житомир, 1910.— Т. 1.— С. 120.

²⁰³ Леськів С. М. Художне ковальство // Народні художні промисли УРСР.— С. 72.

²⁰⁴ Будзан А. Ф. Яворівські мальовані скрині.— С. 50.

рамки для вазонкових мотивів²⁰⁵. Есоподібні мережані закінчення металевих смуг у вигляді розгалужених гілок композиційно завершували мальовані квіти, органічно поєднуючись із загальним оздобленням скрині.

На Київщині і Полтавщині полоси металевого окуття на скринях, в порівнянні з чернігівськими, були значно ширшими, а тому в поєднанні з вертикальними композиціями рослинних або сюжетних розписів створювали більш монументальне враження. Широка смуга тонкої бляхи давали можливість ковалям, крім прорізання, застосовувати спосіб насічки, який значно рідше зустрічається в інших районах України. З найпростіших елементів, таких як півколо, коло, крапка майстри висікали зубилом квіти, гілки тощо, які найчастіше були контурами прорізних мотивів; стилістично поєднаних з мальованими вазонами.

На Дніпропетровщині, поряд з багато декорованими розписними основними скринями з чистими полями («вікнами»), утвореними мережаними та карбованими металевими полосами на передній та бокових стінках, побутовали ковані дубові нефарбовані скрині²⁰⁶. В таких скринях окуття переважало на кутах і менше застосовувалося на площинах передніх та бокових стінок²⁰⁷. «Воронені» (покріті чорним лаком) профільовані, рідше ажурні, полоси заліза чітко вирізнялися на фоні натурального кольору дубових дошок, взаємодоповнюючи одне одного. Злегка мережані нескладним орнаментом полоси заліза на передній стінці у верхній її час-

тині переходили у гілки дерева, створюючи враження легкості всієї конструкції. На Миколаївщині побутовали великі скрині, прикрашені геометричним орнаментом, або ж немальовані ковані: «Під святими образами у кутку стояв стіл, накритий скатертиною, а під причілковою стіною — велика скриня із залізним окуттям, або геометричним орнаментом»²⁰⁸.

Ковані, переважно немальовані, скрині були широко розповсюджені на Поділлі. Недаремно в одній із подільських народних пісень є такі слова:

«У тебе скрині все ковані,
У них червонці раховані»²⁰⁹.

Про значний розвиток «сундучного» (по виготовленню скринь і куфрів) промислу на Поділлі свідчать статистичні дані звітів Комісії по дослідженню промислів в Росії в кінці XIX — на початку XX ст.²¹⁰

Спочатку металеве окуття, як на скрині з с. Волковинці Летичівського р-ну Хмельницької обл., застосовували із суто декоративною метою. Як правило, три легко карбовані і скромно мережані полоси заліза, у верхній частині есорозгалужені у дві чи зігнуті в одну сторону, прикрашали передню, а по одній — бокові стінки мальованої, виготовленої найчастіше з липи, скрині. Пізніше, з метою підсилення конструкції, кути подільських скринь обковують профільованими або ажурними металевими смугами. Іноді залізні полоси повторювали вибагли-

²⁰⁸ Струнка М. Л. Українське народне житло Миколаївщини (XIX—XX ст.) // Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 2.— С. 66.

²⁰⁹ Будзан А. Ф. Українські народні скрині.— С. 49, 113.

²¹⁰ Колесса Ф. Українська словесність.— Львів, 1939.— С. 164; Давидова С. А. Кустарная промышленность в Полтавской губернии // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России.— СПб., 1903.

²⁰⁵ Будзан А. Ф. Українські народні скрині.— С. 115; Орел Л. Украинские свадебные скрини.— С. 48.

²⁰⁶ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зощ. 1.— С. 12.

²⁰⁷ Будзан А. Ф. Українські народні скрині.— С. 116.

во профільований низ її передньої стінки²¹¹.

Великого поширення ковані скрині набули в південних районах Волині в кінці XIX — на початку XX ст. Наприклад, тільки в с. Новосілки біля Володимира-Волинського виготовленням скринь і куфрів займався 47 кустарів²¹². Слід відзначити, що на Волині в кожному селі і містечку були одна — дві, а то й більше кузень, а тому ковані вироби тут особливо поширені.

Велика кількість кованих скринь характерна для Львівщини. Яворівські соснові скрині завжди фарбували і розмальовували, а липові покривали прозорим лаком. Місцеві ковалі обковували їх або в майстерні столяра, якщо скриню замовляв хтось із односельчан, або ж на базарі. Тут же на базарі, як зазначає А. Будзан, «...вставляли до скрині замки (заздалегідь виготовлені.— С. Б.), та прикріплювали довкіл отвору для ключа металеве окуття («шильдик»)»²¹³, який був невибагливо профільований у вигляді овала, сердечка тощо.

Особливе захоплення викликають городоцькі скрині. Соснові і смерекові фарбували в зелений, охристий, рідше червоний кольори, а на липових зберігали природний колір дерева, покриваючи лише оліфою, щоб не точив шашіль. Передню стінку ковалі густо декорували багатопрофільованими або мережаними смугами бляхи, які нагадують стовбур дерева з розгалуженими гілками. Кути скринь укріплювали металевими накладками у вигляді завісів, або суцільною профільованою і мережаною смугою заліза. Кути віка (як і скрізь на Україні), зміцнювали

²¹¹ *Маланчук В. А.* Інтер'єр українського народного житла.— С. 11.

²¹² Кустарные и другие промыслы в Вольнской губернии по данным обследования 1910 г.— Житомир, 1910.— С. 12.

²¹³ *Будзан А. Ф.* Яворівські мальовані скрині.— С. 50.

металевими трикутними бляхами — «філіствами»²¹⁴.

Активно декоруються підніжки скринь і її бокові стінки. Часто ковалі в загальну композицію включали як декоративний елемент ініціали свого прізвища та імені. Так, на скрині, яку окував Василь Кишко з Городка (придане його дружини), вирізані з бляхи латинськими буквами його прізвище та ім'я, що в оздобленні передньої стінки відіграють роль декоративного елемента. Протягом тривалого часу, аж до 30-х років XX ст., кована скриня була гордістю і символом достатку кожної господині, мрією молоді дівчини.

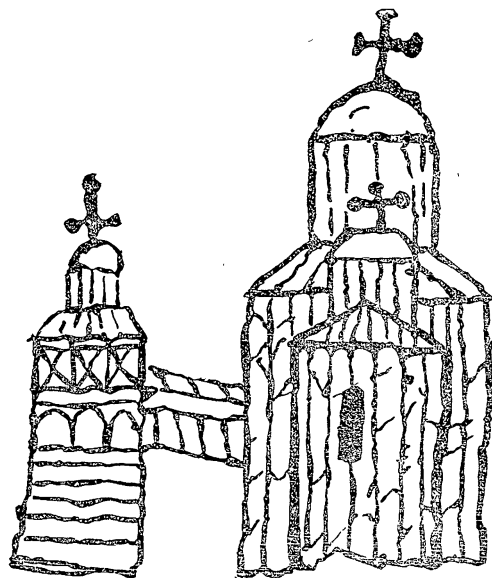
У зв'язку з функціональним та декоративним призначенням скрині особливо вибагливо оздоблювали передню стінку і скромніше дві бокові. Своєрідно профільовані й ажурно вирізані полоси темного заліза виразно виділялися на фоні світлого профільованого чи мальованого дерева. В основу композицій, якими прикрашали скрині, покладено елемент народних орнаментальних мотивів — розгалужені гілки дерев, стилізовані квіти, дерево життя, різноманітні геометричні фігури. Контраст між темним залізом і світлим деревом, а також між фактурою цих двох матеріалів надавав декору скрині своєрідності, створював враження надійності і величі.

В XIX ст. в побуті сільського населення широко розповсюджуються куфри. Низькі, висотою до 50 см, використовувалися вони для зберігання одягу та інших цінностей. На відміну від скринь, в їх обковуванні застосовують переважно гаряче кування. Обковували куфри або по кутах з'єднання стінок та на передній стінці і віку, або ж, найчастіше, двома — трьома полосами товстого заліза, що пересікають віко

²¹⁴ Там же.— С. 31.

Хрести на Софійському соборі у Києві. Рисунок на плані А. Кальнофойського, 1638 р.

Хрести на церкві Миколи Притиска на Подолі у м. Києві. Рисунок на плані І. Ушакова, 1695 р.

і йдуть по стінах вниз. Краї зовнішніх полос іноді профілювалися зубцями чи кривими лініями, рідше прикрашалися прорізним орнаментом чи насічкою. Як і на скринях, в орнаментальному оздобленні куфрів переважали геометричні та стилізовані рослинні мотиви.

Отже, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. із збільшенням випуску листового заліза і з розвитком сільського ковальства широко розповсюджується звичай обковування скринь і куфрів. Сільські ковалі, враховуючи місцеві, вже усталені традиції оздоблення цих меблів (малювання та розпис олійними фарбами тощо) досить делікатно вносили елементи кованої пластики, органічно поєднуючи їх з формою і функцією предметів.

В українському народному мистецтві, на жаль, не дістало ще належного наукового висвітлення і художньої

оцінки таке оригінальне явище, як кування надбанних, придорожніх і надгробних хрестів.

Відсутність кованих залізних хрестів серед археологічних знахідок ІV—ІХ ст. приводить до висновку, що на перших християнських храмах, існування яких стверджує М. Ю. Брайчевський, хрести не встановлювалися, або були дерев'яними²¹⁵.

Про те, що храми Х—ХІ ст. уже щедро прикрашалися хрестами, свідчить розмова «гостя із Саксонії» з єпископом Тітмаром в Мензенбурзі, який після перебування в Києві у 1018 р. був під великим «враженням від гущі куполів з хрестами, що височили над містом»²¹⁶.

²¹⁵ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси.— К., 1989.— С. 20.

²¹⁶ Понте А. Перші сто років християнства на Русі // Варшавські українознавчі записки.— Зошит І.— Варшава, 1989.— С. 37.

Зараз важко визначити достовірно первісний тип давньоруського надбаного хреста. Хрест, знайдений на руїнах Десятинної церкви (побудованої князем Володимиром наприкінці X ст.), як слушно зазначає о. Юл. Катрій, міг бути більш пізнішого періоду²¹⁷.

Велика кількість культових споруд X—XIII ст. була знищена або зруйнована татаро-монгольською ордою. Дерев'яні церкви Галицько-Волинського князівства цього періоду, яке не зазнало такого спустошення, не збереглися внаслідок недовговічності будівельного матеріалу. Ці кам'яні храми, що вціліли на Русі, протягом століть неодноразово перебудовувались або обновлювались. Так, наприклад, львівський купець Мартин Груневег, оглядаючи Софію Київську у 1584 р., занотовує, «що її купол, покритий свинцевою бляхою, ще має хрест»²¹⁸. Однак нічого не відомо про його форму і конструкцію.

На рисунках А. Кальнофойського 1638 р. та Вестерфельда 1658 р. всі куполи церкви завершуються легкими в пропорціях, чотирикінечними рівнорамними, із круглими завершеннями кінців, очевидно кованими хрестами, які, безперечно, з'явилися під час реставраційних робіт всього комплексу споруд, розпочатих Петром Могилою в 1630 р.²¹⁹

Можливо саме в цей період складена народом відома шедрівка:

Ізбудуйте сьвятую Софію,
Сьвятую Софію в сьвятім Києві,

²¹⁷ Катрій Ю. Форма українського хреста // Наша християнська традиція.— Рим, 1988.— С. 191.

²¹⁸ Ісаєвич Я. Д. Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт.— 1981.— № 5.— С. 209.

²¹⁹ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1989.— С. 47, 50, 51.

Би на нім було сімдесят верхів,
Сімдесят верхів, сімдесят крижів²²⁰.

Очевидно, перші християнські храми були увінчані хрестами, як це ми бачимо у Візантії²²¹. Запозичені нашими предками разом із візантійською архітектурою храмів, вони мали форму грецького рівнораменного «косого» хреста, який внаслідок функціонального призначення прийняв вертикальне положення²²².

Графічні твори XVI—XVII ст. (мініатюри літописів, фравюри на стародруках, плани міст тощо), підпорядковані внутрішнім законам графічного мистецтва, творчій уяві граверів та значному впливові західноєвропейських зразків, не завжди достовірно передають характер тогочасної архітектури. Однак, як зазначає В. Січинський, в зображенні окремих, особливо залізних елементів, вони донесли до нас «своєрідні риси української творчості, і навіть зразки зрисованих з тогочасного оточення»²²³.

На основі вивчених джерел нами виявлено, що найдавніший тип надбаного хреста, який зберігся до наших днів у Галичині, становить собою чотирикінечник, утворений шляхом перетину рівновеликих вертикального стержня і горизонтального рамена під прямим кутом.

Таким хрестом завершується пресві-

²²⁰ Широцький К. Надгробні хрести на Україні.— С. 25.

²²¹ Брунов Н. И. Очерки по истории архитектуры.— М.; Л., 1936.— С. 486.

²²² Широцький К. Надгробні хрести на Україні.— С. 14; Брайчевський М. Ю. Утверждение християнства на Русі.— С. 22—23. На думку М. Ю. Брайчевського, хрест як символ християнської віри у вигляді натільних хрестиків і зображень «косих» хрестів на складних композиціях календарів з'являється на Русі в першій половині IV ст.

²²³ Січинський В. Архітектура в стародруках // Збірник Національного музею у Львові.— Львів, 1925.— С. 19.

терій²²⁴ старовинної бойківської церкви в с. Улюч біля Сяну (тепер Польща), побудованої в 1510 р. Композиційним центром хреста є перехрестя у вигляді круглої випуклої бляхи, так званої «пуклі». Пуклями трохи меншого діаметра, розташованими в місцях з'єднання залізних прутів, завершуються всі його чотири сторони. Ажур сторін твориться двома прутами, розміщеними на менших кружальцях бляхи. В архітектонічному відношенні хрест становить собою центричну двохвісно-симетричну композицію, побудовану на контрасті круглих плям і прямолінійних елементів.

Ідентичне зображення хреста, який завершує купол мурованої церкви давньоруської архітектури, знаходимо на іконі Св. Миколи з двома житійними сценами кінця XV — початку XVI ст. із с. Здвижень (Ліско, тепер ПР)²²⁵.

Аналогічні хрести встановлені на каплиці Трьох святих у Львові (кінець XVI ст.) та Успенській церкві львівського братства (кінець XVI — перша половина XVII ст.) — одному із небагатьох пам'яників українського відродження, які дійшли до нас у первісному вигляді.

На графічних зображеннях церков, виконаних архітектором А. Лушпинським, із старих дереворитів збірки Львівського Національного музею хрестами цього типу завершуються галицькі церкви в селах Хоросно (1616 р.), Хотинець (1616 р.), Малнів (1670 р.), Золочів (1697 р.). Тут же знаходимо вже згаданий нами хрест на пресвітерії церкви в с. Улюч. Подібної форми хрести бачимо на рисун-

Хрести на дерев'яній дзвіниці Києво-Печерської лаври. Гравюра 1677 р.

ках Софії Київської, виконаних А. Кальнофойським і Вестерфельдом, та церкви Миколи Притиска на Подолі, виконаних І. Ушаковим.

Такі хрести було встановлено на дзвіницях у Дрогобичі (XVII ст.) і Старому Селі (1742 р.) на Львівщині та ін.²²⁶

Як бачимо, з розвитком монументальної архітектури, яка зазнає впливу візантійського мистецтва з його культом симетрії і гармонії, місцева народна традиція створила своєрідну форму надбанного хреста, в основі якого лежить центральна двохвісна симетрія, що була широко розповсюджена по всій території України.

Одночасно у північній частині христів, переважно на центральних банях, появляється звернений рогами вгору півмісяць. Таким хрестом завершується, зокрема, купол над навою церкви в с. Улюч²²⁷.

²²⁶ Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX ст.—С. 148, табл. 8.

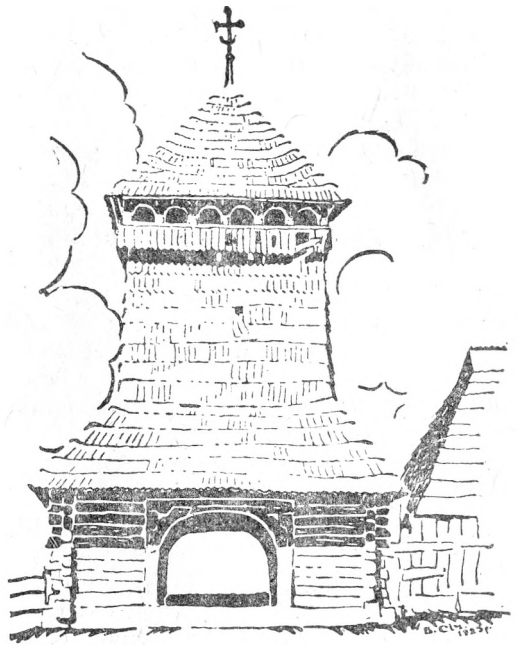
²²⁷ Іванусів О. В. Церква в Руїні.— С. 122—123.

²²⁴ «Пресвітерія» — завітварна частина приміщення церкви.

²²⁵ Свенціцька В. І. Українське малярство XIV—XVI століть // Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Українське малярство XIV—XVIII століть у музейних колекціях Львова.— Львів, 1990.— С. 13, іл. 24.

Хрест на дзвіниці в Старому Селі на Львівщині. Рисунок В. Січинського.

Хрест на дзвіниці в с. Топільниця на Львівщині, 1730 р. Рисунок В. Січинського.

Однорамним, злегка видовженим прямим хрестом з півмісяцем внизу, увінчана дерев'яна церква галицького типу (С. А. Уваров) на рисунку мандрівника Антона Гйотеріся²²⁸, виконаному в 1615—1616 рр.

Подібні хрести на церкві у с. Топільниця (1730 р.) та на дзвіницях у селах Лозин (1692 р.) і Ганулець (1756 р.) в Галичині фіксує В. Січинський²²⁹.

Існує кілька версій тлумачення названого елемента хреста. Наприклад, С. Яремич вважає, що півмісяць є спрощеною формою акантованого листа візантійських хрестів, які на місце-

вому ґрунті набули вигляду «серпа місяця»²³⁰.

Дослідник церковної старовини Н. Снегір'ов припускає, що фігура півмісяця очевидно походить від грецької ϵ — епсилон, початкової букви слова $\epsilon\phi\omicron\varsigma$, і означає ту висоту, до якої повинен звертати погляд у своїх молитвах до Бога «син людський»²³¹.

У «Літургії греко-католицької церкви» півмісяць трактується як «символ побороного поганства»²³². Те ж саме стверджує польський вчений Р. Райнфус, досліджуючи хрести на лемківських церквах, які зараз

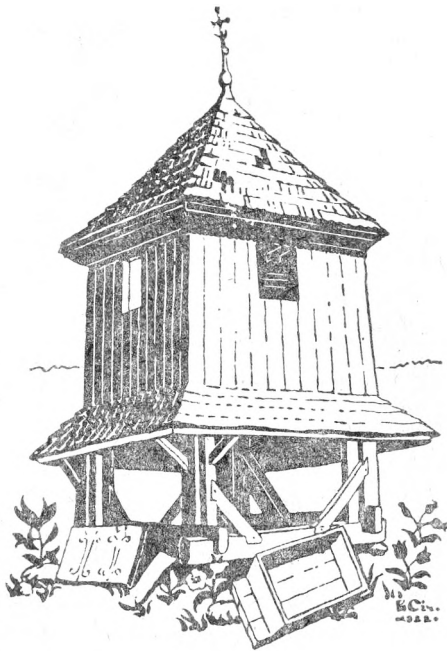
²²⁸ Уваров С. А. Об архитектуре первых деревянных церквей на Руси // Сборник мелких трудов.— С. 347.

²²⁹ Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України.— Табл. 29, 6, 7.

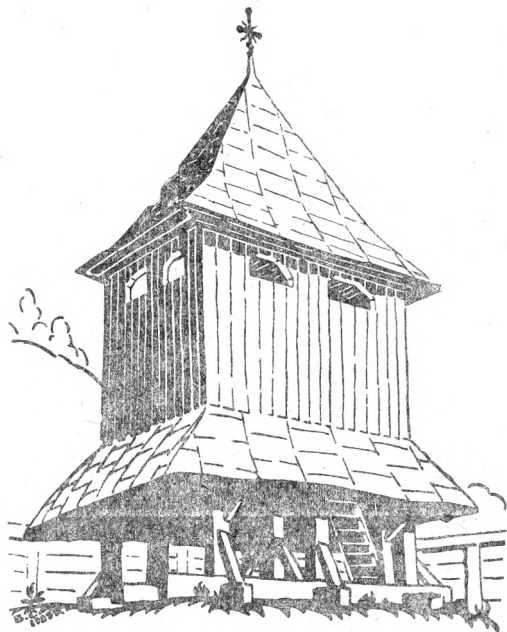
²³⁰ Яремич С. П. Наглавные кресты XVII и XVIII ст. киевских церквей.— Т. 2.— С. 5.

²³¹ Там же.— С. 32.

²³² Лужицький Л. Літургіка греко-католицької церкви.— Львів, 1922.— С. 28.

Хрест на дзвіниці в с. Лозин на Львівщині, 1692 р. Рисунок В. Січинського.

Хрест на дзвіниці в Потеличі на Львівщині, 1502 р. Рисунок В. Січинського.

знаходяться на території Польщі²³³. Юл. Катрій тлумачить півмісяць як символ «перемоги християнства над ісламом»²³⁴.

У статті С. П. Яремича знаходимо слова Максима Фека, очевидно монаха, який нібито занотує, не вказуючи часу, що «...утвердження полум'єсяця под наглавним хрестом» ... «установиши отцы наши»²³⁵.

Не витримує критики досить широко розповсюджена думка про те, що півмісяць на надбанних хрестах був узаконений українською церквою в честь перемоги козацьких військ над

турками в Хотинській битві 1621 р., так як його зображення знаходимо на хрестах більш раннього періоду.

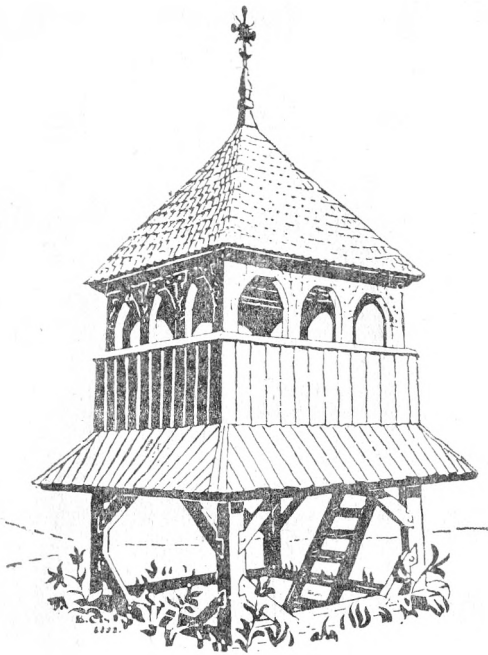
За іншими народними версіями, півмісяць означає перемогу руського народу над татаро-монголами, християнської віри над мусульманською тощо. Однак всі вони у своєму філософському тлумаченні символу зводяться до ідеї перемоги добрих, світлих сил над злими і темними, що, ймовірно, асоціюється з протиставленням світлого дня і темної ночі, свободи і неволі.

Очевидно, глибше вивчення проблеми в майбутньому дасть можливість виявлення більш конкретного часу і причини появи цього елемента. На даний час ми можемо тільки констатувати, що півмісяць як символ і декоративний мотив був широко розповсюджений не тільки на українських, але й на білоруських надбанних хрес-

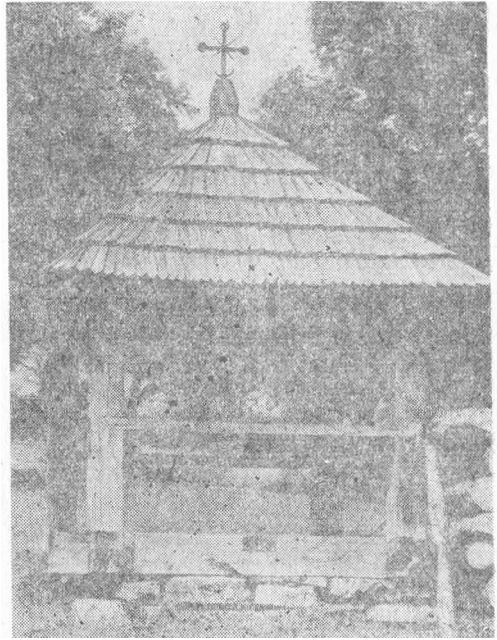
²³³ Reinjuss R. Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce.— Wrocław, 1983.— С. 204.

²³⁴ Катрій Юл. Форма українського хреста // Наша християнська традиція.— Рим, 1988.— С. 193.

²³⁵ Яремич С. П. Наглавные кресты XVII—XVIII ст. киевских церквей.— С. 32.

Хрест на дзвіниці в с. Черепин на Львівщині, 1754 р.

Хрест на дзвіниці.

тах вже в кінці XVI і на початку XVII ст.²³⁶

Принципи симетрії і гармонії у європейському Ренесансі поступово, починаючи із середини XVII ст., змінюються бароковими як в архітектурі громадських та культових споруд, так і в графічних та живописних творах. Очевидно, що нові художні ідеї в професійному мистецтві не могли не вплинути і на творчі пошуки народних майстрів. Це явище особливо чітко простежується в галузі кування хрестів, тісно пов'язаній з іншими видами оздоблення церков — різьбленням іконостасів, настольних і ручних хрестів тощо. Під впливом барокового стилю новим художньо-образним змістом наповнюються і надбанні хрести.

Розвиток їх форм відбувається в основному у кількох напрямках. Перший — це збагачення додатковими оздоблюючими елементами конструктивної основи вже розглянутого нами архітету. Так, наприклад, кутовий простір між сторонами хреста на дзвіниці в Потелиці (Львівщина, 1502 р.) заповнений хвилястими променями, які, очевидно, символізують «небесне сяйво» над головою розіп'ятого Христа²³⁷.

Прямими променями з кульками на кінцях, що розходяться від центральної пуклі, прикрашений хрест на баниці церкви в с. Улюч²³⁸.

Зображення видовженого чотирикінцевого центрального хреста з про-

²³⁶ Сахута Я. Железные карунки // Мастацтва Беларусі.— 1986.— № 2.— С. 59, іл. 19.

²³⁷ Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України.— Т. 9.

²³⁸ Іванусів О. В. Церква в Руїні.— С. 122.

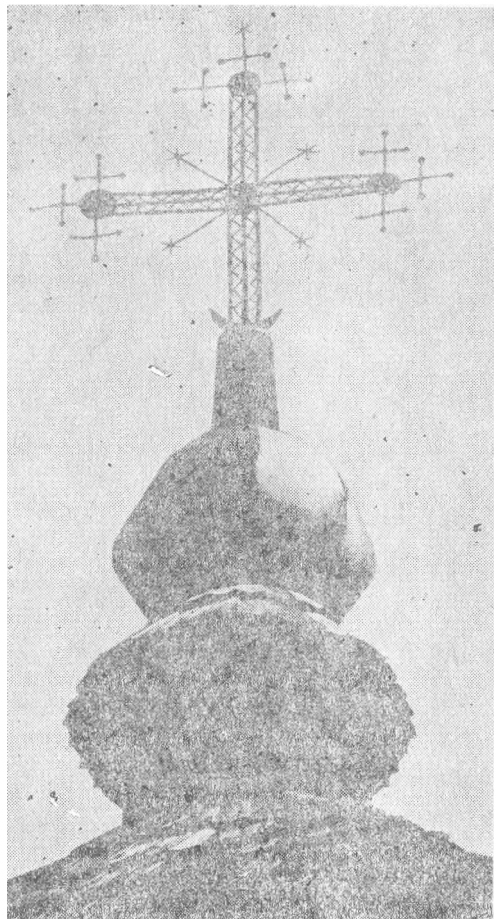
мінням на трибанній церкві знаходимо на прекрасно виконаній гравюрі Львівського службника 1691 р.²³⁹

Чотирикінечними хрестами з промінням (по одному в кожному куті) увінчані бані церков у с. Угорці (Львівщина, друга половина XVIII ст.) та с. Люблинець (тепер ПР, 1670 р.)²⁴⁰.

У 1736 р. тесляр К. Домінікович, ремонтуючи Підгірську церкву на Львівщині, «...на тій же кулі желізний на кшалт осадив хрест... Хрест з Немирова добрих ковалів з промінням», ... «і хрест дав з промінням на дзвіницю»²⁴¹.

Поступово кількість променів зростає. Так, трьома (довгим, середнім і коротким бокова) хвилястими променями оздоблений хрест на рисунку дзвіниці із с. Черепин (Львівщина, 1754 р.).

Потрійні промені у вигляді хвилястого (середній) і двох прямих (по боках), що розходяться з кута, рівномірно заповнюючи його простір, прикрашено хрести на бічних банях церкви Пресвятої Богородиці в с. Рожнів Івано-Франківської області (XIX ст.)²⁴². Пуклі на раменах і при завершенні стержня доповнюють маленькими чотирикінечними хрестиками, розміщеними за принципом одноосової дзеркальної симетрії. Хрестовидне оздоблення поступово розвивається шляхом видовження обох осей, що дає

Центральний хрест на церкві в с. Тисовець Сколівського р-ну на Львівщині, 1863 р.

²³⁹ Сичинський В. Архітектура в стародруках // Збірки національного музею у Львові.— Львів, 1925.— Т. 7.— С. 6.

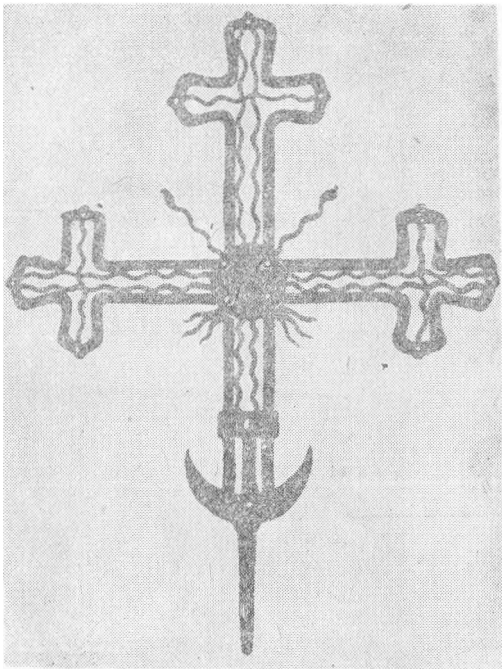
²⁴⁰ Драган М. Українські дерев'яні церкви.— С. 26, 53.

²⁴¹ Сичинський В. Будівництво міста Потєлича // Реферат, читаний в історичній секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.— Львів, 1928.— С. 25.

²⁴² Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 5.— Арк. 10; Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII—XVIII вв.— С. 36, рис. 1.

можливість розміщення нових хрестиків на їх закінченнях.

Одночасно відбувається декоративне збагачення «площин» обох осей — стержня і рамен. Простір між їх контурами заповнюється прямими, торсованими (крученими навколо своєї осі), гнутими хвилястими і ламаними прутами, які своїм ритмічно-метричним рядом підкреслюють навантаженість двох основних осей, підсилюючи принцип ажурності, закладений в ідею

Надбаний хрест із с. Пістень на Івано-Франківщині. Рисунок В. Січинського.

надбаних хрестів. Іноді ажурність хрестів майстри підсилюють подвійним ритмом криволінійних заповнень «площин» сторін, як це ми бачимо на хресті церкви із с. Тисовець Турківського р-ну на Львівщині. У нижній частині стержня, прикрашеного півмісяцем, поступово зникає пукля. Таким чином, в композиційній структурі хреста відбувається перехід від центральної двохвісьової до одноосьової дзеркальної симетрії.

Як бачимо, архітектоніка хреста, побудована на основі симетричної рівноваги всіх його елементів з яскраво вираженим композиційним центром, забезпечила далі моделювання його форми шляхом збагачення орнаментальними мотивами та різноманітністю їх поєднання.

Цей напрям у мистецтві кування

хрестів у XVII—XVIII ст. своєрідного розвитку набув на землях Лівобережної України. Найдавнішу форму хрестів даного типу донесли до нас пам'ятки народної монументальної архітектури східноукраїнського Полісся і Слобожанщини кінця XVII — початку XVIII ст.

Бані церков у селах Гусарівці на Харківщині (кінець XVII ст.), Седневі і Пакуль на Чернігівщині (відповідно XVII та початок XVIII ст.) завершуються злегка видовженими однораменними хрестами, конструктивною основою яких є вже відомий нам архітип «галицького» хреста²⁴³. Продовження вертикальної осі відбувається за рахунок двох гілок з квітами, симетрично розташованих під нижньою пуклею або півмісяцем.

Спустощені землі Лівобережної України в XVII ст. заселяються вихідцями із Правобережжя. Цей період позначений значним національним піднесенням. А оскільки боротьба східноукраїнського народу за свою свободу ототожнювалася з обороною православної віри, то в честь її утвердження громадами, монастирями, козацькими старшинами і магнатами будуються різноманітних форм і типів церкви. Як зазначає С. А. Таранущенко, «майстри, що прийшли із-за Дніпра, принесли на нові місця архітектурні форми тих районів, звідки виселилися...»²⁴⁴ На півдні України, який почав заселятися тільки у XVIII ст., церкви будували майстри, запрошені з Лівобережжя або Слобожанщини²⁴⁵.

На основі порівняльного аналізу значної кількості надбаних хрестів

²⁴³ Таранущенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— С. 28, 30, 43.

²⁴⁴ Там же.— С. 10.

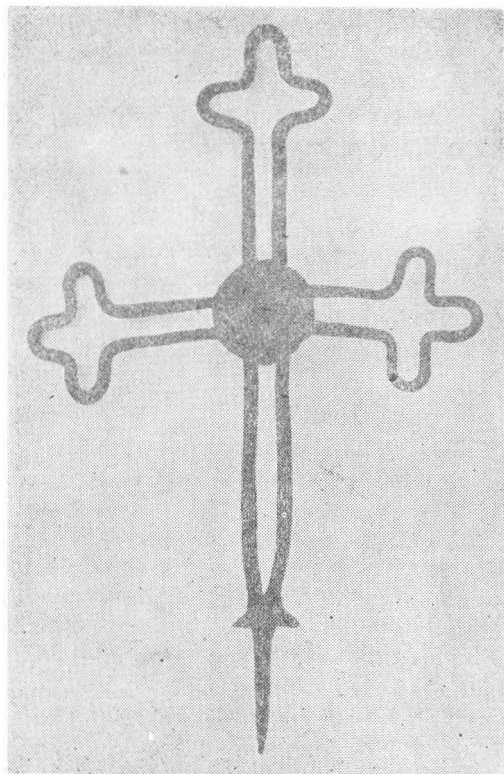
²⁴⁵ Там же.

цього періоду, які дійшли до нас завдяки О. Гуцалу, В. Щербаківському, С. Яремичу, із хрестами та їх схематичними зображеннями у праці С. Тарануценка можна стверджувати, що бані церков Лівобережної України завершувалися багато оздобленими кованими хрестами. Однак, незважаючи на багатоваріантність орнаментальних мотивів, спостерігається однотипність їх композиційної схеми, побудованої за принципом двохосьової симетрії. Тобто, широкого розповсюдження набуває тут однорамений хрест, композиційною основою якого є конструктивно-ажурне моделювання обох осей із яскраво вираженими центром і закінченнями у вигляді пуклі.

За стилістичними ознаками до найстаріших хрестів, зображення яких опубліковані О. Гуцалом, належать два, один з яких оздоблений хвилястими променями, розташованими навколо перехрестя (по одному в кожному кутовому просторі), і маленькими хрестиками на пуклях-закінченнях, розміщеними з трьох сторін під прямим кутом один до одного. Простір між прутами сторін заповнений набагато тоншим прямим стержнем. На злегка видовженій нижній частині стержня, у підніжжі хреста розміщений півмісяць, який виконує функцію основи всієї композиції²⁴⁶.

Істотною відмінністю другого хреста є заміна хрестиків на пуклях-закінченнях хвилястими промінчиками і відсутність додаткового середнього прута в «площині» його осей²⁴⁷.

Дальший розвиток основної форми проходить за рахунок орнаментального оздоблення його окремих елементів. Так, наприклад, стержні променів одного з хрестів, зображених О. Гуца-

Надбанний хрест. Львівщина (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

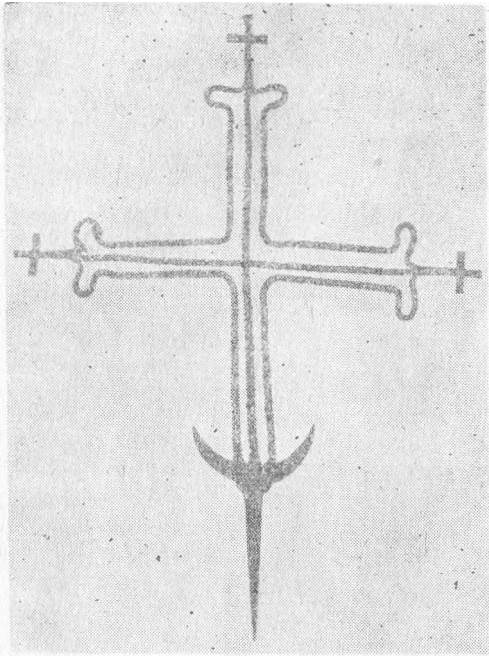
лом, а також на церквах в селах Коропи (1716 р.) і Велике Устя (1772 р.) на Чернігівщині, Коровинці і Малі Будки (1791 р.) на Сумщині збагачуються орнаментальним мотивом у вигляді «ліри» (О. Гуцало), утвореної двома симетрично розвернутими S-видними елементами, з'єднаними у нижній частині. Такими ж «лірами», але значно менших розмірів, або хрестиками завершуються промені хрестів²⁴⁸.

Поступово цей мотив переходить на оздоблення закінчень рамен і верхньої

²⁴⁶ Гуцало О. Надбанні хрести українських церков.— С. 36, рис. 1.

²⁴⁷ Там же.— Рис. 2.

²⁴⁸ Там же.— Рис. 9; Тарануценка С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— С. 71, 225, 140, 290.

Надбанний хрест. Поділля (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

частини стержня, підсилюючи їх декоративне звучання як окремих композиційних акцентів²⁴⁹.

Характерно, що мотив «ліри» найчастіше зустрічається на хрестах більш раннього періоду (XVII — початок XVIII ст.), а на хрестах XVIII — початку XIX ст. його трактування набуває дещо видозміненої форми. Тому є підстави вважати, що якраз ліра (а не місяць, який рідко зустрічається в інших видах народного декоративно-прикладного мистецтва) є основою розвиненої місцевими майстрами форми листя акантів візантійських хрестів.

Надбанні хрести, будучи невід'ємним елементом української церкви, разом з нею зазнають впливів світових

²⁴⁹ Гуцало О. Надбанні хрести українських церков.— Рис. 10.

мистецьких стилів. Так, бароккові форми у професійному мистецтві — архітектурі, живопису, графіці, відповідно змінюють трактування хреста. Архітектоніка його прямолінійних елементів збагачується напруженими гнучими формами у вигляді вже згаданого «ліри», «серця» тощо²⁵⁰. Кутовий простір хрестів другої половини XVIII ст. майже весь заповнюється значно видовженими орнаментально розвиненими формами променів. На кінцях променів і бічних пуклях появляються «ліри» з хрестиками, зірки, лілії тощо²⁵¹. На променях одного з хрестів Лівобережної України бачимо широко розповсюджений в інших видах народного мистецтва своєрідний мотив «сосонки»²⁵². Аналогічне орнаментальне вирішення променів знаходимо на капличкових хрестах в селах Клейники і Русков (тепер ПР)²⁵³.

Треба зазначити, що на східноукраїнських хрестах заповнення кутового простору проходить не за рахунок збільшення кількості променів (їх, як правило, залишається по одному в кожному куті), а шляхом просторового розширення та урізноманітнення мотивів, їх композиційних варіантів.

Завершення хреста збагачується солярним знаком («сонечком») у вигляді круга з прямими і хвилястими промінчиками та промінчиками-хрестиками тощо.

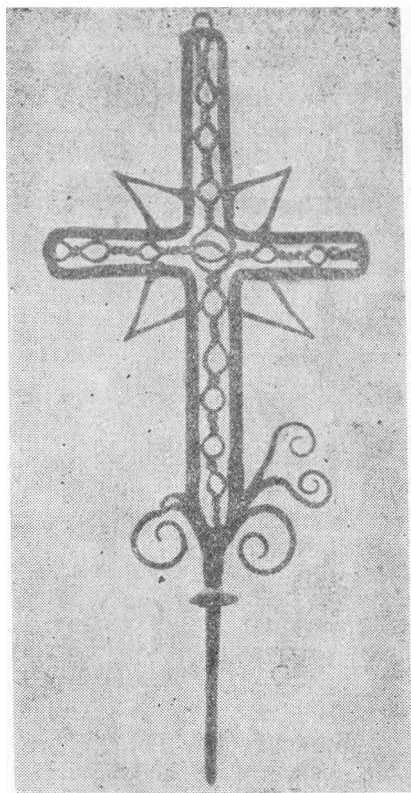
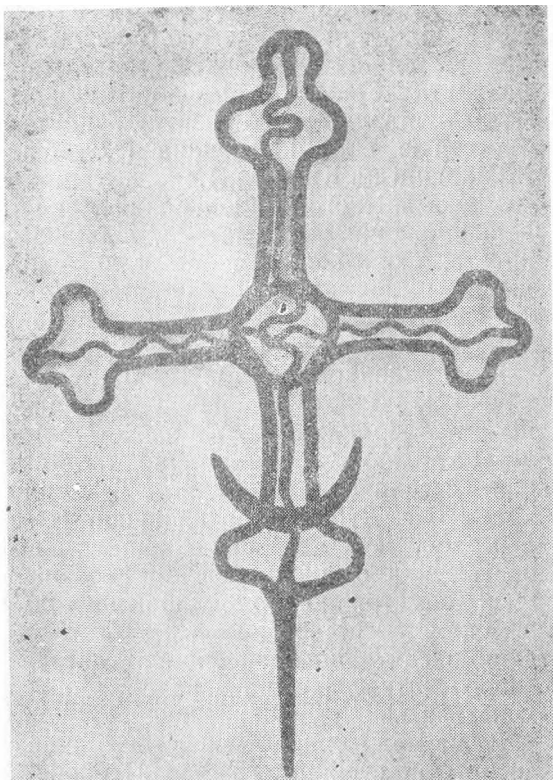
Набуває поширення мотив лілії («дзвіночків»). Розміщений у підніжжі хрестів, він втілює християнський символ чистоти душі і незайманості.

²⁵⁰ Там же.— Рис. 6, 8, 12; Шербаківський В. Українське малярство.— С. 38, 79.

²⁵¹ Гуцало О. Надбанні хрести українських церков.— Рис. 10, 3; Шербаківський В. Українське малярство.— С. 38, рис. 70, 80; с. 37, рис. 73.

²⁵² Гуцало О. Там же.— С. 10.

²⁵³ Там же.

Зростає кількість (від 1—3 до 5—7) і збільшується величина орнаментальних мотивів на закінченнях сторін, в результаті чого вони зливаються з декором променів. Таким чином, відбувається «розмивання» конструктивної цілісності хреста, послаблюється його монументальне звучання, в той час як на ранній стадії ті ж декоративні елементи, зміщені в просторі до центрів, завдяки симетричному розміщенню і ритмічно-метричному вирішенню підсилювали його конструкцію.

Загальний вигляд хреста тепер має суцільну ажурну композицію з чіткими графічними «обрисами», що виразно читаються на фоні неба, і своїми художніми засобами уподібнюється до мистецтва просічного металу, наскріз-

Надбанні хрести. Львівщина (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

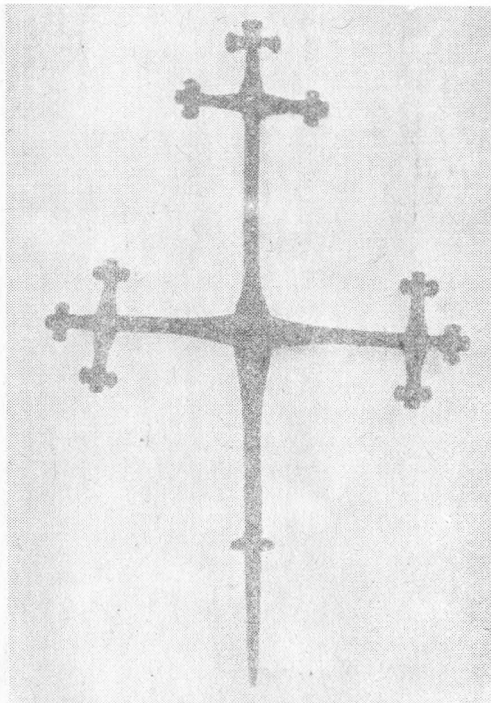
ного різьблення по дереву чи мережива витинанок ²⁵⁴.

І тільки в тих випадках, де «площини» обох осей залишаються вільними (не заповненими ні хвилястими, ні ламаними лініями залізних прутів), зберігається загальна ідея хреста у вигляді «простору», оточеного орнаментами ²⁵⁵.

Однак, незважаючи на візуальну переважаність декоративного оздоблення, спостерігається послідовне до-

²⁵⁴ Гуцало О. Надбанні хрести українських церков.— Рис. 7, 8, 9, 10.

²⁵⁵ Там же.— Рис. 11; Шербаківський В. Українське малярство.— С. 38, рис. 77.

Надбанный хрест із с. Підгірці на Львівщині
(фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

тримання строгої симетрії у розташуванні окремих конструктивних елементів та орнаментальних мотивів як по відношенню до композиційного центру, так і до основних осей хреста.

Прагнення до висоти і стрункості в архітектурі спричинялося до видоуження хрестів і полегшення їх «маси». Ажурний силует стержня і рамен по відношенню до їх довжини значно вужчають. Орнаментальні мотиви набувають більш тонкого графічного трактування.

В конструктивно-композиційній структурі хреста відбувається перехід від центральної двохосьової до одноосьової дзеркальної симетрії.

В орнаментальному оздобленні хрестів другої половини XVIII ст. спосте-

рігається переважання рослинних мотивів над геометричними. Стержні і рамена викінчуються пучками квітів на гнутих стеблах, які віяло розходяться від спільного центру-пуклі²⁵⁶ (хрести із сіл Білогородка і Дубові Макаринці на Київщині).

Різноманітного komponування зазнає релігійний символ «лілії» у підніжжі хреста, який подається то у вигляді китиць на вигнутих дугою стеблах (як на хрестах, зображених О. Гуцалом)²⁵⁷, то у вигляді квітів, що обвивають віночком фігуру півмісяця (хрест із с. Безрадиці на Київщині)²⁵⁸. У підніжжі хрестів замість «лілій» з'являються реалістично трактовані стебла з листочками. Так, на хресті із с. Луб'янка на Київщині (тепер район м. Києва) ці мотиви, що виростають з основи-півмісяця і розміщені симетрично по відношенню до стержня, перетворюються у букет, який нагадує швидше елемент вазонкового мотиву настінних розписів, ніж християнський символ.

Дуже мала кількість хрестів дійшла до нас із сусідніх районів Правобережної України. Однак треба зазначити, що кінець XVII — початок XVIII ст. для Правобережжя був періодом інтенсивного храмовбудівництва. Так, наприклад, тільки у Білій Церкві на Київщині з 1717 р. по 1730 р. було побудовано шість церков, стільки ж — в с. Лисянці на Черкащині. Дев'ять храмів зведено в колишньому містечку Полонному біля Новоград-Волинського на Житомирщині²⁵⁹. На жаль, переважна їх кількість, як і по всій території Східної України, знищена. А ті

²⁵⁶ Щербаківський В. Українське малярство.— С. 37, рис. 74; с. 38, рис. 75.

²⁵⁷ Гуцало О. Надбанні хрести українських церков.— Рис. 3, 4.

²⁵⁸ Щербаківський В.— С. 37, рис. 70.

²⁵⁹ Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України.— К., 1970.— С. 116.

поодинокі церкви, які вцілили, зазнали в свій час істотних змін і руйнувань. Тому дуже важко зараз визначити тип надбаних хрестів, найбільш розповсюджених на даній території.

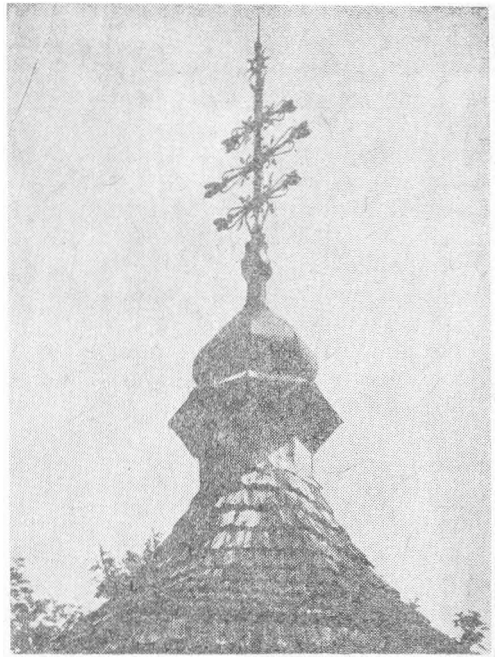
Виходячи з того, що творцями вище розглянутих «лівобережних» хрестів були «вихідні із-за Дніпра», є підстави вважати, що саме звідси вони вніесли вже відому нам конструкцію ажурного архітипу.

Дане припущення підтверджується аналізом хрестів із навколишніх сіл містечка Сквири, розташованих на межі Київської, Житомирської і Вінницької областей, опублікованим професором В. Щербаківським.

До найбільш ранніх пам'яток цієї групи можна віднести хрест із с. Морозівки (тепер на Вінниччині)²⁶⁰. Його композиційно-декоративне вирішення побудоване на підкресленому контрасті строгих прямих ліній обох осей та орнаментально розвинених хрестовидних закінчень ramen і стержня. Загальна конструкція хреста врівноважена фігурою півмісяця, роги якого завершуються двома хрестиками²⁶¹.

За стилістичними ознаками решта сім хрестів з сіл цього району належать до більш пізнього періоду — другої половини XVIII ст., коли барокові форми професійного мистецтва глибоко проникають у всі сфери національної культури.

Яскравим прикладом цього є хрести із с. Мовчанівки, на яких традиційні S-видні елементи у своїй нижній частині набувають більшої кривизни. З'єднані тепер між собою залізними обхватами у двох місцях (вгорі і внизу), дзеркально розміщені по відношенню до осі-променя, вони утворюють новий мотив у вигляді серця з

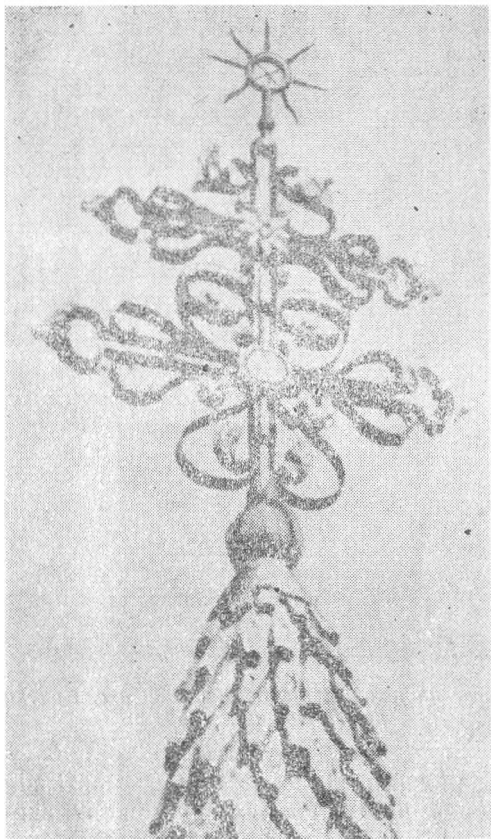

Хрест на центральній бані церкви в с. Кривки на Львівщині, 1763 р.

роздвоєним кінцем. В залежності від місця розташування і виконуваної функції цей мотив набуває здебільшого різних розмірів. Промені у вигляді великих «сердечь», нижня частина яких заповнює весь кутовий простір, розташовані на діагональних осях за принципом центральної двохосової симетрії, візуально відокремлюють і підсилюють ідею «небесного сьйва». Стержні діагональних осей променів завершуються, як правило, лілями або хрестиками. Такими ж декоративними елементами, але значно менших розмірів, оздоблюють пуклі на раменах і стержнях. При завершенні стержня одного з хрестів із с. Мовчанівка маленькі «сердечка з хрестиками», розташовані навколо пуклі за принципом центральної симетрії, утворюють закінчення у вигляді «сонця»

²⁶⁰ Щербаківський В.— С. 34, рис. 56.

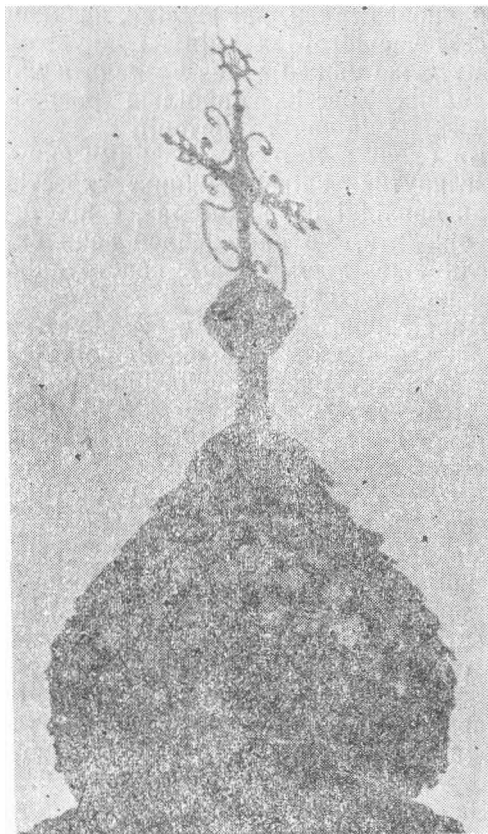
²⁶¹ Там же.— С. 38, рис. 81, 79; с. 36, рис. 60.

Надбаний хрест на церкві в с. Стеблівка на Закарпатті, 1780 р.

квітки», що сприймається як окремий композиційний акцент. Такі ж «півквітки» врівноважують горизонтальну вісь рамена. При цьому варто зазначити, що пуклі на хрестах пізнішого періоду у зв'язку з істотним звуженням «площин» осей в порівнянні з їх орнаментальним оздобленням набувають значно менших розмірів. І якщо на ранніх хрестах вони виконують функцію основного пластичного елемента-плями, то на пізніших втрачають своє акумулююче і навіть конструктивне значення.

У декоративне оздоблення хрестів

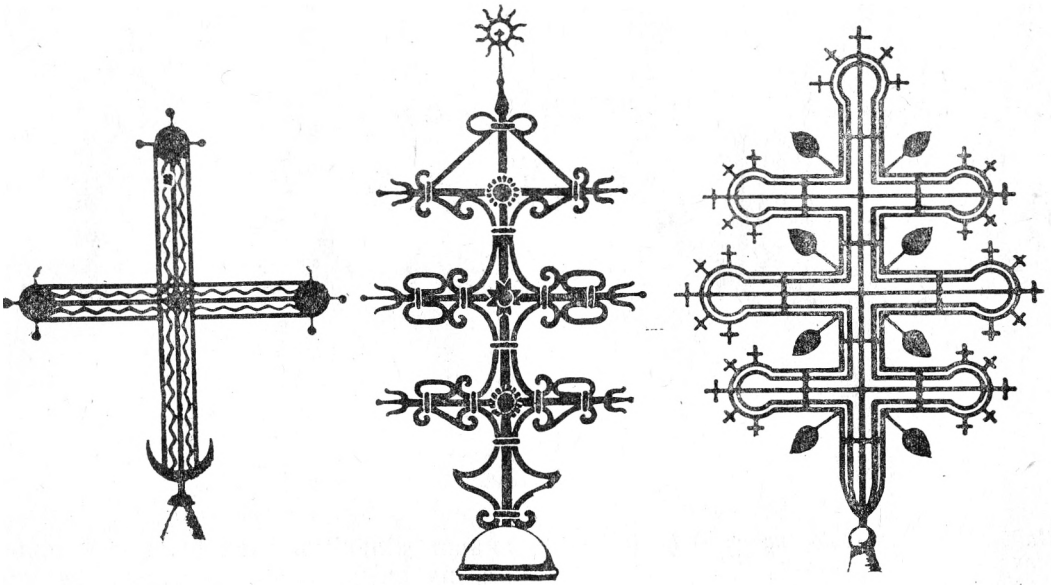

Хрест на церкві в с. Колочава на Закарпатті.

ковалі активно включають рослинні мотиви у вигляді гілок з квітами і листочками. Християнський символ «непорочності» поступово переростає в суто декоративний мотив «дзвіночки»²⁶².

Таким чином, хрест поступово набуває звучання декоративної композиції, яка нагадує собою «дерево життя» — мотив, широко розповсюджений в інших видах народного декоративно-прикладного мистецтва. Як бачимо,

²⁶² Там же.— С. 38, рис. 76; Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. Вып. 1.— К., 1905.— Т. 10, фото 3, 4.— Т. 5, фото 4.

намагання перейти міру пластичних можливостей кованого металу у передачі форми з метою натуралістичного трактування орнаменту приводило до руйнування цілісної системи символу хреста.

Цікаво, що поступова заміна геометричних та геометризованих декоративних мотивів рослинними, підміна релігійних символів фольклорними образами збігається з часом послідовної ліквідації української традиції в церковному будівництві, яку проводив імперський уряд Росії. Особливо жорсткою була ця політика на території Східного Поділля і Західного Полісся (на Волині), приєднаних до імперії в кінці XVIII ст., де завдяки впертій боротьбі греко-католицької церкви ще зберігалася глибока пошана до національних духовних цінностей.

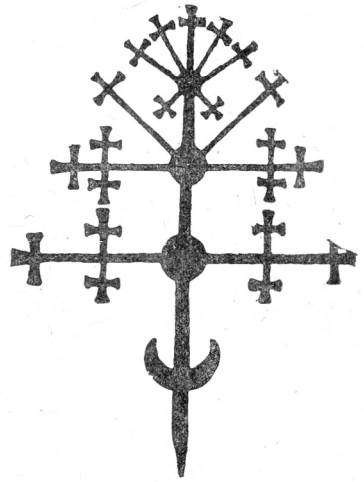
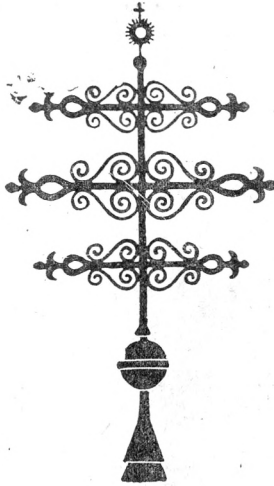
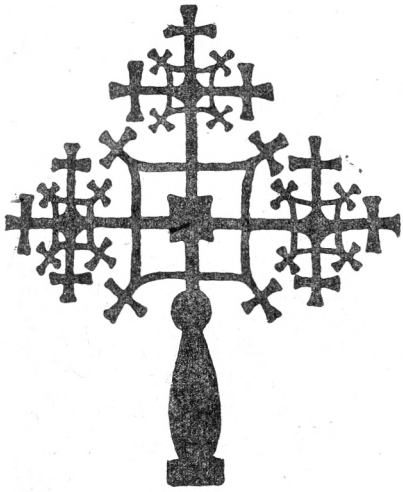
Так, у 1803 р. Синодом російської церкви був виданий закон про заборону будувати, а, отже, й оздоблювати храми в українському стилі. З того часу, як зазначає Г. Сецінський, буду-

Надбанні хрести (зліва направо) із сіл Бистра на Лемківщині, Верхнє Студене на Бойківщині та с. Рівне на Покутті. Рисунок В. Сицинського.

ються псевдовізантійського і класичного стилю церкви за проектами епархіальних архітекторів²⁶³. Старі будівлі, які потребують невідкладного ремонту, в кращому випадку «пересипають» на цвинтарні каплиці. Традиційні завершення на новіших церквах реконструюються у вигляді «луковидної» бані — символу російської культурної архітектури²⁶⁴, «Хрести на верху будівель ...які мають різні прикраси у вигляді сяйв, зірок, місяця у підніжжі», у переважній більшості замінюються сухими формами, виготовленими по шаблонах за авторськими креслення-

²⁶³ Сицинский Г. Г. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии.— Каменец-Подольский, 1904.— С. 17.

²⁶⁴ Там же.— С. 14, 15; Маслов Л. Деревянные церкви Холмщины та Підляшшя.— Київ, 1941.— С. 4.

Надбанні хрести (зліва направо) із сіл Торки біля Перемишля (тепер ПР), Верб'яз на Львівщині, Долина на Івано-Франківщині. Рисунок В. Січинського.

ми²⁶⁵. Однак, як ми бачимо, на хрестах в селах Дашківці на Хмельниччині, Должок і Ярмолинець на Вінниччині, Привитові на Волині й інших спостерігається прагнення місцевих ковалів, очевидно, за згодою громади, оживити їх за допомогою орнаментальних мотивів у вигляді розлогих гілок з листочками, квітами і пуп'янками, зірочками тощо.

У 1830-х роках з наказу царя Миколи його придворний архітектор Тон розробив зразки проектів церков у псевдоросійському стилі, за якими потрібно було зводити церкви по всій території імперії. І якщо під тиском громадськості в Росії їх скоро перестають будувати, то на Україні, особливо в районі Забужжя (на Холмщині і Підляшші — тепер ПР), продовжують вперто насаджувати як протиставлення греко-католицьким храмам,

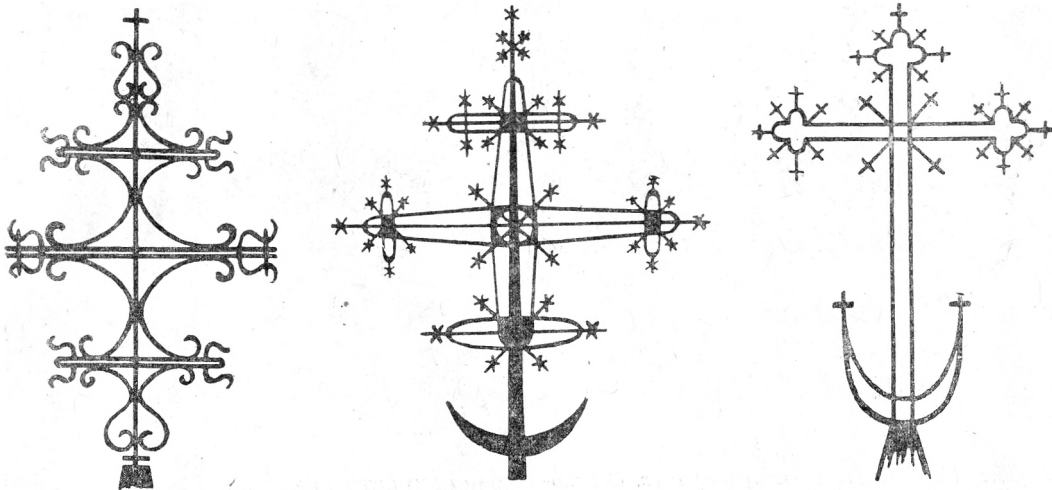
значна кількість яких була побудована, як зазначає Л. Маслов, ще до унії²⁶⁶. Саме в цей період набуває розповсюдження трираменний, так званий «московський» хрест із «скісним» нижнім перехрестям.

Отже, на основі глибоких давньоруських і візантійських християнських традицій під впливом європейського Ренесансу у XV—XVI ст. сформувався і широко розповсюдився на Україні архітип ажурного хреста, який до наших днів зберігся на старовинних західноукраїнських церквах. Гранична простота міцної конструкції, побудованої за принципом центральної двохосової симетрії, сприяла дальшому розвитку форми (починаючи від збагачення орнаментальними мотивами і аж до тектонічного перетворення в одноосову, дзеркально-симетричну композицію) і забезпечила створення високохудожніх зразків ковальської пластики.

Другий напрям у розвитку форми надбаного хреста виник в середині

²⁶⁵ Січинський Г. Г. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии.— С. 4.

²⁶⁶ Маслов Л. Деревяні церкви Холмщини та Підляшшя.— Краків, 1941.— С. 4.

XVII ст. під могутнім впливом західноєвропейського барокового стилю, яскраво вираженого в неспокійних лініях різьблених іконостасів, силуетів церковних верхів тощо. Основна його ідея полягає у створенні максимальної ажурності в площинах основних осей — рамен і стержня, що досягається шляхом поступового вилучення пуклі за їх межі. Таким чином, круглі площини випуклих блях, як на одному з хрестів церкви в с. Середне Водяне на Закарпатті (XVII ст.)²⁶⁷, чи на хресті із збірки колишнього етнографічного музею НТШ у Львові²⁶⁸, стають додатковими декоративними елементами, які логічно завершують лінійно витягнені сторони. Завдяки контрасту між силуетними плямами пукль і торсованими лінійними елементами ажурних частин обох осей хреста із с. Березів на Бойківщині посилюється напруженість його архітектоніки²⁶⁹.

Вибагливі лінії «рисуноків» наскріз-

Надбанні хрести (зліва направо) в селах Перегримка (тепер ПР), Мисцова та Дошниця (тепер ПР). Рисунок П. Лопати.

норізьблених царських воріт, на престольних і виносних хрестів та інших атрибутів церкви, ймовірно, спонукають до пошуків нових пластичних засобів у підсиленні ажурності й динамічної напруженості надбанних хрестів. Так, прямолінійні сторони рамен і стержня на хресті із с. Соколів на Львівщині²⁷⁰ закінчуються двома півдугами, дзеркально розміщеними по відношенню до середнього прута конструкції, що утворюють собою коло і, разом з насадженою на їх кінцях пуклею, нагадують розетоподібне завершення кам'яних надгробних і придорожніх хрестів²⁷¹. Круги у вигляді випуклих блях на кінцях, як, наприклад, на хрестах із с. Торки біля Перемишля (тепер ПР), Сороки на Тернопільщині, на церкві в с. Дубовиці на Бу-

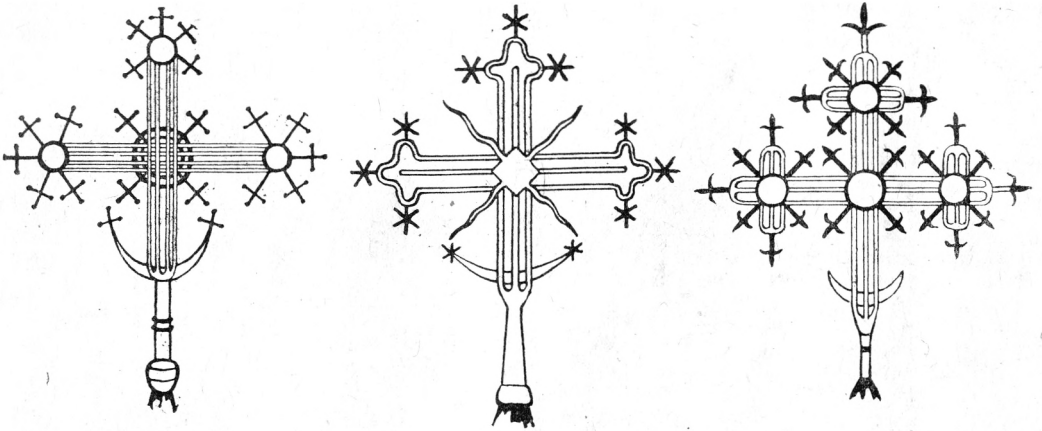
²⁶⁷ Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.— С. 346.

²⁶⁸ Фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України.— ЕП, 42844.

²⁶⁹ Сичинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України.— Табл. 57.

²⁷⁰ Фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України.— ЕП. 65218.

²⁷¹ Колцуняк Г. Надгробні хрести в Коломиїщині.— Табл. 9.— рис. 88, 89; Щербаківський В. Українське мистецтво. Ч. 2.— Рис. 96, 97, 101.

Надбанні хрести (зліва направо) в сс. Святкова Велика (тепер ПР), Кяятонь (тепер ПР) та Грузьова (тепер ПР). Рисунок П. Лопати.

ковині (Чернівецька обл.) та інших поступово зникають. Пуклі на перехрестях, виконуючи функцію композиційного центру, ще протягом певного часу зберігаються. Але згодом, як це ми бачимо на хрестах із м. Ходорів на Львівщині²⁷², вони повністю зникають. Полегшена конструкція тепер нагадує конфігурацію кам'яного хреста з «лабчастим» закінченням рамен, який, на нашу думку, розвинувся на основі розетовидних (у вигляді поєднання трьох розет) завершень старовинних придорожніх і надгробних хрестів. Для підсилення ажурності «площин» осей їх заповнюють прямими, торсованими і криволінійними залізними (одинарними і подвійними) прутами у вигляді «змійки», «побігунця», «зигзагів», ламаних «зубиків» тощо. Завершення стержня і рамен доповнюються різних розмірів і форм хрестиками. Солярний знак, раніше творений півдугами прутів обох осей,

²⁷² Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини.— Табл. 4.

з перехрестя переходить на завершення стержня у формі сонечка з промінчиками, зірочками тощо. Як бачимо, із заліза, що має тільки йому властиві пластичні якості, на основі уже знайдених у камені традиційних стилістичних форм твориться значно відмінний за своїми декоративними особливостями тип легкого ажурного хреста.

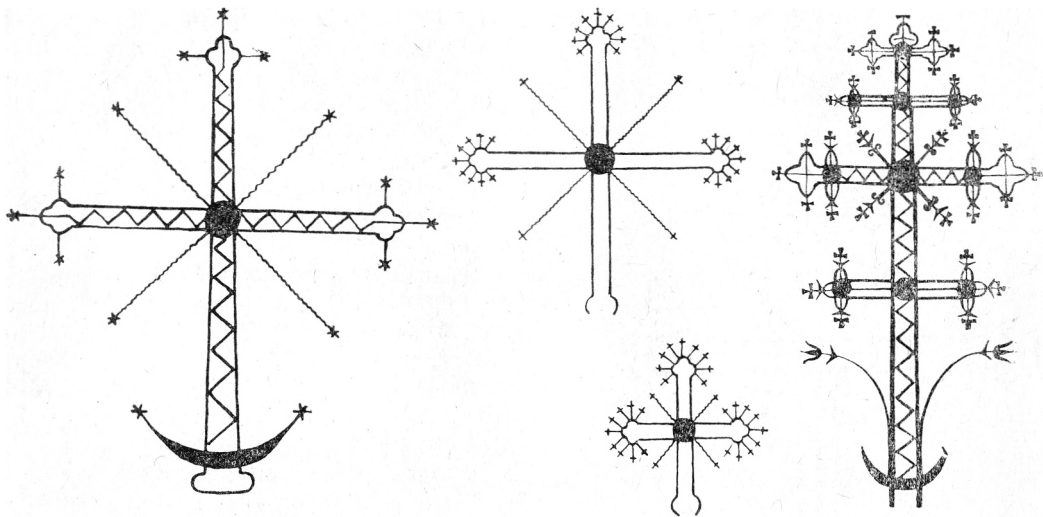
Поряд з ажурними значного розповсюдження набувають силуетно трактовані хрести, утворені суцільно кованими полосами заліза, розвернутими площинною до фасаду. Вони, як правило, мали хрестовидні викінчення стержня і рамен²⁷³. Цей тип хрестів розвивається у напрямі поступового оздоблення хрестовидних закінчень меншими хрестиками аналогічної форми, як це ми бачимо на хресті із с. Підгірці на Львівщині²⁷⁴. «Ускладнення полягає в тому,— пише О. Гуцало,— що кожен з хрещатих кінців теж обертається в хрест»²⁷⁵.

Композиція хреста із с. Торки біля

²⁷³ Хрест на церкві Св. Духа в с. Крехові, Нестерівського р-ну Львівської обл.

²⁷⁴ Фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України.— ЕП. 42845.

²⁷⁵ Гуцало О. Надбанні хрести українських церков.— С. 36.

Перемишля (тепер ПР) вирішена у площині ромба, три кути якого заповнені ажуром «хрещатих» хрестів, а четвертий (нижній), що має вигляд профільованого стояка, становить «опору» розвинутої верхньої частини. Ритмічно-метричний ряд однакових за формою хрестовидних силуетів поживляється використанням (у площині однієї композиції) хрестиків різних розмірів, варіювання яких відбувається на основі строгого дотримання «модуля». Таким чином, кожний наступний мотив (хрестик) вдвоє більший від попереднього і т. д. Темні силуети хрестиків, завдяки своїй графічній чіткості, виразно прочитуються на ясному тлі неба. Гармонійне врівноваження всієї композиції досягається сполученням «самостійних», орнаментально ідентично оздоблених хрестів.

На основі цієї конструктивно-композиційної схеми витворився один з різновидів надбанних хрестів, названих у народі «хрещатими»²⁷⁶, орнамен-

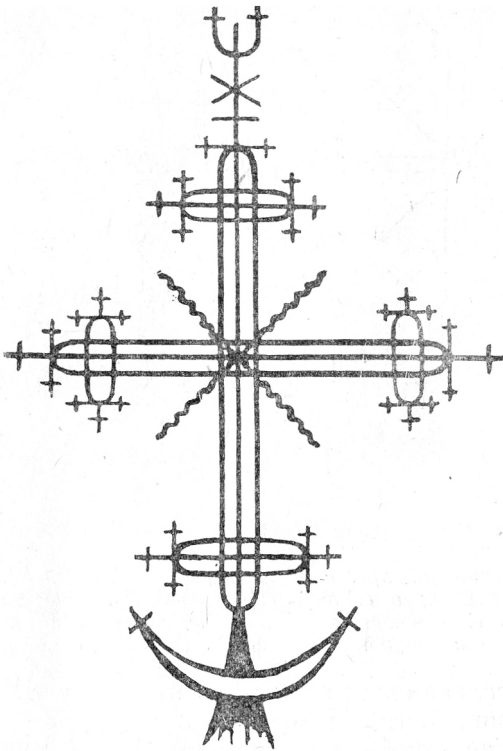
Надбанні хрести в с. Берестя (тепер ПР), 1842 р.; в с. Мочари (тепер ПР), 1903 р.; в с. Білоберізка Верховинського р-ну на Гуцульщині. Рисунок С. Боньковської.

тальне оздоблення яких полягає у різноваріантному композиційному поєднанні мотиву «хрестика» на його окремих елементах. Крім стержня і рамен, хрестовидне закінчення дістають промені «небесного сяйва». Очевидно, такий спосіб оздоблення був своєрідним намаганням майстрів підсилити ідею хреста як духовного символу.

У другій половині XVIII—XIX ст. у південно-західних районах України — на Лемківщині, Бойківщині і на Закарпатті верхи церков зазнають істотних змін. На основі одно-двоступінчастих перекрыть старовинних бойківських церков з'являються нові споруди з багатоярусними високими верхами, такі, наприклад, як церкви в селах Турці, Маткові, Яблонові коло Турки, Орявчик біля Сколе на Львівщині, Волосянці біля Ужгорода і ін.²⁷⁷ Значно

²⁷⁶ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош. 2.— арк. 3, 7; зош. 5.— Арк. 3, 17, 19.

²⁷⁷ Свенціцька В. І. Різьблені ручні хрести.— Львів, 1939; Станкевич М. Є. Українські витинанки.— К., 1986.— С. 53.

Надбаний хрест на церкві в с. Дошниця (тепер ПР). Рисунок П. Лопати.

піднімаються двосхилі дахи і бані бужовинських, гуцульських і прикарпатських церков²⁷⁸.

На високих тепер верхах бойківських церков невеликих розмірів хрести збільшуються вдвічі. Ця зміна відбувається шляхом видовження вертикальної осі — стержня, що дає можливість розміщення на ньому додаткових рамен.

Таким чином, значного розповсюдження набувають двох- і трьохраменні хрести, характерною особливис-

тю яких є різномірність всіх трьох поперечок, серед яких середня — найдовша, а верхня — коротша від нижньої. Цей конструктивний прийом візуально підсилює композиційний напрям хреста вгору, який, у свою чергу, стає логічним завершенням поярусних перекрыть, що поступово звужуються.

Орнаментальне оздоблення хрестів на церкві с. Кривки на Львівщині іде у горизонтальному напрямі навколо рамен, які одночасно є віссю дзеркальної побудови мотивів. Традиційні «сердечка» доповнюються волютоподібними завитками з листочками. Їх графічний «рисунк» завершується об'ємними, реалістично трактованими чашечками лілій у вигляді трьох пелюстків з тичинками.

Чіткий силует стержня, на якому тримається об'ємне оздоблення трьох рамен, завершується солярним знаком у вигляді круга з хвилястими промінчиками. Аналогічно оздоблені хрести встановлені на бойківських церквах в селах Канора (1792 р.), Ростоки (1739 р.), Майдан (XVIII ст.), Буковець (1808 р.), на дзвіниці в с. Тушова на Закарпатті.

Такий горизонтальний ритмічно-пластичний поділ конструкції хреста з яскраво вираженою одноосовою дзеркальною симетрією побудови в композиційному відношенні відповідає поярусному членуванню багатоступінчастих перекрыть верхів бойківських церков.

Особливо широкого розповсюдження цей тип хреста набув у гірських і низинних районах Закарпаття, храмобудівництво яких (у моделюванні зовнішніх форм) зазнало значно більшого впливу тогочасних західноєвропейських стилів.

Гострі конусоподібні шпилі дзвіниць на церквах південно-західних районів, сформовані під впливом готич-

²⁷⁸ Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України.— С. 132, 170; Драган М. Українські дерев'яні церкви.— С. 90, 96, 95, 88; Логвин Г. Н. По Україні.— С. 335, 342.

них форм костюлів і частково східної традиції турецьких мінаретів, динамічно здіймаючись вгору, вимагають логічного завершення конструкції²⁷⁹. Так, стрімкий рух високої вежі на церкві в с. Дубрава Тячівського району плавно переходить у форму дворамного ажурного хреста з композиційними центрами у вигляді круглих пукль на перехрестях²⁸⁰. Ритмічне повторення прямих променів «небесного сяйва» в обох композиційних елементах підкреслює видовженість загальної форми. Однак, розвинуті за розмірами «плечі» нижнього рамена ніби затримують нестримний лет динамічно напруженої конструкції перехресття, візуально «заземлюючи» його.

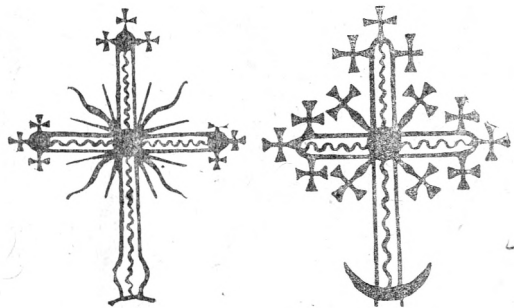
Аналогічної форми хрестом завершується шпиль церкви в с. Данилове (1779 р.) Хустського району.

Дворамними хрестами увінчані чотири наріжні невеличкі шпилі, розміщені у підніжжі центрального, дуже витягнутого догори перехресття дзвіниці над бабинцем церкви в с. Стеблівка Хустського району, побудованої в 1780 р.²⁸¹ Одноосьова конструкція дворамених хрестів виконана з гнутих «на торець» тонких смуг заліза. Ажур «лабчастих» закінчень рамен підсилений дзеркально розміщеними щодо вертикальної осі серцевидними мотивами. Стержень хреста по всій довжині оздоблений напружено гнутими традиційними S-видними елементами, які повністю заповнюють собою кутовий

²⁷⁹ Уваров А. С. Сборник мелких трудов.— С. 347. Тут же автор зазначає, що ... «Турецька держава досить жорстко і досить довго панувала в Угорщині, в склад якої тривалий час входили землі Закарпатської України, щоб не вплинути на будівлі цієї країни».

²⁸⁰ Гоberman Д. Н. Памятники деревянного зодчества Закарпатья.— Л., 1970.— Фото 79.

²⁸¹ Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья.— С. 41.

Надбанні хрести на церкві Пресвятої Богородиці в с. Рожнів Івано-Франківської обл.
Рисунки С. Боньковської.

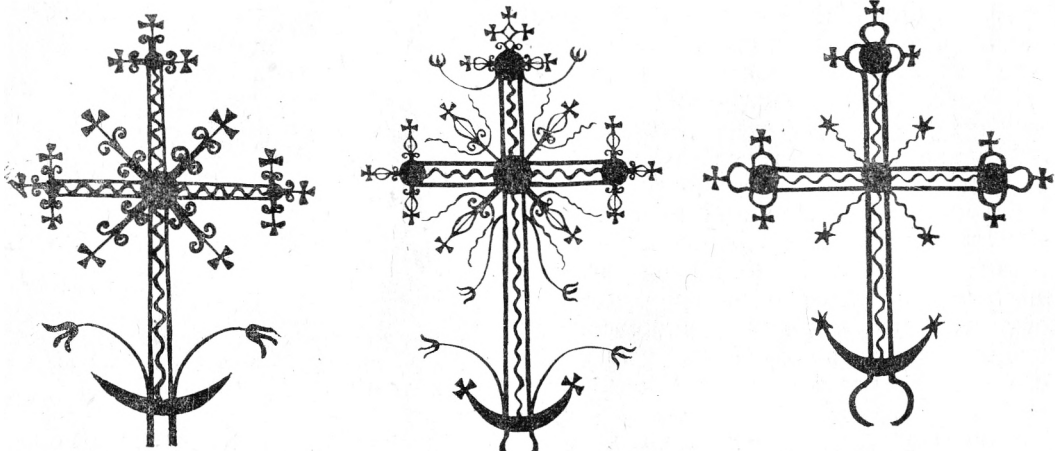
простір перехресть, прикрашених розетками-пуклями. П'ятипелюстковими розетками квітів оздоблені спіралеподібні закінчення орнаментальних мотивів. Таким чином, конструктивно-композиційна схема хреста «розвивається» у надзвичайно розвинутих у просторі, з підкресленою кривизною лініях.

Значно більших розмірів трираменний хрест, орнаментальне оздоблення якого тяжіє до горизонтального напрямку, встановлений на центральній вежі церкви.

Варто відзначити, що поступова заміна дворамених хрестів трираменними простежується в міру зближення з бойківським типом.

Модернізовані барокові форми завершені пізніших храмів (кінця XIX — першої половини XX ст.) спонукають до пошуків відповідної форми хреста. Так, видовжений стержень трираменного хреста, яким завершується шпиль церкви в с. Репинне Міжгірського району²⁸², підсилений півдугами ввігнутих в його сторону S-видних елементів. Заповнивши кутовий простір між

²⁸² Там же.— Іл. 41; Гоberman Д. Н. Памятники деревянного зодчества Закарпатья.— Ф. 64.

*Надбанні хрести на церквах в селах Саджівка та Рожнів на Прикарпатті.
Рисунки С. Боньковської.*

раменами, вони своїм ритмічно-метричним порядком розташування продовжують вертикальну вісь конусного перекриття. Незначне оздоблення рамен в композиційному відношенні є пластичним завершенням спіралеподібних закінчень орнаментальних мотивів стержня. Як бачимо, в хрестах закарпатського типу спостерігається поступовий плавний перехід горизонтального членування конструкції у композицію з вертикальною доміантою оздоблення. Очевидно, такий розвиток форм був викликаний побутованням гострих верхів. Характерною особливістю хрестів цього типу є обов'язкове завершення солярним знаком у вигляді «сонечка з промінням», відсутність «небесного сяйва» на перехрестях, а також зображення півмісяця у підніжжі. Лілії, цей релігійний символ, замінено ідентичними мотивами, закінчення яких також нагадують профілі квіток.

Треба зауважити, що в кінці XIX — на початку XX ст. у декоративному вирішенні кованих хрестів, як і в моделюванні верхів, спостерігаються

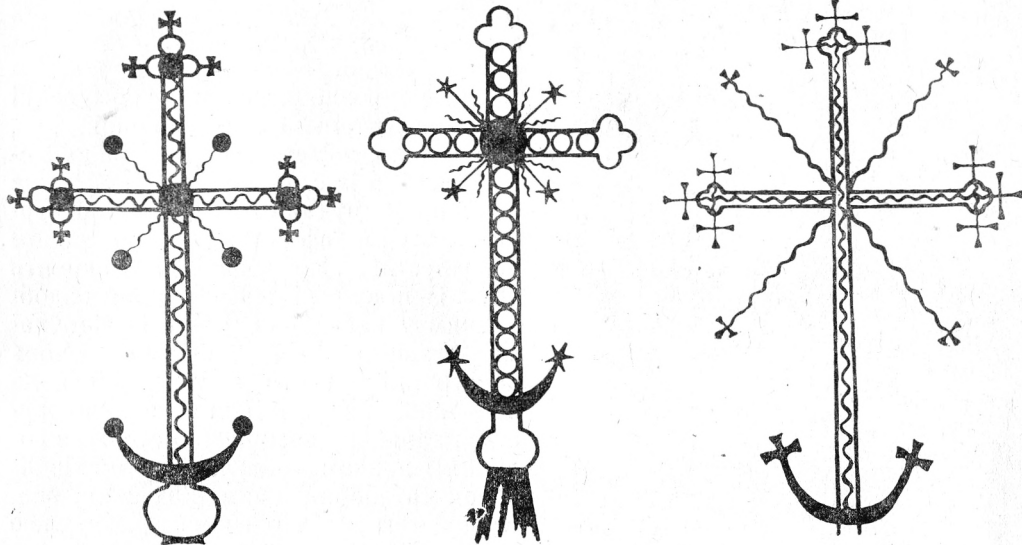
втручання «дипломованих архітекторів»²⁸³.

Рамена одного з хрестів, зображення яких опубліковано В. Січинським, прикрашені не притаманними народному мистецтву закінченнями у вигляді «піки». Не характерні для місцевої традиції кованої пластики і еліпсоподібні елементи орнаментального оздоблення рамен хреста із с. Верхне Студене Воловецького району²⁸⁴. Такі хрести, підпорядковані строгим формальним законам композиційної побудови, виконані за проектами архітекторів, дещо не співпадали з народними критеріями краси і гармонії, однак органічно поєднувалися із загальною архітектурою «модерних» верхів.

Хрести, авторами-виконавцями яких були народні майстри, наділені особливим відчуттям нових мистецьких напрямів і талантом переосмислення на основі «творчої волі» місцевих традицій, мали оригінальну форму, відповідали і новітнім конфігураціям верхів церковних будівель і народній естетиці: «І хоча, звичайно; цим народ-

²⁸³ Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України.— С. 162.

²⁸⁴ Гоберман Д. Н. Памятники дерев'яного зодчества Закарпаття.— Рис. 15.

ним митцям визначають незначну роль, та з часом їх доробок у сумі виростає до поважних розмірів, що остаточно дає народному мистецтву призики «кремшншності»²⁸⁵.

Ареал розповсюдження одноосьових трираменних хрестів досить великий — від південно-східного передгір'я Закарпаття і гірських районів Карпат аж до південно-західних земель Лемківщини, тобто на всій території найближчого контакту із країнами Західної Європи. Однак найвищого мистецького рівня цей тип хреста досяг на терені бойківської традиції, для якої характерні «риси глибокої давнини».

Поряд з трираменними з горизонтальною чи вертикальною домінантою оздоблення на новітніх верхах церков, таких як в с. Середне Водяне Рахівського району, Нересниця Тячівського, Розлуч і Явора Горішня Турківського, Тисовець Сколівського і багато інших, рівноправно функціонували традицій-

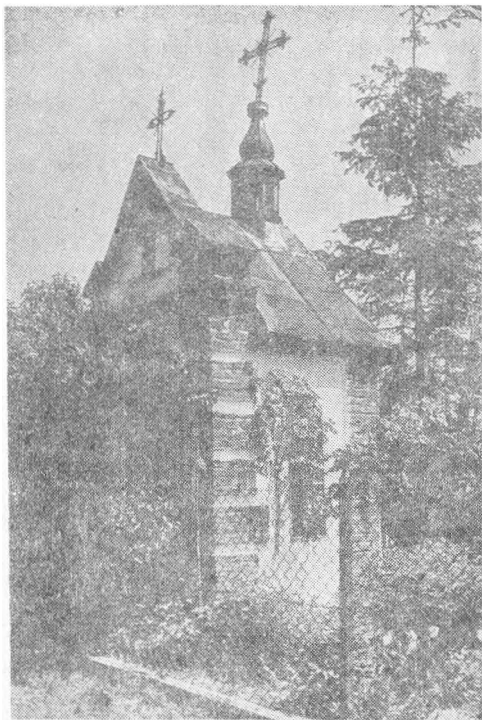
Хрести на бичних банях церкви Преображення в с. Рожнів на Прикарпатті, на дзвіниці в с. Лолин на Бойківщині і на церкві в с. Вижинка на Буковині.

ні типи чотирікінечних хрестів. Це пояснюється тим, що їх замовником, як правило, була громада, колективне бачення якої зберегло вироблений віками образ хреста-символу, а творцями ковалі — представники її середовища. «Людова маса, — як зазначає М. Драган, — живе завжди під суггестією загальноприйнятих — на її думку — незмінних ідей і звичаїв... З цього характеру народної творчості виникає довговічна постійність витворених типів...»²⁸⁶.

Під впливом готичних і барокових веж «латинських» костьолів на лемківських церквах, зруби яких в плані залишаються незмінними, появляються високі дзвіниці, розташовані над бабинцем. Таким чином, силует триверхих церков динамічно розвивається у напрямі від низького намету над

²⁸⁵ Драган М. Українські дерев'яні церкви. — С. 16.

²⁸⁶ Там же.

Хрести на придорожній каплиці в с. Острів (тепер ПР).

пресвітерієм до майже вдвічі вищої вежі-дзвіниці над входом. Основною прикметою, яка відрізняє лемківські церкви від словацьких, польських і чеських, є наявність верхів або маківок на пресвітеріях і навах, які завершуються хрестами²⁸⁷. Порівняльний аналіз надбанних хрестів приводить до висновку, що їх форма розвивалась у загальному руслі української традиції — від архітипу однораменного хреста, як на церкві в с. Котань, аж до трираменних з горизонтальним членуванням видовженого стержня, як на хрестах в селах Тирява, Сільна, Вислок Нижній і ін.²⁸⁸ (тепер ПР). Дов-

готривале перебування лемківських земель у складі Австро-Угорської імперії, Польщі і Чехо-Словаччини не могло не позначитись на формуванні їх орнаментального оздоблення. Так, ажур трьох рамен і стержня видовженого хреста із с. Мисдова (ПР)²⁸⁹ ще об'єднаний пуклями у вигляді фігурних площин, сформованих простором перехрестя. Композиційні акценти (пуклі) підсилені декоративним оздобленням у вигляді променів із зірочками на закінченнях. Одноосьова основа конструкції хреста з тенденцією до центральної симетрії значно видовжується завдяки завершенню стержня солярним знаком у вигляді променів-зірочок та зображенням півмісяця, розташованим внизу під нижньою пуклею на «глухій» частині стержня.

Поступово зникають і пуклі на перехрестях²⁹⁰.

Цікаво, що на лемківських церквах поступова заміна архітипу хреста з пуклями повністю ажурними відбувається в міру заглиблення етнографічної території в напрямі від Бойківщини на захід.

Згідно з канонами віросповідання, надбанні хрести римокатолицьких храмів повинні бути однораменними із дуже незначним оздобленням у вигляді «небесного сяйва» на перехресті²⁹¹. Під впливом цього фактору на лемківських хрестах, починаючи з другої половини XVIII ст., поступово зникають верхні і нижні рамена, як, наприклад, на хрестах із сіл Перегримка і Дошниця (ПР). Закінчення рамен і стержня хреста із с. Перегримка мають розетоподібне завершення у вигляді кола, від центру якого, утвореного діагональним перетином осей, розходяться промінчи-

²⁸⁹ Там же.— С. 80, 257.

²⁹⁰ Там же.— С. 216.

²⁹¹ *Reinfuss R. Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce.*

²⁸⁷ Там же.— С. 96.

²⁸⁸ *Іванусів О. В. Церква в Руїні.— С. 78, 98, 111.*

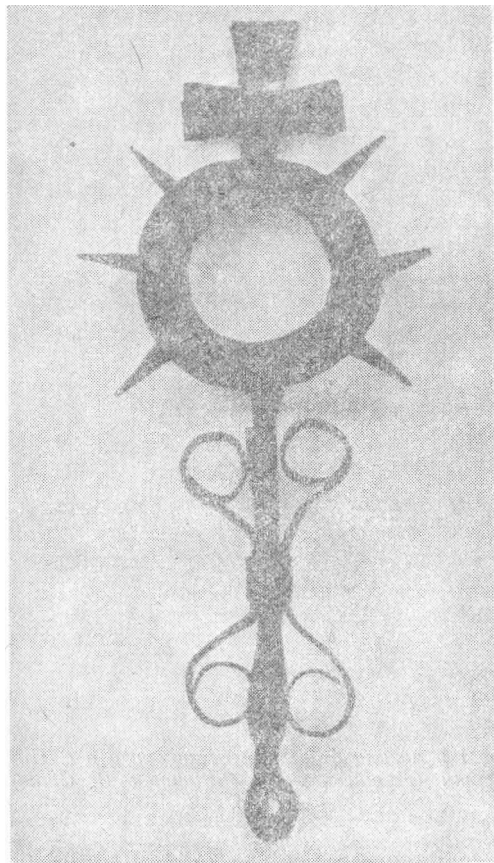
ки у вигляді хрестиків. Хрестовидними променями «небесного сяйва» і такої ж форми промінчиками на закінченнях осей, а також зображенням півмісяця у його підніжжі, оздоблений хрест із с. Дошниці²⁹².

В кінці XVIII і на початку XIX ст. спостерігається зворотна тенденція до поступового переходу від повністю ажурного видовженого хреста з пуклями до однораменного рівнокінечного. Такими хрестами завершуються верхи на церквах у селах Святкова Велика (1757 р.), Святкова Мала (1762 р.), Кв'ятонь (1811 р.), Сквірне (1837 р.) і ін.²⁹³ Обов'язковим декоративним елементом знову стає півмісяць, традиційно розміщений в підніжжі хрестів, роги якого досить часто завершуються «хрестиками», «хрещатими хрестиками» і «зірочками».

У першій половині XIX ст. відбувається полегшення конструктивної основи хрестів, осі яких значно вужчають.

Орнаментальне оздоблення у вигляді хрестиків на вікінченнях рамен і стержня хреста. (на церкві в с. Грузьова) своїми тонкими графічними «обрисами» візуально розвантажує їх напругу²⁹⁴.

Поступово пуклі на завершеннях осей, як на хрестах у селах Розтока Велика (1819 р.), Берест (1842 р.), Милик (1813 р.), зникають²⁹⁵. Роль композиційного центру виконує яскраво виражена пляма центральної пуклі, оздоблена видовженими «вужиками» (ламаними) чи «змійкою» (хвилястими) гнутими променями із маленькими хрестиками на кінцях. Ажур закінчень рамен і стержнів підсилюється маленькими промінчиками — хрестиками і зірочками.

Завершення хреста. Бойківщина. (Фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

Фігура місяця стає набагато вужчою, кінці його видовжуються ідентичними хрестиками або зірочками. Іноді орнаментальне оздоблення у вигляді розташованих в одному кутовому просторі витягнутих тонких стержнів-променів із хрестовидним закінченням навколо центральної пуклі, як на хрестах в с. Поляни (тепер ПР), створює враження мерехтливості ореолу «небесного сяйва»²⁹⁶.

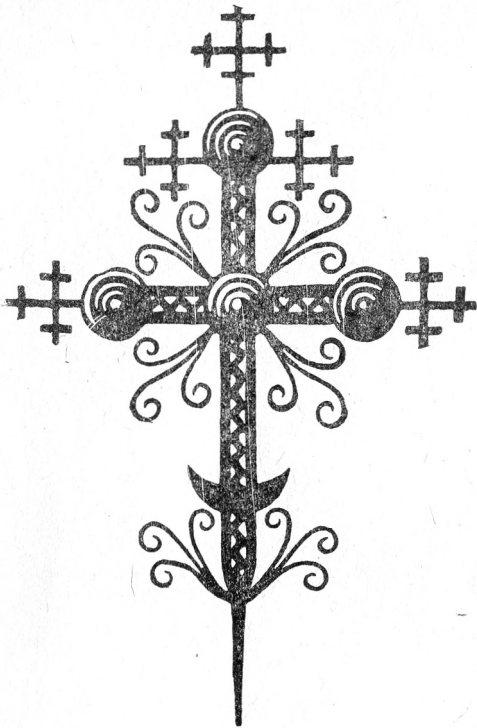
²⁹² Іванусів О. В. Церква в Руїні.— С. 77.

²⁹³ Там же.— С. 82, 72.

²⁹⁴ Там же.— С. 181.

²⁹⁵ Там же.— С. 45, 38, 34.

²⁹⁶ Там же.— С. 44.

Хрест з могили Маркіяна Шашкевича в с. Новосілки (Львівська обл.). Рисунок В. Сичинського.

Незначних розмірів подібної форми «хрестики», що віялом розходяться від закінчень «лабчастих» рамен і стержнів хрестів на церкві в с. Мочари на Лемківщині, значно підсилюють їх емоційне звучання²⁹⁷. Гармонійне врівноваження центральної, двохосової композиції здійснюється завдяки тонко вираженому контрасту монолітного «простору» осей з «мерехтливими» завершеннями.

Таким чином, на основі місцевої орнаментально-образної системи народної естетики, духовних запитів і тих змін, які відбулися під впливом мистецьких стилів у зовнішній формі лем-

ківських церков, витворився легкий, витончених пропорцій, з делікатно трактованим орнаментальним оздобленням тип надбанного однораменного хреста, який стає гармонійним завершенням неспокійних форм перекриття.

Як бачимо, народне мистецтво, постійно перебуваючи під впливом зовнішніх факторів (канонів, стилів тощо), поступово переосмислюючи їх на ґрунті власних традицій, створює, як правило, нові, але вже тільки йому притаманні, свіжі, оригінальні форми, що стилістично вирізняють його з-поміж сусідніх етносів.

Значно меншого впливу західноєвропейського барокко зазнало народне монументальне будівництво у високогірних районах Гуцульщини. Тому тут надовго затримався тип трьохдільних і хрещатих у плані церков, сформованих стародавньою народною і східно-візантійською традиціями²⁹⁸. «Гуцули,— досить тонко підмічає Г. Н. Логвин,— з рідкісною винахідливістю і тактом можуть варіювати один і той же тип або прийом, а індивідуальна творчість тут стосується не сутєвих рис, а тільки архітектурно-конструктивних деталей ... ладу пропорцій та співвідношень»²⁹⁹.

Розглядаючи гуцульські надбанні хрести як невід'ємну деталь єдиного архітектурного ансамблю, треба зазначити, що вони у своїй конструктивній основі, як і споруди, зберегли ознаки ажурного архітипу. Так, на центральній бані церкви XVIII ст. в с. Ворохті встановлений однораменний рівнокілецький хрест з композиційним центром-пуклею на перехресті. Такими ж пуклями завершуються рамена і верхній кінець стержня. У підніжжі хреста розташований традиційний півмі-

²⁹⁸ Драган М. Українські дерев'яні церкви.— С. 106.

²⁹⁹ Логвин Г. Н. По Україні.— С. 345.

²⁹⁷ Там же.— С. 165.

сяць. Аналогічної конструктивно-композиційної будови хрести значно менших розмірів і з більш розвинутим декоративним оздобленням насаджені на маленькі маківки двосхилих дахів хрестовидних в плані зрубів церкви³⁰⁰.

Подібними хрестами оздоблені верхи церкви XVIII ст. в с. Ясиня Рахівського району та ін.

Набагато пізніші бароккові впливи проявились у збільшенні висоти зрубів гуцульських церков³⁰¹, що привело до значного видовження надбанних хрестів, як це ми бачимо на церкві в с. Білоберізка Верховинського району³⁰². Ажур хрестів як на центральній, так і на бічних банях підсилений двома ламаними полосами заліза, які, з'єднуючись між собою у місцях злому, утворюють ромбовидну сітку. Пуклі на раменах і при завершенні стержня доповнені «лабчастим», у вигляді трьох півдуг, закінченням. Композиційним центром конструктивного вирішення є пуклі на перехрестях, від яких розходяться промені: прямі потрійні — на центральному хресті та одинарні хвилясті із зірочками-закінченнями — на бокових.

Хрест на церкві в с. Брустури Косівського району, композиційною основою якого є яскраво виражений центральний двохосьовий архітип, збагачений значно розвиненим орнаментальним оздобленням. Стержні одинарних хрестовидних променів «небесного сяйва» з розплученими у вигляді витягнутих ромбів кінчиками доповнені півмісяцем. Такої ж форми променями, але менших розмірів, завершуються ажурні елементи «віночка» (у формі трьох півеліпсів) навколо бляхи на закінченнях обох осей. Нижня пукля, оздобле-

³⁰⁰ Там же.— С. 340.

³⁰¹ Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України.— С. 170.

³⁰² Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Ф. 1, зош 5. рис. 7.

Півник з придорожного хреста (Волинь), XIX ст. (фонд металу МХП ЛВ ІМФЕ АН України).

на аналогічними симетрично розташованими орнаментальними мотивами, що мають видовжену форму, утворює своєрідне перехрестя, від якого продовжується стержень. Роги півмісяця, розміщеного на «продовженій» частині стержня, закінчуються «зірочками». Завершення хреста вирішене у вигляді складної композиції, основою якої є хрестовидне продовження середнього прута стержня, оздобленого «півмісяцем із зірочками» і солярним знаком у вигляді «звізди».

Видовження вертикальної осі зумовлює появу додаткових рамен, як це ми бачимо на хрестах церкви с. Дихтинці Путильського району. Горизонтальне членування значно видовженого стержня підсилюється ажуром орнаментального оздоблення блях на раменах. Квіти лілій на вигнутих стеблах з листочками, які «виростають» з фігури півмісяця і симетрично розходяться в обидві сторони від стержня, композиційно

врівноважують верхню і нижню частини хреста. Появляється дуже поширений не тільки на Гуцульщині, а й на Буковині, Покутті, Прикарпатті мотив «вусики» у вигляді дзеркально розташованих по відношенню до осі променів-«закругтів». Такими променями прикрашені хрести в с. Саджівка Надвірнянського району на Прикарпатті, в с. Рожнів Косівського району на Покутті, в с. Дихтинці на Гуцульщині та ін. Промені «небесного сйва» і промінчики на раменах завершуються, як правило, маленькими хрестиками.

Як бачимо, в орнаментальному оздобленні гуцульських надбаннях хрестів спостерігається переважання геометричних та геометризованих елементів у вигляді «вусиків», «звіздочок», «місяченьків» (аналогічних за формою півмісяцю у підніжжі) і різнопрофільних хрестиків. Обов'язковим елементом є присутність рослинного мотиву «лілій», який, очевидно, становить собою виняток як релігійний символ чистоти віри.

«Хрестиками», «звіздами», «зірочками», «сонечками» або звичайними кульками часто завершуються роги півмісяця в підніжжях хрестів. Цікаво, що такий спосіб оздоблення цього символічного образу переважає в передгір'ях Прикарпаття та гірських районах Карпат. «Зірочками» завершуються кінці півмісяця на хрестах церкви в с. Брустури на Гуцульщині, в селах Саджівка і Рожнів на Покутті, на дзвіниці в с. Лолин на Бойківщині, у с. Берест на Лемківщині (тепер ПР) та ін. Хрестовидне викінчення має фігура півмісяця на надбаннях хрестах в с. Вишинка на Буковині, у селах Милик і Розтока Велика на Лемківщині, Рожнів на Покутті. Мотивом «місяченька» збагачується орнаментальне оздоблення променів «небесного сйва», закінчень рамен і стержнів, як це ми бачимо на хрестах в селах Довго-

поле, Брустури і Дихтинці на Гуцульщині, у с. Тишо на Бойківщині (Закарпаття) та ін. Таким чином, на основі народної декоративно-образної системи дві протилежні за своїм символічним значенням форми (хрест і півмісяць) поступово зближуються. Треба зазначити, що образ півмісяця здавна відомий в українській фольклорній традиції. В багатьох старовинних переказах і піснях «ясний місяченько» асоціюється з господарем дому, батьком дітей — «ясних зірок». В цьому відношенні цікавою, на наш погляд, є колядка, записана З. Доленгою-Ходаковським:

«Влохи кують, церкву будують,
З трьома верхами, з трьома вікнами.
В первім віконці — яснее сонце,
В другім віконці — ясний місяченько,
В третім віконці — ясні зірки.
Ясний місяць — сам господар,
Яснее сонце — господинька,
Ясні зірки — его дітки»³⁰³.

Колядка дає можливість простежити, як образи, вироблені віками і збережені в народній традиції пісенного і декоративно-прикладного мистецтва, спочатку накладаються, а потім зливаються з релігійною символікою. Тому слушним, на нашу думку, є твердження Л. Герасимчука, що звуково-знакові символи, поступово віддаляючись від їх первісного конкретного значення, набувають нового трактування і оскільки дедалі ширша громада сприймає їх на віру, не замислюючись над змістом, то вони поступово конфесіюються³⁰⁴. Отже, в символічній мові орнаментів надбаннях хрестів, на відміну від інших видів народного мистецтва, відбувається органічне поєднання канонічної ідеї і давнього колективного світосприймання.

³⁰³ Українські народні пісні в записах Заріана Доленги-Ходаковського. — К., 1974. — С. 122.

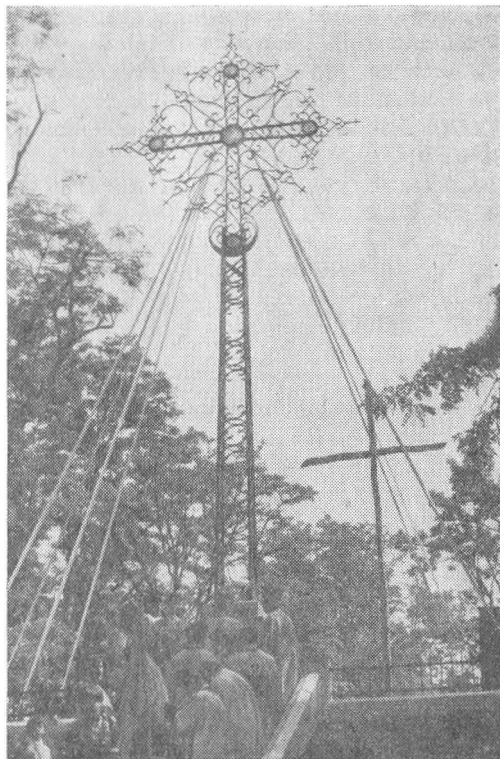
³⁰⁴ Герасимчук Л. Реставрація витоків // Київ. — 1990. — № 3. — С. 161.

За семантичним вирішенням надбанні хрести можна поділити на ранні (з явно вираженим релігійним змістом) і пізніші, в яких спостерігається поступовий відхід від первісного канонічного трактування хреста як суто культового знака до одного з традиційних фольклорних образів шляху (дерева) життя, що перетворює його в оригінальний вид народного декоративно-прикладного мистецтва.

В конструктивному відношенні можна виділити кілька основних типів надбанних христів. Це насамперед однораменні рівнокінечні хрести, побудовані на основі центральної двохосьової симетрії з центричним компонованням орнаментальних мотивів. Однораменні видовжені хрести з чітко визначеною одноосьовою дзеркальною симетрією тектонічної побудови та декоративного вирішення. Двораменні хрести з аналогічною конструктивною основою. Трираменні хрести, побудовані за принципом одноосьової дзеркальної симетрії з вертикальною або горизонтальною домінантою орнаментального оздоблення. Трираменні хрести, конструктивною основою яких є архітип центрального двохосьового хреста з рівновеликими верхніми і нижніми раменами.

За декоративно-орнаментальним оздобленням виділяють хрести, прикрашені геометричними мотивами та елементами; геометричними і геометризваними (стилізованими) та рослинними мотивами; стилізованими та рослинними мотивами; мішані, в яких поєднуються геометричні стилізовані і рослинні мотиви та їх елементи.

За об'ємно-просторовим вирішенням їх можна поділити на ажурні в поєднанні із силуетним вирішенням композиційного центру-пуклі на перехресті та аналогічних композиційних акцентів на закінченнях рамен і стержня; виключно ажурні хрести; хрести си-

Хрест на могилі українських січових стрільців в с. Пікулічі біля Перемишля (тепер ПР).

луєтного вирішення, а також складні або змішаного типу хрести.

Основною стильовою рисою надбанних христів є їх конструктивність, підкреслена послідовним дотриманням симетрії, що стає не тільки обов'язковим композиційним прийомом, а й естетичною нормою, яка виступає тут як елемент образності.

Тектонічна структура і декоративна форма українських надбанних христів формується ще в X—XI ст.—тоді, коли, на думку С. А. Тарануценка, почала складатися мистецька архітектура особливості національного храмубудівництва. Як і кожний вид народного мистецтва, кування христів розвивалося на місцевому ґрунті—від найпростішої форми (грецького хрес-

та), через запозичення уже традиційно складеної орнаментальної системи, до вироблення (відповідно до технологічних можливостей заліза) своїх стилістичних особливостей та узагальненого художнього образу.

Протягом століть ковані хрести разом із формою церков зазнають впливів готики, ренесансу, барокко та інших західноєвропейських мистецьких стилів, які, однак, не змогли змінити їх національного характеру. В образах і формах надбанних хрестів злиті воедино вироблені і відшліфовані протягом століть естетичні смаки та високі морально-етичні ідеали. П. М. Жолтовський писав: «Багато художнього смаку вкладали ковалі в складні мережива надбанних хрестів, цих справжніх шедеврів старого українського ковалства»³⁰⁵. Унікальністю цього виду народного мистецтва є те, що в ньому тісно поєднані два потужних творчих імпульси — релігійно-канонічна символіка християнської віри і віковий досвід знаково-магічного світоуявлення, глибока духовність народу і його постійне природне прагнення до краси. Творені народним генієм, вони вражають оригінальністю форм, стилістичною єдністю з архітектурою храмів і великою гармонією з духом нації.

Крім храмів, кованими хрестами увінчували дзвіниці, цвинтарні ворота і монастирські брами, придорожні каплички. Хрести встановлювалися громадами в честь пам'ятних подій, на місці колишніх монастирів чи майбутніх церков, як межові і придорожні знаки. Наприклад, О. Цинкаловський у своїй праці вказує, що у Володимирі (тепер Володимир-Волинський) «залізний хрест на дубовій підставі» був

встановлений на місці, де стояв колись Михайлівський монастир³⁰⁶.

Яків Головацький пише, що «...тут у горах... переважно при дорогах, точніше, стежках значать хрестом місце, де близьке джерельце й чиста вода»³⁰⁷. На безмежну кількість хрестів «при дорогах» на Волині вказує Т. Я. Стецький³⁰⁸. Придорожні залізні хрести на кам'яних цоколях у великій кількості зустрічалися на Бойківщині, особливо в околицях Лютовісок і Міхновця³⁰⁹. Їх часто увінчували фігуркою півня, вирізаною з бляхи, яка повинна була символізувати пересторогу людським вчинкам.

«На пограниччі з Лемківщиною, — вказують Я. Фальковський і В. Пачовський, — їх (придорожні хрести. — С. Б.) щораз меншає. Зате тут у кожному селі було пару (кілька) капличок з хрестом зверху»³¹⁰.

Як вияв високої національної і політичної свідомості, в Галичині встановлювалися хрести-пам'ятники в честь скасування панщини у 1848 р. Такий хрест був викований Яковом Франком — батьком великого Каменяра і встановлений в с. Нагуевичі на Львівщині³¹¹.

Окремим видом народного мистецтва, на думку Широцького, є ковані надмогильні хрести³¹². За своїм стилістич-

³⁰⁶ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. — Житомир, 1923. — С. 209.

³⁰⁷ Головацький О. Мандрівка по Галицькій та Угорській землі // Жовтень. — 1976. — № 6. — С. 77.

³⁰⁸ Stecki J. Wolyń. — Lwów, 1869. — Т. 1. — С. 20.

³⁰⁹ Falkowski J.-B. Baczyński. Na pograniczy Iepkowsko-bojkowskiem. — Lwów, 1935. — С. 67.
³¹⁰ Ibid.

³¹¹ Леськів С. М. Батько великого Каменяра // Жовтень. — 1988. — № 5. — С. 62.

³¹² Широцький К. Надгробні хрести на Україні // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. 82. — С. 10.

³⁰⁵ Жолтовський П. М. Художній метал // Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 3. — С. 6.

ним вирішенням та орнаментальним оздобленням вони у великій мірі нагадують надбанні. Однак для оздоблення підніжжя ковалі замість фігури півмісяця використовували здебільшого широко розповсюджений в народному мистецтві вазонковий мотив у вигляді ліри, виноградної лози тощо. Як стверджує о. Ю. Катрій, квіти на гробах мучеників у катакомбах були символом скороминущого людського життя: «Чоловік, що родиться від жінки, віком короткий і тривоги повний. Зростає немов квітка, і в'яне, і біжить тінню без упину»³¹³.

На жаль, за роки волюнтаристського насадження атеїстичної віри багато культових пам'яток національної культури було знищено. Серед них велика кількість церков, дзвіниць, монастирів, капличок. Якщо не вдавалося знести всієї споруди, то знищувалися хрести, обезглавлювалися високохудожні ансамблі народного зодчества.

З лиця землі зникали придорожні хрести. На місці цвинтарів зводилися нові мікрорайони міст. Плюндрувалися місця поховання видатних політичних і культурних діячів. Велику кількість залізних кованих христів, як і дзвонів,

переплавлялося для господарських потреб. Так, на початку 30-х років на металобрухт першої п'ятирічки «волочили за участю піонерів залізного хреста з могили Куліша»³¹⁴.

Якщо ж архітектуру храмів, мистецтво іконопису можна було розглядати хоча б із точки зору аналізу формотворчих компонентів (композиції, форми, колористики, рисунку тощо), то на хрест як мистецький витвір була накладена абсолютна заборона.

Ідеї нашого часу вимагають нового духовно-морального осмислення рідної культури. Поступово відроджується національна пам'ять, відновлюються могили предків і національних героїв. Так, в с. Пікуличі біля Перемишля (тепер ПР) заново встановлено знищений раніше 10-метровий залізний хрест на могилі воїнів УСС (Українських січових стрільців).

Збережені громадами надбанні хрести встановлюються на відновлених храмах.

До надбань культури українського народу повертається один з його найвищих духовних символів, за зовнішньою формою якого — наша національна історія.

³¹³ Катрій Юл. Наша християнська традиція.— С. 177—178.

³¹⁴ Сверстюк Є. Феномен Шевченка // Зустрічі.— Варшава, 1989.— С. 148.

СУЧАСНЕ ХУДОЖНЕ КОВАЛЬСТВО НА УКРАЇНІ

Ковальство має спільні з іншими видами народної творчості традиції розвитку. Однак, якщо ткацтво, народна кераміка тощо через наявність легкодоступної сировини існували і розвивалися порівняно рівномірно, то ковальство переживало в цьому плані певні труднощі.

В 50—60-х роках ковальське ремесло вважалося одним із тих видів народного мистецтва, яке в результаті науково-технічної революції, спрямованої на повну механізацію трудових процесів¹, повинно було зникнути.

Помітне зацікавлення художнім ковальством на Україні спостерігається лише наприкінці 70-х років.

Виставка творів київського художника Олександра Міловзорова в 1978 р. (у Києві і Львові) стала визначною подією в утвердженні цього нового і в той же час глибоко традиційного виду професійного мистецтва. Декоративні підсвічники-канделябри «Риба», «Птах», «Метелик» засвідчують своєрідне бачення художником живої природи, вміння передати її образи шляхом легкої стилізації.

Мотиви тваринного і рослинного світу, притаманні народному мистецтву Наддніпрянщини², автор широко вво-

дить у світ своїх образів, домагаючись особливої щирості і теплоти їх звучання, органічної єдності з навколишнім середовищем. Це стосується, зокрема, зображення казкових тварин, риб, птахів на декоративних решітках цегляної огорожі Республіканської дитячої бібліотеки. Об'ємність, якої автор досягає засобами площинного силуетного зображення, створює ілюзію їх активного життя серед старих дубів, веселих струмочків, збуджує фантазію дітей, їх мислення³.

При виконанні монументальних розмірів решіток у фойє Київської філармонії⁴ художник, майстерно проковуючи кожний листочок, вдало співставляючи їх за масою, конфігурацією і напрямком, добивається динамічного звучання загальної композиції. Вертикальні площини решітки завершують букети квітів. Завдяки вдало застосованому вазонковому мотиву, характерному для українського народного мистецтва, досягнуто органічного поєднання композиційного вирішення решіток з аркоподібною формою проїомів.

Поряд із традиційними способами ковальської обробки заліза, автор смі-

³ *Цельтнер В. Я стараюсь делать все // Декоративное искусство СССР.— 1980.— № 14.— С. 28; Чечусова З. Детская библиотека в Киеве // Искусство.— 1982.— № 12.— С. 17.*

⁴ *Жоголь Л. Е. Декоративное искусство в современном интерьере.— К., 1986.— С. 174.*

¹ *Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры.— М., 1983.— С. 10.*

² *Міловзоров А. Кованый металл / Каталог выставки.— К., 1978.— С. 31.*

ливо і в той же час дуже тактовно застосовує нові технічні засоби — автогенне різання, електрозварювання. Сліди від електродуги на поверхні металу і шви автогенного різання активно включає в пластичне вирішення творів, досягаючи нового звучання традиційного матеріалу.

Значним центром розвитку художнього ковальства на Україні став Львів, місто багатотисячолітніх традицій цього ремесла, що знаходять своє сучасне втілення в роботах таких художників, як О. П. Лучинський, С. І. Мороз, В. М. Качмар і інші⁵.

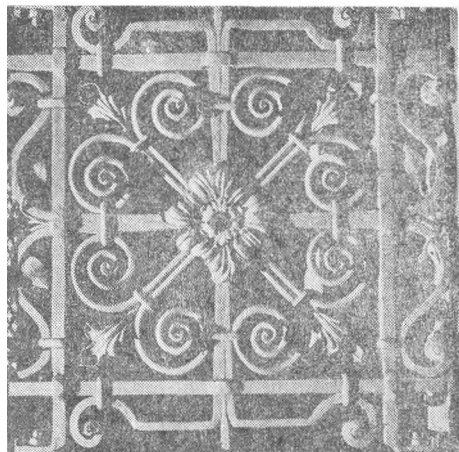
В 1984 р. у виставочних залах Музею етнографії і художнього промислу ЛВ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН України експонувалася виставка кованих творів Олега Боньковського⁶.

Серед найцікавіших робіт художника, представлених на виставці, — створені до 1500-річчя м. Києва декоративні підсвічники «Слов'янські боги». Традиційними засобами народного ковальства (кування, розклепування, гнуття, насічки, з'єднання заклепками і хомутиами) в поєднанні з духом сивої праісторії нашої Батьківщини художник досягає виразності образів і загальної цілісності багатотисячолітньої композиції. Образність кожної окремої постаті богів — Ярила, Стрибога, Велеса, Перуна, Лади і Леля підсилюється пластикою кольорового гутнього скла. В цих творах жива традиція багатотисячолітньої народної культури, історична пам'ять народу органічно поєднана з духовними і естетичними вимогами часу, потребами розвитку національного мистецтва.

Світильники для залів Острожського краєзнавчого музею, виконані митцем

⁵ Леськів С. М. Художнє ковальство на Україні // Довідник народних художніх промислів Української РСР. — К., 1986.

⁶ Леськів С. М. Виставка творів Олега Боньковського // Каталог. — Львів, 1984.

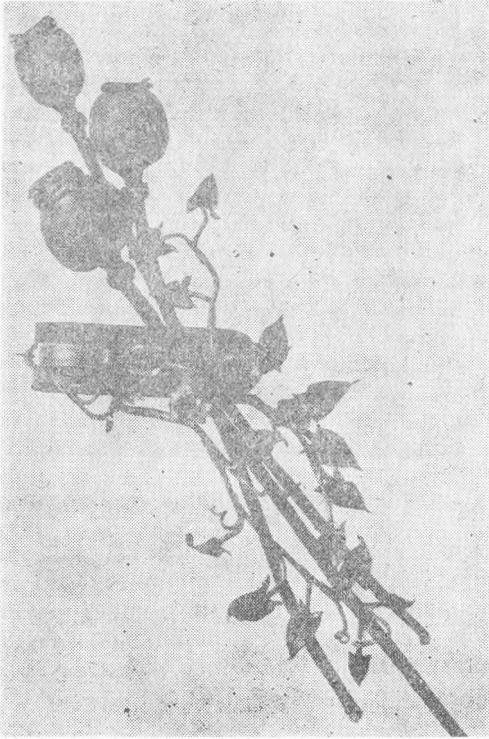
Декоративна решітка. Автор В. І. Качмар.

шляхом поєднання дерева, скла і заліза, відзначаються лаконічністю та образністю композицій, конструктивною ясністю, чітко вираженою функціональністю. Крім того, вони не тільки вдало доповнюють середньовічний інтер'єр, а й підсилюють загальне враження⁷.

Цікавим явищем у розвитку традицій художнього ковальства є творчість випускника львівського училища декоративно-прикладного мистецтва ім. І. Труша Василя Качмара. Оригінальності його робіт полягає в максимальному виявленні пластичних можливостей кованого металу в залежності від їх функціонального призначення, емоційного і смислового навантаження.

Перші роботи автора — це своєрідний процес пізнання і засвоєння класичних традицій старого ковальства. Так, наприклад, конструктивну основу декоративної решітки «Ретро» становить міцна рамка, виготовлена з прутів квадратного січення, з'єднаних

⁷ Іванченко Ю. Змагання з вогнем і металом // Київ. — 1935. — № 7. — С. 146.

Декоративна композиція «Маки». Автор В. І. Качмар.

шляхом протягування через наперед «прошиті» (пробіті.— С. Б.) отвори, які, внаслідок деформування металу в цих місцях, створюють додатковий пластичний елемент. Квадратні поля, утворені хрестовиною тонких прутів, які пересікаються в центрі рамки, заповнюються парними, повернутими в різні сторони С-видними спіралями з круглих прутів, що помітно оживляють загальну статичність решітки. Спосіб гарячого штампування виконана центральна розетка, яка об'єднує навколо себе всі елементи композиції. Загальну міцність решітки підсилюють залізни хомути, які з'єднують між собою окремі деталі композиції.

Незважаючи на застосування в порівняно невеликій композиції кількох

приймів ковальської пластики, робота не здається перевантаженою завдяки тонко продуманому, майстерному їх поєднанню.

Створення засобами ковальського ремесла композицій з квітів, виноградної лози, голівок маків на струнких ніжках, переплетених нитками павутиці — це не просто пошуки вільної пластики, а цілеспрямоване звернення до мотивів народного мистецтва, їх конкретної образності, безпосередності у відтворенні світу природи.

На Закарпатті, в Ужгородському художньо-виробничому комбінаті Художнього фонду України працює випускник художнього училища Іван Сабов. Серед його робіт набори для кафе «Форум», двері для контрольного пункту на кордоні з Чехо-Словаччиною тощо.

Роботи Олександра Дідика, який працює у батьківській кузні в с. Киселів, що біля Чернівців, не раз експонувалися на обласних, республіканських виставках декоративно-прикладного мистецтва; вони прикрашають інтер'єри громадських споруд в Чернівцях і Новоселиці⁸. Цікавою роботою автора є декоративний світильник-бра, виконаний для Кімнати щастя в м. Новоселиці на Буковині. В основу композиції світильника покладено мотив дерева життя, відомий як в українському, так і в загальнослов'янському народному мистецтві⁹. Від міцного, прокованого стовбура відходять розгалужені гілки, на яких розпускаються карбовані листочки, квіти і цілі суцвіття. Дві пташки на дереві, над якими розквітає квітка-сонце, символізують образ родин-

⁸ Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Зош. 4, папка 2.— Арк. 7.

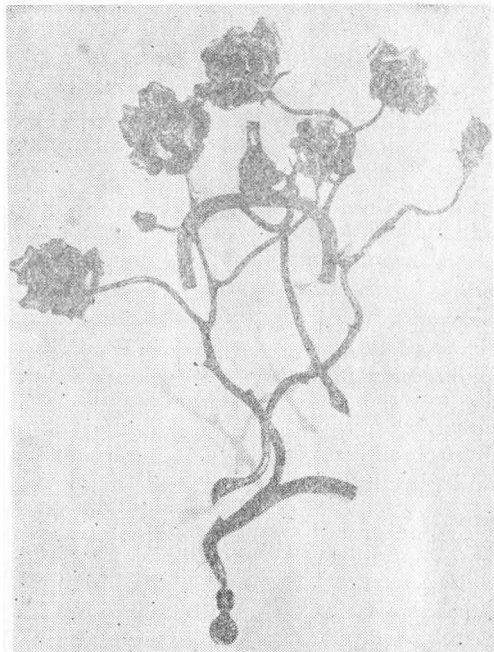
⁹ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля.— К., 1980.— С. 167; Шербаківський В. Українське мистецтво. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, нагробки і придорожні хрести, фігурки і каплиці.— Київ — Прага, 1926.

ного щастя¹⁰. Загальна легкість, ширість і теплота задуму підсилюється спрямованими догори і вниз пучками світла.

В Одеському художньо-виробничому комбінаті ХФ України уже десять років працює народний майстер-коваль С. І. Максименко. У співпраці з художником Є. М. Гусевим ним викувано світильник-торшер «Каштани» висотою понад 2 м. В основу композиції покладено мотив народного світильника — світця, що був поширений у Білорусії, Росії, на Україні (Поліссі, Слобожанщині)¹¹. Поряд з традиційними способами художнього кування автори застосовують сучасні можливості з'єднання окремих елементів композиції, зокрема дугове зварювання. Цілісність світця досягається завдяки вдалому поєднанню стилізованих мотивів листочків і суцвіть каштанів.

Окреме явище в загальному напрямі розвитку ковальського мистецтва становить творчість Василя Стефаненка, який живе і працює в Дніпропетровську. Ковані решітки, встановлені в готелі «Світанок» в Дніпропетровську, люстри в концертному залі колишньої Брянської церкви свідчать про тонке відчуття металу, його технологічних можливостей, володіння засобами ковальської пластики. Простота і лаконічність композицій привертають увагу, роблять їх доступними для сприйняття глядачами¹².

В Донецьку плідно працюють художники-ковалі О. І. Біловол і О. І. Литвин, в Сумах — Є. С. Айратян.

Декоративна композиція «Троянди». Автор В. І. Качмар.

Як бачимо, традиції ковальського мистецтва, цього величезного пласта народної культури, невід'ємного від загальної народної спадщини, дістали своє дружє життя в архітектурних деталях унікальних споруд, інтер'єрах громадських закладів, сувенірних виробках, ландшафтній архітектурі, сучасному побуті тощо.

Однак на даному етапі цього бурхливого, але дещо стихійного розвитку, ще рано говорити про стильові особливості сучасного українського художнього ковальства. Відрадіним у цьому процесі є прагнення до засвоєння історичного досвіду народу з метою відтворення його традицій в новаторських формах. Прагнення до виявлення національних особливостей ковальського мистецтва зумовило звернення художників-професіоналів до засвоєння кра-

¹⁰ Найден О. С. Орнамент українського народного розпису.— К., 1989.— С. 82.

¹¹ Басыров А. Кованные светцы // ДИ СССР.— 1978.— № 1.

¹² Архів ЛВ ІМФЕ АН України.— Зош. 1.— С. 14.

Декоративний свічник «Птахи». Автор
О. Т. Дідик.

щих вітчизняних зразків, традиційної технології.

Відсутність широкої мережі професійної підготовки майстрів спричинила залучення ковалів старшого покоління, що дало можливість безпосереднього вивчення традиційного народного ковальства під час процесу творення. Так явище симбіозу носіїв досвіду двох поколінь містить в собі могутній заряд розвитку. Адже саме там, де відбувається злиття багатоговікового досвіду на-

роду з новим світосприйманням, і виникають високохудожні зразки, зокрема такі, як задивлені в глибину віків слов'янські боги художника О. Боньковського і коваля В. Бойка.

На жаль, ґрунтовна підготовка майстрів художнього ковальства ведеться в єдиному на Україні навчальному закладі — у Львівському училищі прикладного мистецтва ім. І. Труша¹³. Школа підготовки спеціалістів цієї справи в училищі має свої традиції. Вона виникла і розвивалася разом з його заснуванням в 1876 р. як загальнопромислова школа рисунків і моделювання при Музеї художніх промислів.

Цей заклад був на той час єдиним у Галичині, де навчалися художньої обробки металу мосяжники, слюсарі, майстри будівельного слюсарства і ковальства. Безперечно, що таке спрямування школи зумовлювалося не тільки потребами ринку чи міста, а й віковими місцевими традиціями. Роботи її вихованців вже в 1904 р. дістають визнання на виставці металевих виробів у Кракові. Таким чином, вже тоді школа стає осередком розвитку народних високохудожніх традицій в ковальському мистецтві. Не випадково на початку 1970-х років тут організовується майстерня-кузня.

Практичне навчання учнів полягає в поступовому оволодінні як традиційними («дідівськими»), так і сучасними способами обробки металу. Така методика забезпечує ґрунтовне засвоєння технічних і пластичних можливостей металу. Під час роботи над першими кованими композиціями закріплюються основні прийоми гарячого і холод-

¹³ Леськів С. М. Художнє ковальство на Україні // Довідник народних художніх промислів. — К., 1968. — С. 72.

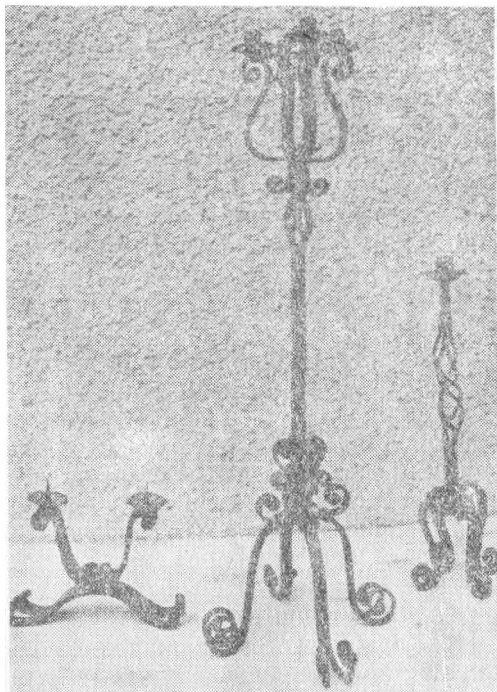
ного кування, такі як розрубання, пробивка отворів, гнуття, заклепування, розклепування, витяжка, насадка тощо. Поступово учні починають завоювати складніші прийоми: скручування спіралей, шишок, кручення-торсування, просилування крізь отвори; ковальське зварювання, автогенне різання, електрозварювання, шліфування, карбування, штампування, поєднання різних матеріалів тощо. Таким чином, шляхом розширення способів пластичної обробки металу здійснюється поступове спрямування учнів до індивідуальних пошуків окремих композиційних прийомів та загального вирішення художнього задуму¹⁴.

Однією з перших дипломних робіт, яка засвідчила серйозні можливості школи художнього кування, були ковані ґрати для ґридниці музею-замку в с. Олеську (філіал Львівської державної картинної галереї), виконані в 1976 р. О. Гнатівим та М. Шуст. Завдяки використанню середньовічних прийомів ковальського ремесла, таких, наприклад, як з'єднання кільцями-хомутами товстих стержнів квадратного січення, світлових і тінєвих ефектів, що виникають внаслідок ритмічного чергування ребристої поверхні сітки, авторам вдалося досягти оригінального поєднання функціонального призначення ґратів із стильовим звучанням середньовічного інтер'єра¹⁵.

Монументальних розмірів світильник, виконаний 1986 р. випускниками Т. Олещуком та В. Поздняковим шляхом поєднання кованого вороненого металу і молочного гутного скла, вигідно підсилює цегляну кладку масив-

¹⁴ Леськів С. М. Художнє ковальство // Довідник художніх народних промислів Української РСР.— К., 1986.— С. 72.

¹⁵ Максисько Т. С., Лащук Ю. П. Ювілей училища І. І. Труша // Народна творчість та етнографія.— К., 1977.— № 1.— С. 107.

Декоративні свічники. Автор О. Т. Дідик.

ної кріпосної стіни у фойє Львівського історико-архітектурного заповідника. В основу композиції покладено середньовічний мотив колеса, до якого підвішені лампи. Три колеса, що поступово зменшуються в діаметрі, композиційно поєднані підвісками, з'єднаними хомутами.

Прагнення не до зовнішнього копіювання зразків старого ковальства, а до творчого переосмислення з урахуванням сучасних технологічних можливостей обробки заліза, відчуття монументальності яскраво виявлено в кованій брамі (м. Львів, вул. Професорська), виконаній О. Саганом та Я. Баландюком під керівництвом викладача курсу основ композиції в металі М. І. Підкови.

Отже, підготовка учнів ведеться на основі вивчення і засвоєння мистецької

спадщини нашого народу, творчого переосмислення кращих зразків світового декоративно-прикладного мистецтва, ґрунтового оволодіння практичними навиками ремесла, секретами майстрів минулих поколінь, стильових особливостей їх виробів.

Важливим напрямом у розвитку традицій художнього ковальства на Україні є комплексні роботи по реставрації архітектурних споруд минулих віків, які проводяться науково-реставраційними виробничими майстернями Києва і Львова за проектами, розробленими інститутом «Укрпроектреставрація». Завдання, яке стоїть перед ковалями-реставраторами, вимагає точного відтворення аналогічних зразків того чи іншого стилю. Для цього необхідне детальне вивчення секретів старих майстрів, що дає можливість тонкого проникнення в їх мистецтво.

Прикладом застосування технологічних прийомів середньовічних майстрів є решітки на оглядових отворах-біяницях міського арсеналу у Львові, виконані у вигляді ромбовидної сітки з прутів квадратного сечення, з'єднаних способом просилування.

Двері історичного музею у Львові увінчані декоративною решіткою, виготовленою з прутів круглого сечення із застосуванням плавно гнутих спіралей, з'єднаних між собою кільцями-хомутами і шишками, що було притаманне для ренесансного художнього ковальства.

Великої майстерності вимагала реставрація кованих дашків над парадним і службовим входами до Львівського оперного театру ім. І. Франка. У зв'язку з відсутністю м'якого («ковкого» — з низьким вмістом вуглецю) заліза, листочки доводилося «втягати» з мідної бляхи, доповнюючи карбуванням з наступним патинуванням і позолотою.

Серед численних робіт ковалів реставраційної майстерні — старовинні бра, виковані за старими зразками, і сходові поручні в костелі Марії Сніжної; залізний хрест, покритий латунню і позолотою на бані Острозької церкви, ковані двері і віконні ґрати в музеї-аптеці (м. Львів, будинок на пл. Ринок, 37). тощо.

В цих роботах відчутне творче переосмислення особливостей історичних стилів в поєднанні з утилітарною і естетичною функцією реставрованих споруд і цілих ансамблів на рівні вимог їх сучасної експлуатації.

В історії декоративно-прикладного мистецтва і зодчества є чимало прикладів практичного виконання ковальми художніх задумів архітекторів чи художників. Однак це явище здебільшого носило характер пасивного перенесення проекту, оскільки виконавці не могли до кінця перейнятися ідеєю твору, а проєктанти, в свою чергу, були далекі від тонкого відчуття металу, його пластичних можливостей. Співпраця сучасного художника і коваля носить новий характер: автор проєкту, сам орудуючи ковальським інструментом, на практиці втілює свій задум. А майстер-коваль при цьому вносить свіжий елемент в застосування доцільних прийомів чи засобів збагачення пластичної виразності. Саме завдяки такій практиці проходить живий процес засвоєння і безперервного розвитку народного ковальства як джерела розвитку професійного мистецтва. Тільки там, де є місце для творчого використання багатівікових народних традицій народного мистецтва, в поєднанні з високим професіоналізмом, створюються високохудожні зразки національного мистецтва, забезпечуються духовні потреби народу.

Сучасними майстрами широко використовуються декоративні можливості

просічного заліза, що здавна відоме в народному ковальстві¹⁶. Воно служить для оздоблення предметів побуту: коминів, підвіконників, дахів, водовідвідних труб, воріт і присадибних огорож.

В гірських селах Хустського району на Закарпатті (с. Копашнево) дах новозведеного будинку прикрашають силуетними зображеннями двох голубів — символу щасливого життя молодого подружжя. Цей звичай передається від покоління до покоління і тому жителі не уявляють хати без веселих голубів на даху¹⁷.

В низинних селах Хустського і Тячівського районів на Закарпатті, на Гуцульщині і Буковині фасади будинків, їх елементи (підвіконники, фронтончики, гребені дахів, водовідвідні труби тощо), брами, огорожі щедро оздоблюють просічною цинковою бляхою.

Поряд з традиційним геометричним орнаментом, силуетними зображеннями тварин, птахів, дерев з'являються нові мотиви у вигляді олімпійської емблематики тощо¹⁸, які не завжди органічно вплітаються в систему традиційного промислу.

Просічна бляха особливого поширення набула в селах Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей. Місцеві майстри, такі як В. Н. Ємельченко, А. Ф. Федоренко, І. П. Кодак і ін. вирізають цікаві композиції димників, «корони» водовідвідних труб, обрам-

лення вікон, надверних дашків тощо¹⁹.

Для сучасного будівництва, зокрема сільського житла, характерна деяка монотонність, повторюваність архітектурних форм, нетрадиційність об'ємів. Тому елементи з просічної бляхи, в природі яких закладені глибокі традиції давнього народного мистецтва наскрізної різьби по дереву²⁰, витинанок з паперу²¹, кованих хрестів і інших збагачують пластику сучасного народного житла. «Корона» водовідвідної труби, димник на комині хати, обрамлені прорізним нескладним геометричним орнаментом дахи і вікна, чітко прочитуються на тлі голубого неба і виділяючись на фоні зелені дерев, оживляють будівлі, вносять елементи неповторності, доповнюють і збагачують екстер'єр.

Прості у виготовленні, доступні для виконання, необхідні в господарстві вироби з просічної бляхи є одним із сучасних народних художніх промислів, який переживає своє відродження. Збереження його традицій особливо помітно в тих центрах і місцевостях, де ще живуть і працюють майстри, переважно похилого віку, які можуть передати свої знання молодому поколінню.

Одним із сучасних напрямів розвитку художнього ковальства на Україні є творчість самодіяльних майстрів. В так званій «змішаній» техніці працює самодіяльний коваль Ю. Пархоменко з м. Шевченка Полтавської області, створюючи своєрідні компози-

¹⁶ *Рождественская С. Б.* Русская народная художественная традиция в современном обществе.— М., 1981; *Ганская О. А.* Народное искусство Польши // Художественная обработка металла.— М., 1970.— С. 51; *Мержанов Б., Соловьев Н.* Этика технических форм // Декоративное искусство СССР.— 1981.— № 5.— С. 31.

¹⁷ Архів ЛВ ІМФЕ, АН України.— Ф. 1.— Зощ. 4.— Арк. 11.

¹⁸ Там же. Зощ. 4.— Арк. 11.

¹⁹ *Малина В.* Жестяные короны // Декоративное искусство СССР.— М., 1983.— № 11.— С. 23; Вторая областная выставка произведений народного декоративно-прикладного искусства // Каталог.— Николаев, 1981.

²⁰ *Рождественская С. Б.* Русская народная художественная традиция в современном обществе.— С. 82—96; *Станкевич М. Я.* Українські витинанки.— К., 1986.

²¹ Декоративное искусство СССР.— 1986.— № 6.— С. 27.

ції ліхтарів-дерев, торшерів-квітів, фонтанів-клумб. У їх вирішенні (поряд з традиційним куванням) автор часто використовує штамповані елементи: кронштейни, плафони тощо заводського виготовлення, техніку обточування окремих деталей на слюсарному станку, шліфування, полірування і т. ін.

В м. Луганську коваль-самоук Павло Малков виготовляє високоякісні де-

рево- і металообробні інструменти, шкатулки, підсвічники тощо.

Як бачимо, на Україні, багатій не тільки давніми традиціями в галузі художнього кування, а й виразними його локальними особливостями, є реальна можливість не тільки відродити цей важливий вид народної декоративної пластики, а й розвинути її кращі надбання.

ЗМІСТ

ВСТУП

3

З ІСТОРИЇ РОЗВИТКУ КОВАЛЬСТВА
НА УКРАЇНІ

6

КОВАЛЬСТВО
СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

24

СУЧАСНЕ ХУДОЖНЄ КОВАЛЬСТВО
НА УКРАЇНІ

102

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

Академия наук Украины
Институт искусствоведения, фольклора
и этнографии им. М. Ф. Рильского
Львовское отделение

БОНЬКОВСКАЯ
София Николаевна
КОВАЛЬСТВО НА УКРАИНЕ
(XIX — начало XX вв.)

Ответственный редактор
Р. В. ЗАХАРЧУК-ЧУГДАЙ

Киев, издательство «Наукова думка»
На украинском языке

Оформлення художника

Є. І. МУШТЕНКА

Художній редактор

Г. О. СЕРГЕЄВ

Технічні редактори

Б. М. КРИЧЕВСЬКА,

І. М. ЛУКАШЕНКО

Коректори

Л. І. СЕМЕНЮК,

З. А. ЄРОХІНА

ІБ № 11341

Здано до набору 07.06.91. Підп. до друку 25.10.91. Формат 70×90/16. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,19. Ум. фарбо-відб. 8,48. Обл.-виц.
арк. 9,06. Тираж 1940 пр. Зам. 1—2124. Ціна 2 крб. 50 к.

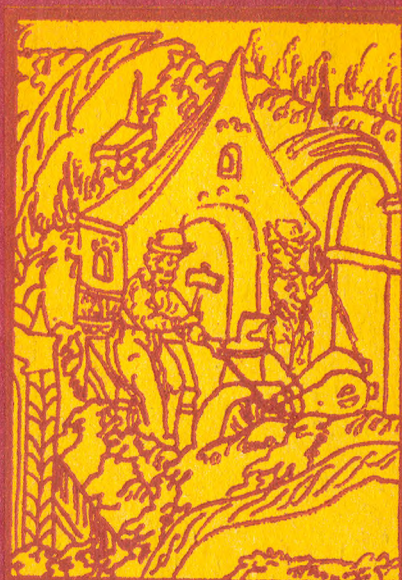
Видавництво «Наукова думка»
252001 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» 252057 Київ, вул. Довженка, 3, в Нестеровській
міській друкарні. 292310, Нестеров, Львівської обл., вул. Горького, 8. Зам. 2629.

2 крб. 50 к.

~~3-60~~
100000

С.М.БОНЬКОВСЬКА

КОВАЛЬСТВО НА УКРАЇНІ
(XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)

НАУКОВА ДУМКА